تصوير ابو عبد الرحمن الكردي

18

محەمەد عەلی سولتانی

ڕاپەڕینی عەلەویەکانی زاگرۆس

یا

لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی لەسەر ئەهلی حەق

وەرگێرانی لەفارسییەوە:

حەسەن عەبدولکەریم و کەمال ڕەشید

سلێمانی
2003

ناونیشانی کتێبەکە بەفارسی

قیام

و

نهضت علویان زاگروس

ویراسته وترجمه وتصحیح: محمد علی سلطانی/ خط جلد : فریبا مقصودی

طرح جلد: توبا/ حروفچینی: نخستین/ چاپخانه: رستم خانی

صفحات:۲۳۲م تیراژ:-۳۰

ناشر: مؤسسه فرهنگی نشر سها

تهران ـ صندوق پستی: ۶۸۷ ـ۱٤۳۹۵

وەزارتی رۆشنبیری

بەڕێوەبەرایەتیی خانەی وەرگێڕان

www.roshnbiri. org

khanaywargeran@yahoo.com

- ناوی کتێب: را پەڕینی عەلەوییەکانی زاگرۆس
- ئامادەکردنی: محەمەد عەلی سوڵتانی
- وەرگێڕانی لە فارسییەوە: حەسەن عەبدولکەریم و کەمال رەشید
- تایپ: بەهرە عیزەدین
- نەخشەسازیی کۆمپیوتەری: مەهدی ئەحمەد
- نەخشەسازیی بەرگ: ستار قادر
- زنجیرە: ١٨
- تیراژ: ١٠٠٠ دانە
- ژمارەی سپاردنی (٢٢٧)ی ساڵی (٢٠٠٣)ی وەزارەتی رۆشنبیریی پێدراوە
- چاپ: چاپخانەی وەزارەتی کشتوکاڵ و ئاودێری
- چاپی یەکەم: ٢٠٠٣ـ سلێمانی

ڕاپەڕینی عەلەوییەکانی زاگرۆس

لەسەردەمی سەفەوییەکانەوە تارۆژگاری ئەمڕۆ، دەبێ لەچوار بزافی چوونیەکدا لە راپەڕینی عەلەوییەکان بکۆڵینەوە.

١-بزووتنەوەیەك کەپارێزگاری دەکرد لەسستمی سیاسی و مەزهەبی سەردەمی سەفەوییەکان و دژی هەر جۆرە گەڕانەوەو باسکردنێکی باری ئایینی سەردەمی عەباسیو سەلجوقی غەزنەوییەکان و ئەوانیتربوون لەلایەن دەسەڵاتدارە سەفەوییەکانەوەو بەرەنگاریشی دەبوونەوە، وەك بزووتنەوەی گۆران و شۆڕشگێڕەکانی سەردەمی شائیسماعیلی دووهەمو پاش ئەو، کە لە مۆڵگەی بنارەکان و لوتکەکانی شاخی زاگرۆسدا نیشتەجێ بوون.

٢-بزووتنەوەی لایەنگرانی (شامیهمان)کە هەندێ جار هاوڕەوت لەگەڵ بزووتنەوەی سەفەوییەکاندا و لەناو جەرگەی ئەواندا دەجولانەوە، لەگەڵ سوود وەرگرتن لە ئەزموونی ڕاپەڕینە پێشووەکانی خۆیان، وەك (نوربەخشی)و (موشەعشەعی) کە پەیوەندییان هەبوو بەچەقی بازنەی بزووتنەوەکانەوە، واتە ئایینی (پەردیوەریی)، (ئەهلی حەق)و لەسەرەتاوە تاکۆتایی، لەگەڵ سستمی ئایینی سەفەوییەکاندا، بەیەك ئاقاردا هاوڕەتبوون و دوور لەدەسەڵاتخوازیو بەپاراستنی کاروباری مەعنەویی راستی لەهاوپەیمانییەکی چەند لایەنەداو بەرێزگرتن لەڕێنماییەکانی زانایانی ئایینی و پاراستنی کردارو گوتارو کۆبوونەوەکانی خۆیان، پایەیەکی پتەویان لەئاییني ئەهلی حەقی، هاوڕەتی ڕاپەڕینی عەلەوییەکان و لەپاڵ سەفەوییەکاندا هێنایە ئاراوە، وەك بنەماڵەی

(شـامیهمان)ی ئاتـەش بێگـی، کەناوچەیـەکی جوگرافیـایی بـەربڵاویان بەلایەنگرانێکی زۆرەوە لەخۆ کۆکردەوە.

٣-بزووتنەوەی نوێی (سەرهەڵدانی بەرچاو روونەکانی ئەهلی حەق) کە وردە وردە لەسـەردەمی سـەفەوییەکانەوە پـەیدابوو و لەسـەردەمی قاجارییـەکاندا گەیشـتە لووتکـەو لـەتورکیا وعیراقیشـدا، کاریگـەری و رەنگدانەوەی سیاسی و کۆمەڵایەتی، لەسەردەمی کۆتایی هاتنی دەسەڵاتی قاجارییـەکان و گۆڕانکارییـەکانی دواتـری بـەدوی خۆیـدا هێنـا، وەك سەرهەڵدانی (تـەیموور) لـەئێرانی سەردەمی قاجارییەکان، راپەڕینی سەید رەزای کوردی عەلەوی لـەتورکیاو سەرهەڵدانی بزووتنـەوەی حەقە لـەعیراق، بەسـەرکردایەتی شـێخ عبدولکـەریمی شـەدەڵە کەگەڕانەوەیـەك بـوو بـۆ سـەرچاوەو شـوێن گۆڕکێیـەکی باوەڕ بـوو لـەڕێبازی نەقشـبەندییەوە بۆ بنەماکانی ئەهلی حەق.

٤-چەند بزووتنەوەیـەکی چوونیـەك و جیاجیـا کـە لـە(حروفیـە)و بزاڤـە هاوشێوەکانی، کەدامەزرێنەرانی پەیڕەوییان لە هێلێکی فیکری هەڵبژێراوی تایبەت دەکردو لەئەنجامدا بوو بەهۆی کەرت و پەرت بوون و ناکۆکی لەگەڵ بنەما سەرەکییەکانی ڕێبازی ئەهلی حەق، وەك (نوقطەوی)و هاوشێوەکانی.

لەگـەڵ دەرکـەوتنی شائیسـماعیلی سـەفەویدا (٩٠٧-٩٣٠/ك)ڕێکخـراوە سیاسی مەزهەبییە نهێنییەکانی عەلەوییەکانی زاگرۆس، بەتـەواوی ئاشکرا بوون و پێشەواکانی سەفەوییەکان، تا بەتەواوی لەسـەربەخۆیی و دەسـەڵات گرتنـە دەسـت دڵنیـابوون، وابەسـتەی عەلەوییـە توندڕەوەکـان بـوون و لەگەڵیاندا بوون و بەجۆرێ لەجیهانی ئیسلامیدا پشتگیرییان لێکردن لەڕۆم و میسرو هندو وڵاتانی تردا، دەستیان کرد بەپڕوپاگەندە کردن و داڕشتنی نەخشـەو پـلان، بـۆ لـەناوبردنی ئـەو حکومەتانـەی کـە عەلـەوی نـەبوون و هـەروەها سەرکوتکردنی دوژمنـە کۆنـەکانی خۆیان کە یەکەیەکە ئاماژەیـان

پێدەکەین. بەڵام هەر کە سەفەوییەکان بەدوا ئامانجی خۆیان گەیشتن، بۆ لاواز کردنی پێگەی پێشەواو شۆڕشگێڕانی بزووتنەوەکە، دەست بەکاربوون. گیان بەخشانی ئەهلی حەق بەتایبەت (هەفتەوانە) ناچاربوون سەر لەنوێ دەست بکەنەوە بەکاری نهێنیی و شارەزوورو موسڵ بوون بەمەڵبەندێکی تری خەبات. پاشماوەکانی بزووتنەوەی (نوربەخشی) کە لەگەڵ بنەماڵەی شامیهمان ((ئاتەش بێگی)) هاوپەیمانییەکی مەزهەبی و مەعنەوییان پەیدا کردو، لەسەرهەڵدانی سەفەوییەکاندا بە((تاج بەخش)) دائەنران و بەگوێرەی ئەوەی کە لەسەرچاوە مێژووییەکاندا باسکراوە، شا ئیسماعیلی سەفەوی (خەتایی) لەپیاوانی بەردەستی گەورەکانی ئەو بنەماڵەیە دادەنرا، توانیان ئامادەییەکی بەرچاویان هەبێ. لەسەرەتای ئەم بەشەدا، باسێکی گوزەرای پلەوپایەی شا ئیسماعیلی یەکەم دەکەین، لەروانگەی عەلەوییەکانی زاگرۆسەوەو باسی چۆنیەتی گەیشتنی بەپلەوپایەی پاشایەتی دەکەین، بەگوێرەی ئەوەی لەدەقە مێژوویی و مەزهەبییەکانی ئەهلی حەقدا هاتووە. وەك دەزانین ئەهلی حەق، شا ئیسماعیل بەکەمتر لەحەزرەتی سەید ئەحمەدی عەلەوی (باوەیادگار) دائەنێن و حاجی نیعمەتی جەیحون ئابادی لەکتێبی (شانامەی حقیقەت)دا، ئەمەی باسکردووە:

چو آن یادگاری بظلم شدید — دویم باره از دست قوم پلید
شهید گشت، زان پس شد لا مکان — وراکرد سلطان دور جهان
کُه بودی سماعیل شد نام آن — نمودی مسخر سراسر جهان
چو بگذشت زان دور دیگر اساس — شدی ظاهر از جامه شاه عباس
ز جام سماعیل، عباس شاه — شده ظاهر اندر زمانه بگاه
که بودند هر دوز نسل صفی — نشستند بر تخت شاهنشهی

{شاهنامه حقیقت، ص٥٢٧}

عەلەوییەکانی زاگرۆس، شا ئیسماعیلی سەفەوی و یەزیدییەکان

خاکی کوردستان و ئازربایجان و خوزستان و میزۆپۆتامیا زێدی ئایینە سەرەتاییەکان و پارێزەری گەلێك داب و نەریتی دانیشتوانی کۆنی ئیران بوون و بەسوود وەرگرتن لەکۆسپ و سەرچاوە سروشتییەکان، هەزاران ساڵ بۆ پاراستنی بیروڕاو بۆچوونی پێشینانی خۆیان، هەوڵی بێوچانیان داوە. یەزیدییەکانی پاشماوەی ئایینی (میهری) کە لەگەڵ عەلەوییە توندڕەوەکانی ئەهلی حەقی پاشماوەی (خوورەم دین)ەکاندا دراوسێیەتی و هاودەمی ئاڵوگۆڕکردنی بۆچوون و بیروڕایان هەبووەو کاریگەرییەکی هەمەلایەنەی فیکری و فەلسەفەییان لەسەر یەکتر هەبووەو، هاوسنووری لەکاتی ژیانی نهێنی و ئاشکرایاندا، بوو بووە هۆی پەیدابوونی گونجان لەگەڵ یەکداو هەندێ جاریش دژایەتی و ناکۆکی لەبزووتنەوە سیاسی و مەزهەبییەکانیاندا. هاوکات لەگەڵ هاتنی (سەید باباعەلی هەمەدانی) بۆ کوردستان عەلەوییە توندڕەوەکان بەیعەتیان پێکرد، لەبەرانبەردا یەزیدییەکان کەوتنە بەرەنگاری و ڕووبەڕووبوونەوەو سەرکردایەتی نەوەکانی شێخ عودەی کوڕی موسافیری هەکاری(کۆچکردوو لە٥٥٧ك)یان پیرۆز کرد، چونکە هاوکات لەگەڵ هاتنی سەید باباعەلی هەمەدانی بۆ کوردستان و بەیعەت کردن و پێشوازی کردنی عەلەوییە توندڕەوەکان لێیی، یەزیدیەکان، بنەماڵەی شێخ ئیسحاق سەفیەدینی کوردی سنجاری ئەردەبیلی باووباپیرانی سەفەوییەکان کە هاوپەیمانی عەلەوییەکان بوون، لەگەڵ هاتنی شێخ عودەی کوڕی موسافیری هەکاریدا لەسنجار، گەڕیان

کردبوون، ئەم هەڵوێستەی یەزیدییەکان، بووە هۆی پەیدابوونی دوژمنایەتی لەنێوان سەفەوی و یەزیدییەکانداو، هەروەك لەبەرگی یەکەمی ئەم کتێبەدا باسمان کردووە، لەکاتی هێرشی تەیموریشدا، شێخ عەلائەدین عەلی هانی تەیموری دابوو، بۆ سەرکوتکردنی یەزیدییەکانو لەکاتی سەرهەڵدانو دەرکەوتنی شائیسماعیلی سەفەویدا، یەزیدییەکان کە دوژمنایەتییەکی کۆنیان هەبوو لەگەڵ بنەماڵەکەی ئەو و هاوپەیمانەکانیدا، وەك یەکەم گروپو تاقم دژی سەربەخۆییو دەسەڵات گرتنە دەستی سەفەوییەکان راپەڕینو شێری سارمی کورد، پێشەوای یەزیدییە شۆڕشگێڕەکان بەرامبەر بەسوپای قزڵباشی عەلەوی خۆی راگرت، بەڵام ئەوەندەی پێ نەچووو بەهۆی خۆڕاگری عەلەوییە توندڕەوەکانەوە، لەساڵی(٩١٣/ك ١٥٠٦ن)دا، سەرکێشو رووبەڕووبوونەوەی یەزیدییەکان کپ کرایەوە.

بابەتی پەیوەندیدار بەبیرو باوەڕو کرداری یەزیدییەکانەوە، لەم لێکۆڵینەوەدا کە لەسەر لۆژیکی مێژوویی دامانناوە، بۆ کاتو نووسینێکیتر دایئەنێینو بۆ رۆشنکردنەوەی فیکری خوێنەرەکان، دەست ئەکەین بەتاوتوێکردنی سەرچاوەی قسەکانی خۆمو شیکردنەوەیانو پێناسەکردنێکی سوودمەندو کورتی رەوتی مێژوویی و سیاسیو کۆمەڵایەتی یەزیدییەکان، تا لایەنی جیاوازیی ئەوان لەگەڵ ئەهلیحەقدا دیاری بکرێت.

خوالێخۆشبوو تۆفیق وەهبی لەلێکۆڵینەوە بایەخدارەکانی خۆیدا، دەربارەی یەزیدییەکانو شەیتان پەرستەکان دەڵێ: (یەزیدییەکان هیچ کاتێك نەیانویستووە ئەم راستییە بشارنەوە کە پلەوپایەی خوایەتییان بۆ شێخ عودەی داناوە، لەڕاستیدا ئەوان لەمە زیاتر رۆیشتوونو یەزیدی کوڕی

موعاویەشیان بەخوا داناوەو پەرستوویانە، وا دێتە پێش چاو لەوکاتەدا کە پلەوپایەی گروپی عەدەوییەکان لەلایەن ئەلیەد بابائیز {کەئەم ناوە دەقاو دەق لەلایەن وەرگێر بۆ فارسییەوە هێنراوەو مەبەست سەید بابا عەلی هەمەدانییە} رووبەڕووی مەترسی دەبووەوە پلەی خوایەتییان بۆ یەزید دادەناو بەسومبلی بەرەنگاربوونەوەیان دادەنا.

ئەلیەد (سەیدعەلی) خەڵکی خۆراسان بووو لەگەڵ دەهەزار دەروێش لەمەغۆلستانەوە هەڵهاتبوو و پەنای بردبووە بەر سنجارو ناوچە کوێستانی و شاخاوییەکانی عیراق. شێخ عودەی لەو سەردەمەدا دژی هەڵبژاردنی یەزید بوو بۆ پلەی خوایەتی و، لەراستیدا دان نان بەخوایەتی بۆ قێزەونترین کەسایەتی سەرتاسەری مێژووی ئیسلام، ئەنجامێکی خراپی لێ کەوتەوە بۆ ئەم گروپە، چونکە بەهۆی ئەم کردارەوە، یەزیدییەکان لە جیهانی ئیسلام وەدەرنراون و ئەو تۆمەتانەی کەپاشتر ئاراستەیان کرا، زیاتر شوێنی خۆی کردەوە، بەتایبەتی تۆمەتی شەیتان پەرستی.

ئەلیەد بابا جگە لە(سەید بابا عەلی هەمەدانی) باپیری سوڵتان سەید ئیسحاقی عەلەوی بەرزنجی، کەسێکی تر نییە کە لەگێڕانەوەی ئەهلی حەقدا، بەباباعەلی دەروێش بەناوبانگە.

بەدوور نازانرێ کەلە سەربنەمای ئەو بەڵگەنامەو سەرچاوانەی تۆفیق وەهبی لێکۆڵینەوەی لەسەرکردوون و پوختەیەکی لێرەدا خراوەتە روو و هەروەها ئەوەی کەلە بەرگی یەکەمی ئەم کتێبەدا هاتووە، سەید باباعەلی لەخۆراسانەوە لەگەڵ سەید محەمەد زاهد پیر خدری شاهۆیی هاتبنە ناوچەی زاگرۆس و، ناوبانگ دەرکردنی بەهەمەدانی، پاش ئەوە بوو کە

لەوشــوێنەدا نیشــتەجێ بــووە، وەك چــۆن نازنــاوی شــاهۆییش، دوای کۆچکردنی پیر خدر بەکارهێنراوە.

دەربارەی ئەوەی کە گوایا سەید بابا عەلی لە مەغۆلستانەوە هاتبێ، گوایا وەرگێڕ بە هەڵەدا چووبێ، دەبێ دەقی (لەگەڵ دەهەزار دەروێشدا لە(ترسی) مەغۆلەکان هەڵاتووە)، ڕاست بێت، چونکە یەکەم، کەمێك شارەزایی لەباری ئاینی و کۆمەڵایەتی مەغۆلستان ئەوە دەردەخات کـە مەغۆلـەکان مـورادو دەروێش و بابا ئەلیەدیان نەبووەو نییە. دووهەم، مەغۆل لەمەغۆل راناکاو تا بە شاخەکانی کوردستان پەنابەرێ. سێهەم، لەمەغۆلستانەوە لەگەڵ دەهەزار دەروێشـدا پـەنابردن بـۆ کوردســتان هیـچ مانایـەکی نییـە. چـوارەم، بـۆ مەغۆلێکی وێڵی بیابان و نا موسڵمان، یەزیدو غەیری یەزید بەیەکچاو سەیر ئـەکرێن. بـە ئەگـەرێکی نزیـك لەراسـتیەوە، راسـتیی مەسـەلەکە ئەوەیـە کەلەسەرەتای باسەکەماندا روونمانکردەوە . وەك چۆن لەشوێنێکی تردا، لە روونکردنەوەی چوار کات لە ئایینی یەزیدیدا کەپشتی بەستووە بە دەقی کتێبی (جیلوە)، کەیەکێکە لە دوو کتێبە پیرۆزەکەی یەزیدییەکان، تۆفیق وەهبی نووسیویەتی: (مەبەست لـەچوار کات کە لێرەدا بەکارهاتووە، هـەر ئەو چوار وەرزەیـە لـەمیترایزمدا هـاتووە، ئەوانـە هەریەکەیان بەسـێ جـۆرو نیشـانە لەوێنـە گەردوونییـەکان داڕشتبوو و بـەو نیشـانانەوە ئەپەرسـتران، وادیارە بنیات نەری ئایینی یەزیدی پەرستنی ئەو دوانـزە نیشـانەی وێنـە فەلەکییـەی وازلێ هێنـابێ، بەهۆی ئەوەوە کـە شـیعە دوانـزە ئیمامییـەکان و عەلەوییـەکان کـەدوانزە ئیمـامین پێیـان بـاش نـەبووبێ، لەبەرئـەوە پەرستنەکەی خۆیان تـەنیا لـە چوار وەرزەکەدا چڕکردبووەوە، هەر چـەندە هەریەك لەو چوار وەرزە بەسێ شێوە داڕێژرابوون. کە ئەمـەش یـەکێکی تـرە

لەو ناکۆکییە سەرەکییانەی یەزیدییەکان لەگەڵ عەلەوییە میانەرەو و توندڕەوەکانداو جێی هیچ گومانێك ناهێڵینەوە، لەوەی ئەهلی حەق و یەزیدییەکان دژایەتی یەکتریان کردووە، لەسەرەتای پەیدا بوونی بزووتنەوەکەو بایەخدانیان بەسەرکردە سەرەکییەکانیان(سەید بابا عەلی هەمەدانیو شێخ عودەی هەکاری).

لەبەرئەوەی کەلەم توێژینەوەدا لەسەر بنەمای لۆژیکی مێژوویی و فیکرو لێکۆڵینەوەو نووسینی بێلایەنانە دەستمان بەکارکردووە، دەربارەی شەیتان پەرستی و چۆنیەتی پەیوەندیی یەزیدییەکان بە ئومەوییەکانەوە، دەبێ ئەوە بزانین کەلەسەدەی شەشەم بەدواوە، وشەی (یەزیدی) لەکتێبەکاندا بەرچاو ئەکەوێ و لەوەپێشتربە یەزیدییەکان گوتراوە داسنی و شەیتان پەرست و خوانەناس، ئێستاش زۆربەی کوردە موسڵمانەکان هەرپێیان دەڵێن ((داسنی)).

زەردەشتییەکان بەوانەی هێزە سروشتییەکانیان دەپەرست دەگوت دێوە یەسنا (دێوبەندە) و لە کتێبی زەند ئاویستادا، ئەو وشەیە هەیە کە لەگەڵ وشەی دێو لەزمانی فارسی و وشەی (شیدا) لەزمانی ئارامی و سامیدا، هاومانان و مانای (شیدادات) لەزەند ئاوێستادا، واتە دروستکراوی ئەهریمەن یان دروستکراوی شیداکان و لەبەر ئەوەی لەئاوێستادا وشەی شیدا بە (ان) کۆکراوەتەوە، بەتێپەڕبوونی کات، لەناوخەڵکدا ناوی لە (شەیدا بەندەگان) یا (شەیدا پەرستان) هاتووەتە ئاراوە کە بڕاوە بەسەر ئەو کەسانەدا، هێزە سروشتییەکان دەپەرستن و لەئەنجامدا شەیدا بەندەگان بەشەیتان پەرستان ناوبانگیان دەرکردووە . مەزدیە سنەکان بەگوێرەی ڕێنماییەکانی زەردەشت لەرۆحە پیسەکان نەئەترسان و رووبەڕویان

ئەبوونەوەو باوەڕیان بەسەرکەوتنی خۆیان هەبوو، بەڵام شیدا پەرستان، یاشەیتان پەرستان کەئەمڕۆ بووە بەناویان، دوو هێزی چاکەو خراپەیان ئەپەرستو لەبەر ئەوەی لەهێزی شەڕو خراپە دەترسان، لەبری ئەوەی بەربەرەکانێیان بکەن، قوربانییان پێشکەش ئەکردن‌و لەم کارەیاندا سێ مەبەستیان هەبوو:

یەکەم، خۆیان لەخراپەکاری ئەوان دوور ئەخستەوە.

دووهەم، داوای کۆمەك‌و یارمەتییان لێ ئەکردن کە رووبەرووی دوژمن ئەبوونەوە .

سێهەم، بێ ترس هێرشیان ئەکردە سەر خەڵك، چونکە لەهێزە سروشتییەکان پەیڕەوییان ئەکردو سوودیان لەکاری خۆیان وەرئەگرت‌و توانا‌و دەسەڵاتیان بەردەوام ئەبوو .

لەهەمان کاتدا ئەوان خوایەکی چاکەکارو گەورەتریشیان هەبوو کە ((دیاوسی باوکە))و ئێستا یەزیدییەکان (داسنی‌یەکان)ئەی پەرستن‌و بەناوی ((مەلیك تاوس)) یا (ئەب تاوس=عەب تاوس) ناوی ئەبەن .

رەنگە وشەی یەزیدی لەیەزد یا یەزدان وەرگیرابێ کە لەوشەی (یەن)ی ئاوێستاییەوە هاتووەو بەمانا پەرستن‌و ستایش کردنەو لە سانسکریتیدا، بە شێوەی یەچ =Yaj یەژ هاتووەو لەوەوە وشەی (یەزەتا Yazata)ی ئاوێستایی وەسفێکی لێپەیدا بووە کە هەمان مانای دروستکەر یا خولقێنەر یا پەرستراوە.

لەزمانی پەهلەویدا، وشەی (یەزەتە) یەکەم جارسوککراوەتەوەو بووە بە(یەزەتYazat) پاشتر پیتی(ت) گۆڕاوە بە (د)و وشەکە بووە بە یەزەد(Yazad) کە بە(یەزەدان Yazadan) کۆئەکرێتەوەو دواتر لەسەردەمی

ئیسلامیدا، جارێکی تر کورتکراوەتەوەو بووە بە(یەزدان Yazdan)و لەبەرئەوەی عەرەبەکان مانای یەزدانیان نەزانیوە، کردویانە بەیەزیدو داسنییەکانیان گەڕاندووتەوە بۆ یەزیدی کوڕی موعاویەوناویان ناون یەزیدی.(مێژووی سۆفیگەری لەکوردستان، ل٢ بەفارسی).

هەرچەندە دەربارەی هۆی ناوبردنی داسنییەکان بە یەزیدی لە سەرەوە راستیەکەمان خستەڕوو، بەڵام دەربارەی مەسەلەی پەیوەندی بەیەزیدی کوڕی موعاویەوە (٦٠-٦٤ك)خودی یەزیدییەکان لەسەر ئەوە کۆکن کەیەزید دامەزرێنەری ئەم ئایینە نییە، بەڵکو ئەو شەریعەتو ڕێسای یەزیدییەکانی بەهێز کردووەو برەوی پێداوەو دامەزرێنەری راستەقینەی ئایینەکەیان (شاهدی کوڕی جەڕاح)ی کوڕی بێهاوتای ئادەم بووە (؟!). یەزیدی کوڕی موعاویە لەئایینی ئیسلام وەرگەڕایەوەو ڕووی کردە ئایینی یەزیدیو، هەرلەبەرئەوەشە یەزید بەدووهەمین مەلائیکە لە حەوت مەلائیکەکەی خۆیان دائەنێنو لایان وایە کەرۆحیانەتی یەزید چووەتە لاشەی شێخ (عودەی کوڕیموسافیری)ی گەورە شێخی یەزیدییەکانەوە.
{کتێبی- بررسی مختصر از تاریخ ادیان کردان- لاپەرە ٥-٦ بەفارسی}

لەشەرحی (ملل ونحل)ی شەهرستانیدا،دەربارەی ئەو یەزیدییانەی ئەدرێنە پاڵ (یەزیدی کوڕی ئەبی ئینسییە) چەند باسێك هاتووە کەپەیوەندیی بەیەزیدییەکانی شامەوە هەیەو پەیوەندییان بەمەبەستەکەی ئێمەوە نییە.

ئەوەی زیاتر بووە بەهۆی بڵاوبوونەوەو تەشەنەکردنی ئەم بابەتەو راستییەکەی راگەیاندووەو ئێستاش هەر رای ئەگەیەنێ ئەوەیەکە لە هەشت پلە ئایینییەکەی یەزیدییەکاندا کەبریتین لە ئەمیر، باباشێخ، شێخ، پیر، فەقیر، قەوالی بچووك، مورید، پلەی شێخ دەبێ لەو سێ بنەماڵەیەی ئادانییە،

شەمسانییە، قابانییە بێت کە بەزانایانی ئایینی یەزیدی دائەنرێن و باوەڕیان وایە کە ئەم سێ بنەماڵەیە لەنەوەی یەزیدی کوڕی موعاویەن و بۆ پاراستنی پلەوپایەی خۆیان، دەستیان داوەتە تێکەڵ کردنی بنەچەو وەچە.

پیاوە گەورەو ئارامگە پیرۆزەکانی یەزیدییەکان، بە پێچەوانەی پیاوەگەورەو ئارامگە پیرۆزەکانی ئەهلی حەق کەلە سووکایەتی پێکردنی کەسانی تر پارێزراو و هەردەم ڕێزیان لێگیراوە، لەلایەن گروپە جیاجیاکانەوە، وەك لەباسی سەید ئەحمەدی عەلەویدا وەکو نموونە ئاماژەی پێدەکەین، قەڵەمڕەوی یەزیدییەکان دووچاری کارەسات و دەردەسەرییەکی زۆرهاتوون، لەوانە شێخ حەسەنی پێشەوای یەزیدییەکان لە موسڵ ساڵی (٦٤٤کۆچی) لەلایەن ناحەزانیەوە خنکێنراو لەساڵی (٦٥٢)ی کۆچیدا، فەرمانڕەوایەکی بەکرێگیراوی موسڵ ئەمیری یەزیدییەکانی ئیعدام کرد، لەگەڵ سەد کەس لەیەزیدییەکانداو پاشان گۆڕەکەی شێخ عودەی هەڵدایەوەو ئێسك و پروسکەکەی سووتاند، لەسەدەی نۆهەمیشدا (ساڵی ٨١٧ کۆچی) بەفیتی جەلالودین محەمەد کوڕی عیزەدین یوسفی حەلوانی) کە یەکێك بوو لەزانائاییینییە ناودارەکانی ڕێبازی شافعی لە ئێران، فەرمانڕەوای جەزیرەی ئیبن عومەرو کوردە نایەزیدییەکان کەوتنە کوشتن و تالآن کردنی یەزیدییەکان . لەسەرەتای سەدەی دوازدەهەمیشدا(١١٢٧ کۆچی)، سوپای مەلیك موزەفەر بەیارمەتی مەلا حەیدەری کورد هێرشی کردە سەر یەزیدییەکان و ژن و منداڵەکانیان بەدیل گرت و ماڵ و حاڵیان بە تالآن بردن، ژنەکانیان وەك کۆیلە فرۆشتن و کەنیزو کچەکانیان بۆ خۆیان هێشتەوە، لەنیوەی یەکەمی سەدەی سیانزە

هەمیشدا (١٢٤٧ كۆچی-١٨٣١ زایینی)موحەممەد پاشای ناسراو بە میرە كوێری رەواندز هێرشی كردە سەر قەڵەمڕەوی یەزیدییەكان و زیاتر لە٧٥٪یانی لە ناوبرد، لەسەرەتای سەدەی چواردەهەمیشدا، ساڵی (١٣٠٨ كۆچی) دەوڵەتی عوسمانی بەمەبەستی ملكەچ پێكردنی یەزیدییەكان بۆ خزمەت لەسوپادا، فەرمانی دەركرد بۆ عومەر وەهبی، بەمەبەستی سەركوتكردنیان و ملكەچ پێكردنیان. ئەویش هەندێ لەیەزیدییەكانی ناچاركرد كە ئیسلام ببن و كوڕەكەشی (عاسم بەگ) فەرمانی كوشتن و تالأنكردنی یەزیدییەكانی وەرگرت و چی پەیكەری پیرۆزی یەزیدییەكان هەبوو بە تالأن بردی و گومەزی گۆڕی پێشەواكانی یەزیدییەكانی وێران كردو لەسەرگۆڕەكەی شێخ عودەی شتی ناشیرین و نالەباری وای كرد كە كەڵكی ئەوەیان نییە بنووسرێنەوە.

جارێكیتر لەساڵی ١٣٥٧یكۆچیدا، بەهۆی یاخیبوونی یەزیدییەكان لە سەربازی، حكومەتی پاشایەتی عیراق تۆمەتی ئەوەی دایە پاڵیان كە هاوكاری مەسیحییەكان ئەكەن و چالاكی ئەنوێنن بۆ بەرژەوەندیی فەرەنسییەكانی نیشتەجێی سوریا و دەستی كرد بەسەركوتكردنیان و لەئەنجامدا، دەیان كەسی لێیان كوشت و چەندەها كەسی خستنە زیندانەوەو دووری خستنەوەو هەندێكیشیان هەلأتن و هەندێكیشیان لە سێدارەدران.

تەحسین بەگی دوا میری یەزیدییەكان كە دوای مردنی باوكی، لەكۆتایی مانگی تەممووزی ساڵی ١٩٤٤دا، پلەی میریەتی گرتەدەست و هاوكاریی مەلامستەفای بارزانی كردو لەساڵی ١٩٧٥كە سیاسەتی بارزانییەكان

تووشی شکست بوو، لەگەڵ بارزانیدا پەنای بردە بەرئێران و ماوەیەك لەمەهاباد مایەوەو پاشان چوو بۆ ئەورووپا.

مەڵبەندی یەزیدییەکان لەشارەکانی شێخان ، دهۆك وسنجار لەپارێزگای موسڵی وڵاتی عیراقی ئێستادایە، یەزیدییەکانی دانیشتووی کوردستانی تورکیا، بەهۆی جەوروستەمی دەوڵەتی ناوەندی تورکیاوە کەم بوونەتەوە، بەڵام لە کوردستانی سوریادا، بەهۆی زۆریی لایەنگرانی ئومەوی و بەهۆی ئەوەی سەر بەو بنەماڵەیەن، ژمارەیەکی زۆر یەزیدی تێدا دەژین و، لەناوچە کوردنشینەکانی روسیاشدا، یەزیدی هەن و لەگەڵ عەلەوییەکاندا کەزۆربەیان عەلەوی توندڕەوی ئەهلی حەقن، پەیوەندییەکی باشیان هەیەو لەقەوقازو تفلیسیشدا بەپەرت وبلاوی لێرەو لەوێ هەن. (جکسن) لە گەشتەکەی ساڵی ١٩٠٣یدا بۆ ئاسیای ناوەڕاست، ژمارەی (داسنی) یەزیدییەکانی روسیای بەدوانزە هەزار کەس داناوە. {شرفنامە/ تاريخ العراق الحديث: يزيديها وشيطان پرستها/ دين باستانی کردان/ سفرنامە ابراهيم بيگ/ سفر نامە ويليافر جکسن} {تاريخ تصوف در کردستان، محمد رؤوف تومکی،ص ١١-٢٠} بەم شێوەیە دووئایینی میهری خورەم دین کە بەمەبەستی پاراستنی فەرهەنگ و ئایینی کۆنی باو باپیرانی خۆیان، یەکێکیان لەقەڵەمڕەوی نەجیبزادەکاندا مایەوەو گەڕایەوە سەر ڕێبازی گەورە پیاوانی ئومەوی و خۆ هەڵواسینیان بە واندا کردبووە هۆیەك بۆ گەڕاندنەوەی رۆڵ و شێوەی رابردوویان لەگەڵ ئەوەدا کە پەسەندکردنێکی سەرپێی و رووکەش بوو، لەلایەن دەسەڵاتدارە حکومی و دەسەڵاتخوازەکانەوە، بەرەو لادان براو تووشی ئازارو مەینەتی و سەرکوتکردن بووەوە، لەگەڵ ئەوەشدا لەناوجەرگەی وڵاتانی موسوڵمانی عەرەب و تورکەوە، بنەمای داب و نەریتی خۆیان پاراست و وەك خۆیان مانەوە، هەرچەند وەك لەسەرەوە باسمان کرد، بە تۆمەتی جۆراوجۆر

تاوانبارکران و لەبەر کەللەڕەقی خۆشیان، دانیان ئەنا بەو تۆمەتانەدا. لەبەرامبەردا عەلەوییە توندڕەوەکانی ئەهلی حەق کەخاڵی بەرامبەری یەزیدییەکان بوون و کەوتبوونە بەر پڕوپاگەندەی گەورە پیاوانی عەلەوی و هەرچەند لە مێژووی چەند هەزار ساڵەی خۆیاندا پێش ئیسلام و دواتر، بەتایبەت لەسەردەمی پەیدا بوونی موبارەك شای عەلەوی کوردییەوە (شاخۆشین)، هیچ کاتێك ئارام نەبوون، بەڵام لەسەرانسەری وڵاتە ئیسلامییەکاندا، چەند نموونەیەکی لەسەر ئەهێنینەوە، بە پاراستنی فەرهەنگ و کلتوری ئیرانی، بانگەشەکەرانی لە خۆبردووو گیان لەسەر دەستی عەلەوییەکان بوون و لەپاراستنی نهێنیەکاندا بە جۆرێك ژیان کە هەمووئایین و ڕێبازە ئایینییەکان، بەچاوی ڕێزەوە بڕواننە پیاوە گەورەوپیرۆزەکان و داب و نەریتی ئەوان و چەندین سەدەیەکە ژیانێکی ئاسوودە بەسەردەبن. بۆ ئاگاداریی زیاتر لەسەر مامەڵەی شا ئیسماعیل لەگەڵ شۆڕشی عەلەوییەکاندان، بڕوانە{ عالم آرای صفوی، لاپەڕە ١٢٦/ تاریخ کامل ایران، عبدالله رازی،ج٤، لاپەڕە ٤١٣/ دین مذهب در عصر صفوی، دکتور مریم یار احمدی، لاپەڕە ٨٤}.

بەتاوتوێکردنی ڕووداوەکانی سەرەوە بۆ توێژەران ڕوون ئەبێتەوەکە:

١-بە پێچەوانەی ئەوەوە کە بڵاوبووەتەوە، نە یەزیدییەکان و نەعەلەوییە توندڕەوەکانی ئەهلی حەق شەیتان پەرست نەبوونە و نین و، مەسەلەی (باوکە دیاوس)=مەلەك تاوس=ئەب تاوس =عەب تاوس و دئیوە یەسناو(دێو بەند) شیدادات =شیدا بەندەگان=شیدا پەرستان (ئەوانەی کەهێزە سروشتییەکان ئەپەرستن) کەبەهۆی سووك کردنیانەوە لەسەر زمانی خەڵکی ئاسایی و دەمارگیرییەوە، وردە وردە گۆڕان بەشەیتان پەرست و مەلەك تاوسی، ئەمە هیچ بناغەیەکی زانستی نییە و لە تۆمەتێك

زیاتر هیچی‌تر نییە، لایەنێکی تری ڕێزگرتن لە شەیتان، لەناو خواناسە گەورەکاندا پێشینەیەکی کۆنی هەیە، کە بەگوێرەی قسەی (ابن ابو الحدید المعتزلی)کە کتێبی (نهج البلاغە)ی لێکداوەتەوە، باسی ئەوەی کردووە کەئەحمەدی غەزالی، کەماموستای عەینولقوازتی هەمەدانی و برای ئیمام محەمەدی غەزالی ڕۆژێ لەبەغدا لەسەر مینبەر گوتی: هەرکەس خواپەرستی لە شەیتانەوە فێرنەبێ ئەوە کافرە، چونکە ئەمری پێکرا کە سوجدە بەرێ بۆ غەیری خوداو ئەو قبوڵی نەکرد{شرح ابن ابي الحديد ج١،ص٣٥}و، ئەوەش کە (بگتر)ی گەورە پیاوی ئاینی (یارسان) لەقسە هەڵەشەو پەڵەشەکانی خۆیدا، خۆی بە شەیتان‌و لەویش کەمتر داناوە ئەوە بابەتێکی‌ترە. بەهەر حاڵ ڕێزلێگرتن‌و پەرستن دووشتی لەیەك جیاوازن‌و تێکەڵ‌و پێکەڵکردنی باسەکان لەسەر بنەمای توندڕەوی شێوازی کاری توێژەران نییە.

٢-لەگەڵ ئەوەدا کە لەناوخەڵکی ڕەشۆکدا بڵاوە، ئەهلی حەق‌و یەزیدییەکان هیچ پەیوەندییەکیان بەیەکەوە نەبوەو نییە، بەڵکو دوو ئاینی جیاوازن‌و لەباری باوەڕو عەقیدەوە لەگەڵ یەکتردا ناکۆك‌و دژ بەیەکن. بەداخەوە ئەم بۆچوونە هەڵەیە لەدەقە مێژووییەکانی ئێمەدا هەر لەسەردەمی ئەفشارییەکانەوە پەیدابووو کەمن ئەو مێژوونووسانەی کە لەهەر کوێ باس لەعەلەوییە توندڕەوەکان کرابێت هەربە یەزیدی ناویان بردبن، کەئەمەش ڕاست نییە. (محمد كاظم مروي، عالم آراي نادري، ص٢٥٢-٢٥٥) {محمد علی سلطاني، ايلات وطوايف كرمانشاهان، ج٢،ص٨٩٠و...}

٣-ئومەوییەکان بەردەوامی و مانەوەی خۆ بەگەورە زانینی سەردەمی جاهلییەتی خۆیان، لە چوارچێوەی بیرو بۆچوونی یەزیدییەکاندا پاراستووەو یەزیدییە میهر پەرستەکانیش لەژێرباڵی ئومەوییەکاندا، داب‌و نەریتی ئایینی کۆنی خۆیان پاراستووە .

٤-جگە لەدوژمنایەتی و ناکۆکی قووڵی نێوان یەزیدیو عەلەوییە توندڕەوەکان، بەتایبەتی بنەماڵەی سەفەوی، یەزیدییەکان لەژێر کاریگەریی هاندانی ئومەوییەکانی شامو (مەمالیك)ی میسرو سوڵتانە عوسمانییەکان، بەردەوام لەدژی عەلەوییەکان لەکۆششدابوون .

راپەڕینی عەلەوییەکانی ئەهلی حەق لەخاکی میسردا

هاوکات لەگەڵ راپەڕینی یەزیدییەکان بەسەرکردایەتیو رابەری (شێر سارمی کورد) لەدژی حکومەتی ساوای شائیسماعیلی سەفەوی(٩٠٧-٩٣٠ك) کەلەساڵی (٩١٣)ی کۆچیدا دەستی پێکردو هەر لەو ساڵەشدا سەرکوت کرا،ئەو عەلەوییە توندڕەوانەی کەلە بەرزاییەکانی خاکی میسردا نیشتەجێ بوون، بەلایەنگری لە بزووتنەوەو سەربەخۆیی شائیسماعیلی سەفەوی، لەدژی مەمالیکەکانی میسر ئالای یاخی بوونیان بەرزکردەوەو دەستیان دایە خەباتی چەکداریو هەڵوێستی بزافەکەیان بەسوودی سەفەوییەکان بەهێزکرد، راپەڕینەکەش بەکوژرانی سەرکردەکانی بەتۆمەتی خوانەناسیو رەخنەگرتن لەقورئان کۆتایی هات،{تاریخ ابی طولون، ریچارد هارتمان، برلین ١٩٣٦،ص٦١} {تشیعو تصوف ص٣٨٧} بەڵام سەرکوتکردنی ئەم راپەڕینە بووە ئاگری ژێر خۆڵەمێشو شائیسماعیل تا دوا هەناسەی بۆ برەودان بە ئایینی عەلەوی لەوڵاتە ئیسلامییەکاندا رانەوەستاو عەلەوییە توندڕەوەکان کە لەو وڵاتانەدا دەژیان، بەشێوەیەکی نیمچەنهێنیو رێکخراوی نهێنییەوە، گیانفیداوگوێڕایەڵی ئەم بزووتنەوەیە بوون، دواجار لەساڵی (٩٣٠)ی کۆچیدا، ساڵی مردنی شائیسماعیل، شۆڕشێکی تر لە میسر بەرپابوو کە

ئەحمەد پاشای غولامی سولتان سەلیم رابەری بوو، ئەو وەك یەکێك لەپروپاگەندەچییەکانی شائیسماعیل ناوبانگی دەرکردبوو بۆ برەودان بەرێبازی عەلەوی دوانزە ئیمامی{الکواکب السائره ج١،ص١٥٩}، لەئەنجامدا ئەو شۆڕشە لەکۆتایی هەمان ساڵدا بەکوژرانی ئەحمەد پاشای فەرماندەی شۆڕشەکە (یەکێك بوو لەشۆڕە سوارانی عوسمانی کەبەپێی رێورەسمی ئەو سەردەمە لەنێوان (غولامانی) مەمالیکی سولتانە عوسمانییەکان هەڵبژێردرابوو) کۆتایی هات. {تشیع وتصوف،ص٣٨٧}.

جگە لە پاشماوەی فیکری فاتمییەکان لەمیسردا، عەلەوییە توندرەوەکان= ئەهلی حەق، لایەنگرانی ئاتەشبەگییەکان، کە بەپێی مینۆرسکی لە بزاڤێکی راگەیاندندا کە لەمیسرەوە بۆ عەرەبستان و لەوێشەوە بۆ ئێران گەڕاونەتەوە، بەدوور نازانرێ کەئەوان دینەمۆی ئەو بزووتنەوانە بووبن، وەك چۆن لەمەسەلەی عەلەوییەکان لەقەڵەمڕەوی سوڵتانە عوسمانییەکاندا، رۆڵێکی سەرەکییان هەبووەو راپەڕینی شاەقولی= شاوەیس قولی لەئەنەدۆڵ و دیاربەکردا بەهیمەتی پێشەوایانی ئەم بنەماڵەیە خۆی گرتووەو پێگەییوە. هەرچەندە سەرچاوەکانی ئەهلی حەق دەربارەی(شاوەیسقولی)و باسکردنی ئەو لەو سەرچاوانەدا، شوێنێکی زۆری گرتووە، بەڵام بەهۆی شێواندنێکی تەواوی مەسەلە مێژووییەکانی ئەهلی حەق و هەڵەو ناتەواوی بەردەوام تائێستا، لەدوو توێی ئەم مەسەلانەدا، دەست ئەکەین بەباسی رووناکبیریی کەسایەتییەکان و پەیوەندیی نێوان پەیڕەوانی شاوەیسقولی لەپاڵ زنجیرەی سەفەوییەکاندا، لەسەر بنەمای سەرچاوە باوەڕپێکراوە مێژووییەکان.

شائیسماعیلی سەفەویو
موشەعشیعییەکانی خوزستان

یەکێك لەبزووتنەوەی عەلەوییە توند ڕەوەکانی ناو ئێران کە شائیسماعیلی سەفەوی نیگەران کردبوو، بزووتنەوەی موشەعشیعییەکانی خوزستان بوو، کەلەم ڕێڕەوەدا، واتە لەکاتی چوون بەرەو بەغداو سەرکوتکردنی یەزیدییەکانو شۆڕشی عەلەوییەکانی میسر(٩١٣-٩١٤)ی کۆچی، شائیسماعیل کەوتە سەر خەیاڵی تەفروتووناکردنی ئەمارەتی موشەعشیعییەکان. هەرچەندە بیرو بۆچوونی جیاوازیی مێژوونووسان دەربارەی هۆی هێرشکردنی شائیسماعیل بۆ ناوچەی ژێر دەسەڵاتی موشەعشیعییەکان، لەزاری (ئەحمەد کسروی)یەوە ئەگێڕینەوە، بەڵام هاوکاتیی شۆڕشی یەزیدییەکانو راپەڕینی عەلەوییەکانی میسر، ئەو بۆچوونەمان لا دروست دەکات کە لەگەڵ هەموو ئەو نووسینە جیاوازانەی لەسەر هەڵوێستی شائیسماعیل بەرامبەر بەموشەعشیعییەکان، نابێ ئەوە بەدوور بزانین کە خاڵی هاوبەشی نەتەوەیی مەمالیکەکانی میسر ڕۆڵی خۆی بینیوە،کە لەگەڵ ئەو هاوبیرو مەزهەبییەوە، لەنێوان موشەعشیعیو سەفەوییەکاندا، ئەو خاڵە هاوبەشەی سۆزی نەتەوەیی دەیتوانی هۆیەك بێت بۆ بەرژەوەندیی نێوان موشەعشیعیو مەمالیکەکانو لەلایەکیترەوە کەسەرکردەکانی بزووتنەوەی موشەعشیعییەکان بەپێچەوانەی عەلەوییە توندڕەوەکانی ترەوە، شێوازی حوکمڕانی خۆیان گۆڕیبوو بۆ میرنشینو ئەمەش بووە هۆی ئەوەی شائیسماعیل بکەوێتە گومانەوە لێیان، چونکە لەگەڵ ئەوەی لەلێکۆڵینەوەکانی کیسرەوی لەمەودوا دێت، شائیسماعیلی

سەفەوی کاریگەریی موشەعشیعییەکانی ئەهلی حەقی لەسەربوو، ئەوانەشی کەپەیڕەوییان ئەکرد بەرامبەر بەخودی شائیسماعیل تاڕادەی پەرستن زیادە ڕەوییان ئەکرد{النواقص،ص٩٨}و کڕنوشیان بۆ ئەبرد، تەنانەت ئەگێڕنەوە کەشێخ عەبدولعالی کرکی ناسراو بە توێژەری دووهەم کەلە ساڵی(٩٤٠)ی کۆچیدا مردووە، لەڕووی هاوڕەوتی لەگەڵ پەیڕەوە توندڕەوەکانی شا ئیسماعیلدا، بابەتێکی نووسیوە لەسەر ئەوەی کە کڕنوش بردن بۆ مرۆڤ کارێکی ڕەوایە، یەکێك لەو بیروبۆچوونە هاوبەشانەی نێوان شائیسماعیل و موشەعشیعییەکان کەخوێنی کەسانی غەیری شیعەیان بە حەلاڵ ئەزانی{تشیع و تصوف ص٣٩٠}، ئەمە لایەکی مەسەلەکەیە، بەلاّم ئەحمەدی کیسرەوی لەو بارەیەوەو لەڕوانگەی مێژوونووسەکانی سەردەمی سەفەوییەکانەوە، بەم شێوەیەی خوارەوە مەسەلەی هێرشی شائیسماعیل بۆسەر موشەعشیعییەکانی تاوتوێکردووەو لەتێڕوانینێکی کورتدا ئاماژە بە سەرەتای بزووتنەکەوە دەکات: (پاش سەید موحەمەدی موشەعشیع، سەرەی فەرمانڕەوایی گەیشتە سەر سەید موحسینی کوڕی کەبەهۆی هەوڵ و تێکۆشانی سەید موحەمەدو مەولا عەلییەوە چل و ئەوەندە ساڵ بەئارامی و ئاسوودەیی فەرمانڕەوایی کرد.).

لەم سەردەمەدا لەئێران و عیراق چەند شۆڕشێك بەرپا بووبوون. جیهان شا ناکۆکی و کێشەی هەبوو لەگەڵ (پیربوداغ)ی کوڕیداو، لەئەنجامدا ساڵی ٨٦٩ی کۆچی، جیهان شا لەشکرکێشی کرد بۆسەر بەغداو یەکساڵ ئابلۆقەی ئەو شارەیداو کاتێك گفتوگۆی سوڵح و ئاشتبوونەوە هاتە ئاراوە، پیربوداغ دەروازەی شاری کردەوە بۆ ئەوانەی لەدەرەوەن، جیهان شا کەزۆر داخی لەدڵدابوو لەسەر کوڕە سەرکێشەکەی، کوڕێکی تری خۆی کەناوی

موحەمەدی بوو نارده ناوشارو بەدەستی ئەو پیربوداغ لەناو برا، لەساڵی (٨٧٠)ی کۆچیدا. پاشان لەساڵی(٨٧٢)دا، (جیهان شا)یش بەدەستی (حەسەن بەگ)ی بایندەری (ئاق قۆینلو) لەناوچوو وزنجیرەی فەرمانڕەوایی ئێران کەوتە دەست(بایندەری)یەکان، سەردەمی ئەمانیش سەراپا شەڕو شۆڕو لەشکرکێشیبوو ولەماوەی سی و شەش ساڵدا، نۆکەس یەك لەدوای یەك بوون بەپاشاو بەردەوام جەنگ لەئارادابوو.

.. بەڵێ، ئەم شۆڕشانە بارودۆخێکی گونجاو بوو سەید موحسینی موشەعشیع چڵو ئەوەندە ساڵ بێ قڕە فەرمانڕەوایی بکاتو لەبەر ئەوەی کە بەرامبەر بەخۆی دوژمنێکی خۆڕاگری نەبوو، توانی ڕۆژ لەرۆژ زیاتر هێزو توانای موشەعشیعییەکان زیاد بکاو لەسەردەمی ئەودا، هەموو دوورگەکانو خوزستانو بەسرەو دەوروبەرەکەی تا دەوروبەری بەغداو بەهبەهانو کۆهکیلویەو بەندەرەکانی کەنداوی فارسو بەختیاریو لورستانو پشتکوهو بە گوێرەی نووسینی سەید عەلی کرماشانیش کەوتبووە ژێر دەستی ئەوانەوە. پاش سەید موحسین، سەید عەلیکوڕیبوو بەجێنشینی. قازی نورولڵاو چەند کەسێکیتر، ناوی ئەو و ئەیوبی برایان بەیەکەوە نووسیوە، بەڵام بڕوا ناکرێ کەدووکەس لەیەك شوێندا فەرمانڕەوابن، دەبێ بڵێین کەئەیوب وەزیر یا ڕاوێژکاربووە. لەم کاتەدا، تازە شائیسماعیل ڕاست بووبووەوە... یەکێك لەکارەکانی شائیسماعیل کوشتنی عەلیو ئەیوبی برایو لەناوبردنی سەربەخۆیی موشەعشیعییەکان بوو، بەڵام دەربارەی چۆنیەتی ئەو لەناوبردنە، قسەی جۆراوجۆر کراوە. قازی نورولڵا دەڵێ: هەندێ پیاوخراپ وایان لە شائیسماعیل گەیاندبوو کەعەلیو ئەیوبی برای، ڕێبازی(مەولا عەلی) ماميان گرتووەبەرو، هەروەك ئەو قسەی بێجێو

بێسەروبەر ئەکەن، ئەوە بوو لەکاتی هێرشی شائیسماعیل بۆسەر بەغدا، بەفیتی میر حاجی محەمەدو شێخ محەمەد رەعناشی کەکوڕی مامۆستای کوڕەکانی سەید محەمەد بوون، لەوێ داگیرکردنی حوێزە دای لەسەری، سەید عەلی لەبەر دڵنیابوون لەشیعەیەتی خۆی بێباکانە بەپەلە چوو بۆلای شاو گوێڕایەڵی خۆی راگەیاند، بەڵام شائیسماعیل چونکە لە راڕابوونی ئەوان دڵنیا بوو فەرمانی کوشتنی هەردوو براو گەورەکانی تری موشەعشیعییەکانی دەرکرد.

نووسەری کتێبی(تکملة الاخبار)یش، شتێکی نزیك لەمەی نووسیوەو دەڵێ: کاتێك شائیسماعیل لەشکرکێشی کرد بۆ سەرخوزستان، عەلی و ئەیوب نامەیان نووسی بۆی و کەئێمە(شیعە)ین و ئەوەی کەپیاوخراپەکان دەربارەی ئێمە باسیانکردووە، لەدرۆ زیاتر هیچی‌تر نییە. شائیسماعیل ئەم قسەیەی ئەوانی پەسەندکردو گەڕایەوەو دیاری بۆ ناردن، بەڵام پاشتر عەلی و ئەیوب لەشاری شوش کەسەید موحسین ئاوەدانی کردبوەوەو شوورەیەکی کێشابوو بەدەوریدا، نیشتەجێبوون، فەرمانڕەوای شوشتەر، کەلەئێرانییەکان بوو، هەردووکیان بەناوی میوانی و راوکردنەوە بانگ کردن و کوشتنی.

لە (تذکرة شوشتر)یشدا دەڵێت: عەلی و ئەیوب بەناوی سادات و هاومەزهەبییەوە لەهێرش کردنی شائیسماعیل سەفەویدا بۆ سەر بەغدا، بەشداربوون، بەڵام شا گرتنی و کوشتنی. پاشان کەشائیسماعیل هێرشی کردەسەر (حوێزە)سەید (فەیاض)کوڕەکەی تری سەید محسن کەوتە شەڕەوەو لەگەڵیداو لەگەڵ هەموو سوپاکەیدا کوژرا.

بەڵام هەموو ئەمانە راست نین، ئەوەی راستەو جێی باوەڕپێکردنە، نووسینەکەی نووسەری کتێبی (حبیب السیر)ە کەخۆی هاوسەردەم بووە لەگەڵ شائیسماعیلداوچی کاروکرداری رۆژانەی شائیسماعیل بووە، هەمووی بەدوورو درێژی تۆمارکردووە. بەگوێرەی نووسینی دانەری ئەم کتێبە لەساڵی(٩١٤)ی کۆچیدا، شائیسماعیل هێرشی کردە سەر عێراقی عەرەب و شاری بەغدای گرت. پاش ئەوە چونکە هەندێ قسەی بیستبوو دەربارەی ئایینی موشەعشیعییەکان، کەگوایا ئەوان سەید فەیاز (کەوەك دەڵێن نازناوی سەید عەلی بووە)وەك خوائەپەرستن، رووی کردە حوێزە بۆ لەناوبردنیان. سەید فەیاز لەمە ئاگادار بوو، سوپای خۆی رێکخست و هەردوولەشکر لە دەرەوەی حوێزە بەیەکگەیشتن، شەڕێکی زۆر سەختیان کرد، بەقسەی ئەسکەندەر بەگی تورکمان:

زخون مشعشع وران ساده دشت	توگفتی زمین و زمان لاله گشت
زبس خون دران سر زمین کله بست	فلـك تا کمرگاه درخون نشست
زبس کشته بروی هم او فتاد	دران بادیه بسته شدراه باد

واتە: خوێنی موشەعشیعییەکان لەو بیابانە رووتەدا ئەوەندە رژابوو دەتگوت زەوی هەمووی گوڵاڵە سوورەیە، ئەوەندە خوێن رژابوو فەلەك تاپشتێنەی لەخوێندا نوقم بووبوو ئەوەندە لاشەی کوژراو کەوتبوون بەسەریەکدا لەو بیابانەدا (با) رێگای لێگیرابوو. میرخواند دەڵێ: موشەعشیعییەکان ئازایەتی و پاڵەوانەتییەکی لەرادە بەدەریان نواند، لەخۆر هەڵهاتنەوە تاخۆر ئاوابوون، ئاگری شەڕ کڵپەی ئەهات، خۆیان راگرت، بەڵام پاش ئەوە سوپای شا بەجارێ بەشمشێری رووتەوە هێرشیان کردە سەریان و لەوهێرشە چاوەڕوان نەکراوەدا فەیازو گەلێك لەمیرەکانی موشەعشەع کوژران، پاش کەمێك عەرەبەکان شوێنەکەیان جێهێشت و

پەرش و بڵاوبوونەوەو پەرێشان بوون. دوای ئەم سەرکەوتنە، شاگەیشتە حوێزەو پاشماوەی موشەعشیعییەکانی کوشت، یەکێکی لە قزڵباشەکان کرد بەفەرمانڕەوای ئەویٚ و خۆی و لەشکرەکەی بەرەو(دزفول) کەوتنەڕێ.

{بەڵام وەك لەپێشەوە باسمان کرد، ئەم قسانە هەمووی لەلایەن مێژوونووسەکانەوە هەڵبەستراون، لەمەڕ هۆی هێرشەکەی شائیسماعیل بۆسەر موشەعشیعییەکانی خوزستان و ئەو راپەڕینانەی‌تر کەهاوکات بەرپا بوون و لە پیلانی نهێنی مەمالیکە عەرەبەکانی میسر لەگەڵ موشەعشیعییەکاندا بێئاگابوون، یان خۆیان لێکەڕ کردبوو و، دانانی ئەمیرێکی قزڵباش بۆ فەرمانڕەوایی حوێزە، بەڵگەیەکی روون و ئاشکرایە}.

قازی نورولڵای شوشتەری دەڵێ: سەید موحسین و کوڕەکانی لەسەر دەستی باپیری ئەو (میر نورولڵای مەرعەشی) کەمەلایەکی بەناوبانگ بووە لەشوشتەردا، پەشیمان بوونەتەوە لەتوندڕەوی خۆیان... بەڵام کەسانی‌تر پێچەوانەی ئەمە قسەیان کردووە. وەك لەپێشەوە گوتمان، مەلاو ئاخوندە شیعەکان، بەهۆی شیعە گەرییەوە چاویان پۆشیبوو لەهەندێ بۆچوونی موشەعشیعییەکان و ئەیانویست لێیان نزیك ببنەوە، موشەعشیعییەکانیش دڵنەوایی ئەوانیان ئەکردو چییان بویستایە درێغی‌یان لێ‌نەئەکردن و دووریش نییە، هەندێك لەبیرو بۆچوونەکانی خۆیان لەوان شاردبێتەوەو هەر ئەمەشە بووەتە هۆی ئەوەی میر نورولڵا کەسانی‌تر بڵاویان کردبێتەوە کەئەوان تۆبەیان کردووەو لەبیرو بۆچوونەکانی خۆیان پاشگەزبوونەتەوە.

لەشوێنێکی تردا، کیسرەوی لەمیانەی دانانی بەبرەودان بەرەوتی میانڕەویی، لەنێو موشەعشیعییەکانی خوزستاندا، لەژێر ناونیشانی سەید موبارەك ئایینی موشەعشیعییەکان ئەخاتە لاوە، دەڵێ: ... وەك سەید عەلی

خانی کوڕی خەلەف نووسیویەتی: یەکەم کە لەو توندڕەوییە دوورکەوتەوە سەید موتەلیبی باپیری ئەوبووە کەلەسەرەتای تەمەنیدا لە ڕێبازی باوك و براکانی دوورکەوتووەتەوە، بەڵام لەترسی براو ئامۆزاکانی، نەیوێراوە قسە بکات و بێزاریی خۆی دەرنەئەبڕی، تا ئەو کاتەی (موبارەك)ی کوڕی فەرمانڕەوایی کەوتە دەست، ئەنجا بەهۆی ئەوەوە دەستی‌کرد بەهەوڵ دان بۆ بنبڕکردنی ئەو توندڕەوییانە.

مەولا موتەلیب پیاوێکی زاناو زانست دۆست بوو، بەرادەیەك، مەولانا کەمالودین محەمەد کوڕی حەسەن ئەستەرئابادی، لێکدانەوەی (فصول خواجە نصیر)ی بەناوی ئەوەوە نووسیوە. ئیتر شتێکی سەیر نییە کەخۆی لەتوندڕەویی بنەماڵەکەی دوور گرتبێ و موبارەکی کوڕیشی بەوڕێڕەوەدا بردبێ. وەك نووسراوە، موبارەك چەند کەسێکی لەزانایانی شیعە کە (شێخ عەبدولەتیفی جامعی) یەکێك بوو لەوان، بانگ کردووە بۆ حوێزە، بەیارمەتی ئەوان رەگو ریشەی توندڕەوی هەڵکێشاو لەبری ئەو ڕێبازی ساکاری میانەڕەویی شیعەی لەناو موشەعشیعییەکاندا سەقامگیر کرد. (٩٩٩-١٠٢٥کۆچی){تاریخ پانصد ساله خوزستان، ص٤٠-٤٥-٦٢}.

هەر لەساڵی ١٠٢٥ی کۆچیدا، هاوپەیمانی موشەعشیعییەکان لەگەڵ عەلەوییەکانی ئەهلی حەقدا پەیدابوو ویەکێتیی نێوان موشەعشیعی و نوربەخشی، سەفەوی، ئەهلی حەق، لەم کاتەدا، لەگەڵ سەرهەڵدان و دەرکەوتنی ئاتاش بەگ= خان ئاتەش و پڕوپاگەندەیەی لایەنگرانی ئەو لەکوردستانی باکوورو ئازەربایجان و لوڕستان و کرماشان و شوێنەکانی‌تردا، هاتەبوون و ئەو موشەعشیعییانەی کەلەسەر ڕێبازی کۆنی خۆیان مابوونەوە. وەك قەرەقوینلوەکان وهی‌تر . خۆیان دایە پەنای ئەم

بنەماڵەیەو بزوتنەوە موشەعشەعییەکان لەباری نەتەوەییەوە، نیشانەی عەرەبایەتی خۆیان لەدەست داو ڕواڵەتی ڕاستیی ڕێبازی (پەردیوەری)، بەم بزووتنەوەیە بەدەست هێناو لەگەڵ پاراستنی هەموو بیرو بۆچوونەکانی خۆیان کە دەربارەی سەرکردە سەرەتاییەکانی بزووتنەوەکەیان، بوویان ڕێپەوی مێژوویی خۆیان لەخۆزستانەوە گواستەوە بۆ لوڕستان و کوردستان و ئازەربایجان و لەم قەڵەمڕەوەدا درێژەیان پێدا. پێش ئەوەی بچینە سەرباسی بنج وبنەوانی پەیوەندیی بنەماڵەی ئاتەش بەگ بە شائیسماعیل و سەفەوییەکانەوە، باسی پەیوەندیی نەقشبەندییەکانی ئەکەین لەگەڵ شائیسماعیلی سەفەوی و سەفەوییەکان و هاوکارییەکانی ئەم دوو گروپە کە بەدرێژایی مێژووی بزووتنەوەی عەلەوییە توندرەوەکان، بەچەند شێوازی جیاواز تەبایی و ناکۆکی و هاورەوتی و کارلێکردنی لەبواری سیاسی و کۆمەڵایەتی، تاسەردەمی ئەمڕۆ چ لەناوچەی خوراسان و چ لە کوردستاندا بوویان.

بزووتنەوەی شائیسماعیلی سەفەوی و نەقشبەندییەکان

گروپی سۆفییە نەقشبەندییەکان یەکێکن لەو گروپە سۆفییانە کەرۆڵێکی گەورەو فراوانیان گێڕاوە بەدرێژایی مێژووی سۆفیزم لەئیسلامدا، پێش سەرهەڵدانی خواجە بەهائودینی نەقشبەندی بوخارایی، بەزنجیرەی خواجەکان ناوبانگیان دەرکردبوو، پاشان بەگروپی نەقشبەندی ناویان بڵاوبووەوە. ناودارو گەورەکانی ئەم زنجیرەیە وەک خواجە عوبەیدوڵلای ئەحرارو ... هتد، لەسەردەمی تەیمووریییەکاندا، لەوپەڕی تواناو دەسترۆیشتندا بوون، بەجۆرێك پاشا تەیمورییەکان ئاوزەنگی یان ئەگرت بۆ شێخە نەقشبەندییەکان و خۆیان بەپێ دەڕۆیشتن بەرێگادا. بەشی زۆری شێخانی ئەم زنجیرەیە پەیڕەویی رێبازی ئیمام ئەبو حەنیفە بوون و بەخواپەرستی ناویان دەرکردبوو و بەگوێرەی رێنماییەکانی شەرع کاریان دەکردو دەیکەن.

رێبازی نەقشبەندی زیاد لەهەر گروپێکی تر، داب و نەریتی رەسەنی رەفتارو هەڵسوکەوتی ئێرانییانەیان پاراستبوو، بەگوێرەی ئەوەی کەجێی زێدو شوێنی گەشەکردنی ئەو رێبازە خۆراسان و بوخاراو هەرات بوو. زنجیرەی خواجەکانی رێبازی نەقشبەندی دەگاتەوە سەر ئیمام جەعفەری سادق کەبیرەوەری و رەفتارە موعجیزە ئاساکانی و ناوی موبارەکی بووە بەدەسپێکی (تذکرة الاولیا)ی شێخ (عەتاری نەیشاپووری)و لەرێگەی ئیمامی سادقەوە بنەچەی خۆیان ئەگەیەننەوە سەر بنەماڵەی حەزرەتی عەلی

کوڕی ئەبی تالیب، لەدایکیشیانەوە زنجیرەی بنەچەکەیان دەگەیەننەوە سەریارانی قاسمی کوڕی محەمەدی کوڕی ئەبوبەکرو پەیوەندیی نەقشبەندیو شیعە لەسەر ئەم بنەمایە پەیدابووە. پێشەوایانو پەیڕەوانی ئەو زنجیرەیە بەتەواوی خاڵە هاوبەشەکانیانو پەیوەندیی ڕێبازی ئایینیو نەتەوەییو بیروباوەڕیان لەگەڵ فەرمانڕەوایانی وڵاتی ئەوبەری رووباردا هەیانبوو، لەهێرشی شا ئیسماعیلی سەفەویدا بۆ ئەو ناوچەیە، زەمینەیان خۆشکرد بۆ سەرکەوتنو دەسەڵات پەیداکردنی قزڵباش، بڵاوبوونەوەی سەفەوییەت لە هەراتدا بەهۆی نەقشبەندییەکانو هاوڕەوتی موفتیو شێخی نەقشبەندییەکانی ئەو ناوچەیە لەگەڵ شا ئیسماعیلدا هاتە ئاراوە، لەکتێبی (عالم ئارای سەفەوی)دا، بەجوانی باسی داگیرکردنی ناوچەی تورکستان، بەدەستی شائیسماعیلی سەفەوی کراوە {عالم آرای صفوی، باهتمام یدالله شکری، تهران، ۱۳۵۰،ص٤٤٦}، لەم نەبەردەدا نوێنەرانو لەشکرەکەی شائیسماعیل بەهۆی پشتگیری کردنیانەوە لەلایەن خواجە عەبدورەحیمی نەقشبەندییەوە کەلەلایەن خەڵكو حکومەتی تورکستانەوە، زۆر ڕێزی لێئەگیرا، سەرکەوتنیان بەدەست هێنا. {دین و مذهب در عصر صفوی،ص۲٦}

هەرچەندە ڕێبازی نەقشبەندی لەکوردستاندا، بەهۆی مەولاناخالیدی شارەزوری کەلەنەوەی شێخ میکائیلی دەودانی راوێژکارو یاوەری سوڵتان سەید ئیسحاقی بەرزنجی لەناوجەرگەی عەلەوییەکانەوە پەیدابوو، بەڵام ڕێبازی عەلەوییە سەفەوییەکان لەناوچەی خۆراسان، لەژێر چاودێریو سایەی نەقشبەندییەکاندا گەورەبوو، بەجۆرێك کەئەم دوو زنجیرەی نەقشبەندیو عەلەوییە، ناوبەناو بەبزووتنەوەیەکی ئایینی گەڕانەوەیەکیان هەبووە لەعورفو عادەتەوە بۆ ڕێبازی شەرعی، یابەپێچەوانەوە لەرەوتی

مێژوویی ئەم دوو ئایین و تەریقەتەدا، کەبەراشکاوی لەدووتوێی شیکارییەکانی ئەم کتێبەدا بەرچاو دەکەون، هەروەکو چۆن لەتورکیای سەردەمی عوسمانییەکانیشدا، پاش ئەوەی (حروفی)یەکان سەرکوتکران، ئەوەی لێیان بەجێما، بەنەقشبەندییەکانیان سپارد(قیام ونهضت علویان زاگرس،ج١،ص١٣٥)، و لەسەردەمی ئێستاشدا، نەقشبەندییەکانی سەرگەڵو لەکوردستاندا ئایینی پەردیوەرییان لەژێر ناوی (حەقە)، لەنێو خۆیاندا زیندوو کردەوە کەلەم کتێبەدا باسی لێوە دەکەین.یەکێك لەو نیشانە راست و بەڵگەدارانەی پەیوەست و پەیوەندیی فیکری نێوان نەقشبەندییەکانی هەرات و سەفەوییەکان ئەوەیە کەگەورەکانی نەقشەبەندی هەرات ڕێورەسمی لاواندنەوەی حوسێنیان لەهەرات دامەزراندو لەکۆبوونەوەی ئێرانی و عەرەبە شیعە مەزهەبەکاندا برەویان پێدا. تا ئەوەی مەلا محەمەد حسێنی واعیزی کاشفی کەیەکێکە لەگەورە پیاوانی نەقشبەندییەکانی خۆراسان، یەکەمین و گرنگترین کتێبی بۆ کۆڕی ماتەمینی حوسێن داناو ناوی (روضة الشهداء فی مقاتل اهل البیت)ی لێنا.

ئەم کتێبە لەسەر داواکاری(مرشد الدولە عبداللە) لەنەوەی تەیمورو پاشای هەرات و لەکەسە نزیکەکانی سوڵتان حسێنی بایقرا (٨٧٣-٩١١) بوو. ئەم کتێبە باسی مێژووی ئەو کارەساتانە دەکات کە بەسەر پێغەمبەرەکاندا هاتووەو بەدرێژی باسی ئیمامەکانی شیعە دەکات، بەتایبەتی باسی کارەساتی کەربەلا کەبەپەخشانی فارسی نووسراوەو بەدەقی عەرەبی و شیعر رازاوەتەوە، گوایە فزولی بەغدادیی کە لە٩٦٣ی کۆچیدا مردووە، ئەو کتێبەی وەرگێراوەتە سەر زمانی تورکی و ناوی ناوە (حدیقة السعداء). (روضة الشهدا) دابەشکراوە بەسەر دە بەشدا، بەم شێوەیەی خوارەوە:

١. باسی گرفتاری و مەینەتی هەندێك لەپێغەمبەران دەکات، هەر لەئادەمەوە تا ئەگاتە نوح و ئیبراهیم و یەعقوب و زەکەریا و یەحیا.

٢. ستەم و ئازاردانی پێغەمبەر لەلایەن قورەیشییەکانەوەو باسی شەهیدبوونی حەمزەو جەعفەری تەییار دەکات.

٣. باسی کۆچکردنی پێغەمبەر(د.خ) دەکات.

٤. باسی فاتیمەی زەهرا(س.خ)لەپەیدابوونیەوە تا مردنی دەکات.

٥. باسی ژیانی حەزرەتی عەلی(س. خ)لەپەیدابوونیەوە تا شەهیدبوونی دەکات.

٦. باسی رەوشتە بەرزەکانی ئیمام حەسەن(س.خ)و هەندێ مێژووی ژیانی، لەپەیدابوونیەوە تا شەهیدبوونی دەکات.

٧. دەربارەی گەورەیی ئیمام حوسەین و باسی لەدایکبوونی دۆخی ئەو پاش کۆچ کردنی براکەی دەکات.

٨. باسی شەهیدبوونی موسلیمی کوڕی عەقیل و دوو منالەکەی دەکات.

٩. باسی گەیشتنی ئیمام حوسەین بۆ کەربەلاو شەڕکردنی لەگەڵ دوژمنان و شەهیدبوونی خۆی و منداڵ و خزمان و یاوەرەکانی دەکات.

١٠. باسی ئەوکارەساتانەی هاتووە بەسەر خانەوادەی حسێندا پاش کارەساتی کەربەلاو سزای بکوژانی ئەو دەکات.

١١. کۆتایی کتێبەکە دەربارەی ژیانی کوڕەکانی ئیمام حسێن و ئیمام حەسەن و زنجیرەی رەچەڵەکی هەندێ لەوان دەکات.

لەگەڵ برەودان بەم کتێبە کۆڕی لاواندنەوە جێی داستانە کۆنەکانی پاڵەوانان و هەزارو یەك شەوەی گرتەوە، لەناوچە شیعە نشینەکانی وڵاتە ئیسلامیەکانداو لەهەراتیش شوێنی ئەڵقەی زیکری سۆفییەکانی گرتەوە.

یەکێ لەو هۆ گرنگانەی زەمینەی رەخساند بۆ سەرکەوتنی راپەڕینی شائیسماعیلی سەفەوی لەناوچەی خۆراسان و سەرانسەری ئێراندا، ئەو کتێبەی مەلا محەمەد حوسێنی کاشفی نەقشبەندی بوو.

هەڵسوکەوتی شا ئیسماعیل لەگەڵ هاوپەیمانانی عەلەوی زنجیرەی سەفەوییەکاندا

شامحەمەد بەگ و شا ئیسماعیل

وەك لەپێشەوە ئاماژەمان بۆ کرد، ئەو تاقمە عەلەوییانەی ئەهلی حەق کەلەگەڵ سیاسەتە ناوخۆییەکانی شا ئیسماعیلدا ناکۆك بوون، تێکۆشانی نهێنی خۆیان سەر لەنوێ دەستپێکردەوەو هەندێك لەوان کەجیابوونەوە سەربەخۆیی تازە بەدەست هێنراوی سەفەوییەکانیان بەباش نەئەزانیو لەرەوتی تێکۆشانی ئەو بنەماڵەیەدا، رەگو ریشەی قووڵیان داکوتابوو، لەگەڵ شائیسماعیلدا مانەوەو بەردەوام بوون لەسەر تێکۆشانو هاوکاریکردنی. عەلەوییە سەرکوتکراوەکان، لەپێناوی بیروباوەڕی خۆیانداو بۆ پاراستنی خۆیان لەئەگەری تەنگ پێهەڵچنینیانو لەترسی لەناوچوونی تەواوو نەمانی سەربەستی، لەبەجێهێنانی ریو رەسمی ئایینی خۆیاندا، دایانە پاڵ ئەو خانەدانو بنەماڵانەی هاوپەیمانی سەفەوییەکان بوون. ئەمانە بەمەبەستی راگەیاندنی ئایینی عەلەویو برەودان بەبیری شۆڕشگێڕانەی شا ئیسماعیل، بەشی زۆری چالاکییەکانی خۆیان بردە دەرەوەی سنووری ئێرانو لەولاتی میسرو شامو عەرەبستانو سوریاو بەتایبەتی ولاتی عوسمانی جێگیریان کرد، هەرچەندە لەناو ئێرانیشدا بنکەی فراوانیان هەبوو، لەهەمەدانو کرماشانو لوڕستانو کوردستانو ئازەربایجانو خۆراساندا، بەلام هێمای سەرکەوتنیان لەو گەڕانو ژیانی کۆچەریو خێڵەکییە ناجێگیرەی خۆیاندا دەبینییەوە کەهەم دووربوون لەدەستی شا ئیسماعیل کەبەهێرش بردن بۆ سەر موشەعشیعییەکان، سەرەتای سەرکوتکردنی عەلەوییە توندڕەوەکانی دەست پێکردبوو و

پەردەی لەسەر مەبەستە نهێنییەکانی خۆی لادابوو هەم ئەو پەیمانەی کە لەگەڵ بنەماڵەی سەفەوییەکاندا بەستبوویان بیپارێزن و هەم دەستیشیان والآبێ لەبڵاوکردنەوەو برەودان بەنهێنییەکانی ڕێبازی ئایینی پەردیوەریدا، بەئارەزووەکانی خۆیان بکەن. گەورەو ناودارانی ئەم بزووتنەوە هاوڕەوتانە لە عەلەوییە توندڕەوەکان و لەسەیدە بە ڕەگەز کوردەکان بوون کەلەم سەردەمەدا لایەنگرانێکی زۆریان هەبوو لەهندو ناوچەی ئەودیو ڕووبارو ئەنادۆڵ و ئێرانی ناوەندو قەڵەمڕەوی عەلەوییەکان لەخوزستان (ئەروەند ڕوود)، تا ئەگاتە ماکۆ و کەنارەکانی ڕووباری ئاراس بوو. ئەوانەش کەرایان کردبوو لەموشەعشیعییەکانیش هەر بەو جۆرەی کەباسمان کرد، هاتنە ناو ئەو بزووتنەوەو بوون بەهاوپەیمان.

پیاوە گەورەکانی خانەدانی ناوبراو، لەلایەن باوباپیری شائیسماعیلەوە، وەك حەیدەرو جونەیدو خودی شائیسماعیلەوە مۆڵەت پێدراوو ڕێز لێگیراوبوون و لەوڵاتی عەلەوییەکاندا، سەربەخۆ جێنشینییان کردووەو لەسەر ڕێ و ڕەسمی عەلەوییەکانی قزڵباش ئەم سەیدانە بە(دەدە) ناوبراون. ئەم پیاوە گەورانە بەهۆی هاتوچۆکردن و پەیوەندییان لەگەڵ کۆمەڵگە جیاکانی عەلەوییەکاندا لەتورکستان (ڕۆم)، عەرەبستان (میسرو..)و هەروەها کوردستان و لوڕستان کەشوێنی سەرهەڵدانی یەکەمجاری ئەوان بوو، بەزۆری شارەزاییان هەبوو لەزمانی تورکی و عەرەبی و کوردیدا، بەشی زۆری پەیڕەوانی ئەم بنەماڵەیە، لەسەردەمی سەفەوی و پاش ئەوانیش، لەرۆملو (قەرەقۆیونلوەکان)و (تەکلو)کان بوون، ئەم (تەکلو)یانە خۆیان بەکورد دائەنێن و چوونەتە بەرگی قزڵباشەکانەوە، وەك چۆن دکتۆر مەسعودی کەیهان لەجوگرافیای سیاسیدا نووسیویەتی : تەکلۆ. تەکلە لەو خێڵە کوردانەی دەوروبەری (ئەردەبیل)ن کەبەزمانی تورکی قسە دەکەن و

لەپێنج سەد ماڵ پێکهاتوون و هاوینان دەچنە (سەبەلان)و زستانان لە(مەغان) بەسەر دەبەن. پاشتر ئەم تەکلوییانە لەکوردستان و دەینەوەرو هەمەدان دەسەلاتێکی رۆژ دوای رۆژ زیاتریان بەدەست هێنا، تەنانەت هەندێ خێڵیان لەسەردەمەکانی دواییدا، لەگەڵ دەرکەوتنی ناکۆکی لەنێوان سەفەویی و عەلەوییەکاندا، روویان لەعەلەوییەکان وەرگێڕاو چوونە پاڵ حکومەتی سەفەوییەکان، وەك لەمەودوا باسی ئەکەین، تاقمێك لەمانە کەپەیوەندییان کرد بەشا ئیسماعیلی دووهەمەوە، لەسەردەمی ئەودا.. کاری سەرکوتکردنی راپەڕیوە عەلەوییەکانیان پێسپێردرا.

یەکەمین کەس لەناودارەکانی عەلەوییە توندڕەوەکان کەلەدەقی نووسراوو سەرزاردا بە(شاوەیس قولی) بەناوبانگەو بەگوێرەی ئەو سەرچاوانەی باسیان کردووە لەکوردستاندا لەدایك بووە. کتێبە مێژووییە باوەڕپێکراوەکانی سەفەوییەکان، بەم شێوەیەی خوارەوە باسی راپەڕینی ئەویان کردووە.

راپەرینی شاوەیسقولی دژی خەلیفەی عوسمانی

باسی دەرچوونی بابا شاقولی (شاوەیسقولی) تکەئیلیو هاتنی سوفییەکانی رۆمو شوێنانیتر بۆ دەرباری شا، گەیشتنی سۆفییەکانی رۆم ئیلیو منتەشائیلیو تکەئیلی بۆ دەرباری پەناگەی سوڵتانەکان، یەکێك بوو لەرووداوەکانی ئەو ساڵە پڕ لەبەختەوەرییە، کاتێك کەسوپای جیهان گەرد لەگەشتی خۆراسان گەڕایەوە، لەدەوروبەری رەیو شەهریار گەیشتنە بەردەم شاو شەرەفی پێماچکردنیان بەدەست هێنا. لەم نووسینەدا بەکورتی ئەوەی لەساڵی ٩٠٥دا تۆمار کراوە ئەوەیە کەبابا شاقولی (شاوەیسقولی) کوڕی بابا حەسەنی خەلیفەی تەکلو پاش مردنی باوکی لەویلایەتی گەرمیان کە بەتکەئیلی ناوی دەرکردووە لەسەر کورسی رێنمایی کردنی سۆفییەکانی ئەو ناوچەیە بەگوێرەی راسپاردەی باوکی جێگیربوو و بەردەوام کاری (کەرامات)و لەکاری ئاسایی تێپەڕیوی لێوە دەرئەکەوت. ئەمانەتی (زەنگو ئەبڵەق)ی لەگەڵ دەدە موحەمەد دا بۆ دەرباری شا بەهەڵە ناردبوو. دەدە موحەمەد لە(دار السلطنة)ی تەبرێز، شەرەفی ماچکردنی پێی شای بەدەست هێنا. بەشێوەیەك بوو بەیەکێك لەباسەکانی ئەو ساڵە. کاتێك دەنگوباسی جیهانگیریی خەسرەوی وڵاتی گرتەوە بڵاوبوونەوەی رێبازی پیرۆزی ئیمامییەکان، لەهەموو دەوروبەرو کونو قوژبنی جیهاندا دەنگی دایەوە، بابا شاقولی تەکلو، لەویلایەتی منتەشائیلیو تکەئیلی لەگەڵ تاقمێك لەسوفییەکانی ئەو ویلایەتەدا، بڕیاری یاوەریی بەستو رووی کردە دەرگای شا سکەندەر لەبەرئەوەی فەرمانڕەوای ویلایەت کەوابەستەی سوڵتان بایەزیدی قەیسەری رۆم بوو، هەرکە بەمەی زانی لەگەڵ هەزار سواردا، بۆ رێگرتن لەسۆفییە پایەبەرزەکان کەوتەڕێ، بابا شاقولی

بەگەیشتنی ئەم هەواڵە، موژدەی سەرکەوتنی دا بەسووفییەکان و پشتبە شانسی لەبن نەهاتووی شەهریار پێشوازییان لە ڕۆمییەکان کرد. ئەودوو لەشکرە کەبەیەك گەیشتن، ئاگری شەڕو کوشتار کڵپەی سەند. ئەوانەی خاوەنی هیدایەت و چاودێریی خوا بوون زاڵ بوون بەسەر گومڕاکاندا. فەرمانڕەوای ناوچەکە لەگەڵ سەرکردەکانی لەشکری ڕۆمدابوون بەخۆراکی شمشێرە تیژەکان و کۆمەڵێکی زۆریشیان بەدیل گیران و هەموویان لەسەر فەرمانی بابا شاقولی کوژران و ماڵ و کەلوپەلێکی زۆریش لەئەسپ و چەك بەتالان کەوتە دەست. کاتێك هەواڵی سەرکەوتنی بابا گەیشتە پەیڕەوانی ئەو بنەماڵەیە لەدەوروبەری ویلایەتەکەدا، لاوانی چەکدار روویان کردە سوپای باباو پاش گردبوونەوەی سوپای ئەو ناوچەیە، بەجارێ چوون بۆ پێشوازیی سۆفییە سەرکەوتووەکان و هەر لەوێشدا بابا شاە قولی لەگەڵ خەلیفەی خێڵەکانی وەك سوفییانی خەلیفەی ڕۆملۆو حەسەن خەلیفەو کەسانی‌تر، روویان کردە مەیدانی جەنگ، دوای ئەوەی هەردوولا لەیەك نزیکبوونەوە، ئاگری کوشتار کڵپەی سەندو سۆفییە دڵسۆزو بەوەفاکان، وەك شێری برسی کەوتنە جۆش و خرۆش و هاواری خۆڕاگرتن و گیان بەخشین بەرزبووەوەو بەهێزی دەوڵەتی هەمیشە پایەدارەوە سەرکەوتن بەسەر بەرامبەرەکەیاندا، شنەبای سەرکەوتن ئاڵای بابا شاە قولی شەکاندەوە، (قەرەگۆز) پاشا توانای بەرەنگاری نەماو بڕیاری ڕاکردنی داو رووی کردە شیوی بەرەو دوا گەڕانەوە، سۆفییەکان بەدوای ئەودا تاوی ئەسپەکانیان داو بەشمشێری تیژو نێزەی گیان دەرهێنەر، کۆمەڵێکی زۆریان لێ کوشتن و کەلوپەلێکی زۆریان بەدەستهێناو بەرەو سیواس کەوتنەڕێ. کاتێك ئەم هەواڵە گەیشت بە بایەزید قەیسەری سوڵتانی ئیڵدرم، ئەویش خادم عەلی پاشای سەرەك وەزیرانی، لەگەڵ پەنجا هەزار سوار ئامادە کرد، بۆ جەنگ لەگەڵ بابا شاە قولی و سۆفییە ناودارەکانی رەوانە

کرد. پاشای ناوبراو لەگەڵ تاقمی عوسمانییەکاندا کەلەشەوی تاریکدا، بەنووکی نێزە پەڵەی مانگیان لائەبرد، کەوتنە جووڵە. بابا شاەقولی کە بەم هەواڵەی دوژمنانی زانی، دەستی کرد بەرێکخستنی لەشکرەکەی، هەزار غولامی حەبەشی هەبوو، لەپێشی لەشکرەکەوە رایگرتن، لەولاشەوە عەلی پاشا، چەپو راستی لەشکرەکەی خۆی رێکخستو هاتە مەیدانەوە، لەشکری رۆم بەیەکجار هێرشیان کردە سەر پیادەکان کە لەپێش لەشکری داگیرکەرانەوە بوون ، نزیکەی پێنج سەد کەسیان لێکوشتنو ئەوانی‌تر چوونە ناو جەرگەی لەشکرەکەوە، بابا شاقولی کەئەمەی بینی، هەردوو باڵی راستو چەپی سوپاکەی لەناوەراستی لەشکرەکەدا کۆکردەوەو بەهەماهەنگیی یەکتر، هێرشیان کردە سەر ئەو لەشکرە بێ‌ئەندازەیە، ئەو دلێرە کلاو ئاسنینانە، بەیەکجار هێرشیان کردە سەر جەرگەی لەشکری دوژمن:

زدند آن دليران آهن كلاه   بەيكبار برمكب گاه سپاه

شنەبای مەرحەمەتی ئیلاهی هەڵیکردو خادم عەلی پاشا پێی نەما لەسەری بوەستێو لەترسی هێرشی دلێرانەی سۆفییەکان، رووی کردە شێوی هەڵهاتن، سوارەی رۆمی لەترسی ئەو راپەڕینە رێگای راکردنیان گرتەبەر:

سواران رومى از آن رستخيز   گرفتند درپيش راهى گريز

تەکلۆییەکان دوایان کەوتن، بەهێزی شمشێری تیژو نێزەی گیان کێش خادم عەلی پاشاو کۆمەڵێك لە رومییەکانیان کوشتو باباشاە قولی لەمەیدانی نەبەرد دا شەربەتی شەهیدبوونی نۆشیو بەگوێرەی راسپاردەی خۆی، سۆفییەکان (دەدە موحەمەد)ی خەلیفەی رۆملو کەپیاوێکی دلێرو ئازابوو، کردیانە گەورەی خۆیانو لەوێوە رۆیشتن بۆ ئەرزەنجان. لەو دەوروبەرەدا بیستیان کە نزیکەی (٥٠٠) بازرگان لەگەڵ کەلوپەلێکی زۆردا لەتەورێزەوە

بەرەو رۆم دەڕۆن. هەندێك كەسی نەفام كەلەدوای خەڵكەكەوە وەك سەردەستەی سەرباز دانرابوون، هێزی تەماعیان كەوتە جووڵەو، وەك بەڵای ناگەهان دایان بەسەر ئەو بازرگانە داماوانەداو هەموویان كوشتن:

كسی جان، سلامت ازايشان نبرد بغير ازاجل هيچكس جان نبرد

و هەرچییان هەبوو تاڵانیان كردو ناردیان بۆ بارەگای بەرزی دەربار. لەكاتێكدا كەخاقانی ساحیبقەران لەویلایەتی خۆراسان گەڕابووەوەو لەدەوروبەری رەیو شەهریار دابەزیبوون، سۆفییەكانی تەكلۆو رملو پەیوەست بوون بەو كاروانە بەرزەوەو بەماچكردنی خاكی بەر پێی پاشا سەرفرازبوون. كاتێك پاشا ئەو هەواڵەی پێگەیشت كە نەفامەكانی ئەو خێڵە تاقمێ بازرگانیان كوشتووەو كەلوپەلەكانیان تاڵان كردوون، ئاگری تووڕەیی پاشا گڕی گرتو فەرمانی دا سەرۆكی ئەو دەستە سەربازانە، لەگەڵ چەند كەسێكی‌تردا، بەسزای خۆیان بگەیەنرێنو ئەوانی‌تریشی دابەشكرد بەسەر چەند شوێنێكی‌ترداو سۆفییەكانی خەلیفەی روملو بۆ خۆراسانو هەندێ شوێنی‌تر رەوانەكران لەگەڵ دەستوپێوەندەكانیاندا. {جهانگشای خاقان (تاريخ شاه اسماعيل)، مقدمەو پيوستها، د.مضطر،ص٤٠٥-٤٠٨}

لەسەر بنەمای ئەوەی كەلەسەرەوە رابورد، كەسایەتی (شاه وەیسقولی) و ئەنجامی راپەرینەكەی روون بووەوە. لێرەدا بەپێویستی دەزانم چەند خاڵێك روون بكەمەوە. یەكەم: مێژوونووسە سەفەوییەكان بەهەموو ئەو خێڵو تیرانەی كەلەگەڵ قزلباشەكاندا بوونو رۆڵێكی كاریگەریان هەبوو لەدەسەڵات گرتنە دەستی سەفەوییەكاندا، دەگوت سۆفی، لەبەرئەوەی كەئەوانە لەپەیرەوانی شێخ سەفی باپیرەی سەفەوییەكان بوون، نەك بەو مانایەی كەئێستا بەكاردەهێنرێ. چونكە پەیرەوەو گیان لەسەر دەستەكانی

سەفەوی و عەلەوییەکان لەڕێو ڕەسمی تەریقەتدا (دەروێش) بوون نەك سۆفی. دووهەم، ناوهێنانی دەدە (سەیید) موحەممەد، یا وەك عەلەوییەکان دەڵێن، ئاتەش بەگی (شامحەمەد بەگ) کەبەبەڵگەوە باسی پلەو پایەی ئەو دەکەین، لەسەردەمی سەفەوییەکانداو لەسەر بنەمای دەقەکانی نەخشەی بنەماڵە (شجرە) لەسەییدە پەسەند کراوو پێگەدارەکان دادەنرێ، لەم باسەدا بەروملو ناوبراوە، کەبەگوێرەی لێکۆڵینەوەکان، (روملو) هەر ئەو (قەرەقویونلو)یانەن کەخاوەنی مێژووی قزڵباش نووسیویەتی: (بەشەکانی روملو، ئەم کۆمەڵە لەدەوروبەری شارۆچکەی توقات و سیواس و ئەماسیەو فاراواو مەشهەدو چەند شوێنێکی تر لەولاتی رۆمدان، هەندێکیان کۆچەریو هەندێکیان نیشتەجێن. جیهان شا میری بڕوا پێکراوییان بوو، پاش کوشتنی سوڵتان ئەبو سەعید، چووە دەرباری حوسێن شا و پلەی میری بەدەستهێنا. میرێکی تری ئەوان ناوی حاجی حوسێن بەگە کە پێش حەسەن عەلی کوڕی جیهان شاه فەرمانڕەوای قەزوین بوو{تاریخ قزلباش، میرهاشم محدث،ص١١}، دەزانین سادات و شێخەکانی هەر زنجیرەیەك یا خێڵ و ناوچەیەك بەناوی ئەو زنجیرەو خێڵ و ناوچەوە ناوبانگ دەردەکەن، هەرچەندە پەیوەندیی خزمایەتی لەپشتەوەیان بەهۆی ژنخوازییەوە یان وابەستەی سستمی کۆمەڵایەتی ئەوان نین.

سێهەم: ئەوەی کەمینۆرسکی لەنووسینەکانی خۆیدا دەربارەی بنەماڵەی ئاتەش بەگی باسیکردووە، ئەوەیە کەچەند گروپێك لەوانە لەهەمەدان و تاران و وەرامین و مازندەران (کلاردەشت)و تەنانەت لەخۆراسانیشدا دەژین، دەوترێ کەیەکێك لەبراکانی خان ئاتەش کۆچیکردووە بۆ خۆراسان، {مقالات مینورسکی،ص٥٥} ئەوە روون دەکاتەوەو ئەم

یاداشتەی مینۆرسکی لەو بەڵگەیەی کتێبی (جیهان گوشای خاقان) خستوویەتە روو، پشتگیری دەکات کەئەو بەڵگەیە نووسینەکەی مینۆرسکی راستدەکاتەوە، بەم روونکردنەوەیە کەدەڵێ: عەلەوییەکان (ئاتەش بەگی، موشەعشیعی، نور بەخشی و سەفەوی کەهەرچوار زنجیرەی عەلەوییەکانی لەئەهلی حەق و پەردیوەرییەکاندا کۆکردبوەوە، لەسەر زەوی خۆراساندا پێشینەیەکیان هەبوو و دوور نییە برای خان ئاتەش بەم هۆیەوە کۆچی کردبێ بۆ خۆراسان، چونکە هەروەك لەدەقی نووسینەکەی (مێژووی جیهان گوشای خاقان)ەوە دەرئەکەوێ، شا ئیسماعیل توربەتی خۆراسان و هەندێ ناوچەی سەر بەوی داوە بەشا محەمەد بەگ و تاقمەکەی و لەگەڵ دەستوپێوەندەکەیدا رەوانەی ئەو ناوچەیە کراوە، کە مینۆرسکی لەدرێژەی نووسینەکەیدا دەڵێ: لەناوچە تورك زمانەکان لەئازەربایجاندا، چەند لقێك لەگروپی ئەهلی حەق لەنێوان تەورێزو مەراغەدا (لەدەوروبەری کێوی سەهەند) داو لەماکۆ (ناوچەی قەرەقۆیونلو) چەند تاقمێك لەو گروپە تەنانەت لەباکووری ئاراکس لەقەرەباغدا دەژین، {مقالات مینورسکی،ص٥٥}کە ناوچەی خۆراسان و ئەفغانستان تا دەگاتە هیند، کەلەمەودوا باسی دەکەین،سەربە قەڵەمڕەوی ئەم بنەماڵەیە بوون، ئەم پەیوەندییە هەروەها تا ئەم چەند سەدەی دواییە بەردەوام بوو. هەر وەکو ئیعتیماد وسەڵتەنە دەنووسێ. بەگوێرەی ئەو لێکۆڵینەوانەی لەم بارەوە کراوە، باپیرانی ئەم بنەماڵەی ئاتەش بەگییە لەگوندی (ئاتەش بیکندی) کەیەکێکە لەدێهاتەکانی (هەشترود) نیشتەجێبوون، لەسەردەمی پاشایەتی (نادر شا)دا چوونەتە خۆراسان و پاش کوژرانی ئەو سوڵتانە قارەمانە، چوونەتە قوچان و لەوێوە رێگای کرماشانیان گرتەبەرو ئیتر خەیاڵی ئازەربایجانیان لەسەردا نەبوو،

ئـەم بنەماڵـەی ئاتـەش بەگییـە بەسـەییدەکانی خۆیـان دەڵێـن (دەدە).
{اعتماد السطنة، چاوپێکەوتنێك لەگەڵ محەمەد کلاردەشتی، دەسنووس،ل١٦}

چـوارەم: بـەهۆی ئـەوەی ئـەم بنەماڵـە هاوپـەیمان و بەتوانایـەی سەفەوییەکانیش، پاش ئەوەی تووشی چەندین گرفت و شەهیدبوون و ئازاری یەك لەدوای یەك هاتن، دوا بەدوای سەرکوتکردنی موشەعشیعییەکان بەبیانووی لەرێ لادان، شمشێر بەدەستەکانی تەکلوو هەوادارەکانیان کەخەریکی پڕوپاگەندە کردن بوون، بۆ بڵاوکردنەوەی دەسەڵاتی شائیسماعیل، بەفەرمانی شا ئیسماعیل خۆی، بڵاوەیان پێکرا هێزە سەربازییەکانیانی دابەشکرا بەسەر میرەکانی‌ترداو سەرکردە رۆحییەکانیشیان لەگەڵ پێ‌بەخشینی زەوی‌و زارو دوورخستنەوەیەکی بەرێزەوە بۆ خۆراسان، لەنێوەندی دەسەڵات دوورخرانەوە. لەگەڵ ئەوەدا کەئەمانە، هیچ کات خەیاڵی دەسەڵات گرتنەدەستیان لەسەرا نەبوو، بەڵام شا ئیسماعیل ترسی هەبوو لەتوانای سیاسی و رێبازی ئایینی ئەوان و بەم شێوەیە لەلایەن شا ئیسماعیلەوە، پەیمانی نێوانیان خرایە ژێر پێ، هەرچەندە ئەوان هەر لەسەر پەیمانی خۆیان بەردەوام بوون و توانییان بنەمای فکری عەلەوییە توندڕەوە پێشووەکان وەك (پەردیواری، نووربەخشی، سەفەوی، موشەعشیعی) لەناوخۆیاندا گەشەی پێ بدەن و بیپارێزن.

پێویستە ئەوە روون بکەینەوە کەبەگوێرەی ئەوەی کەلەبەڵگەو نەخشەی بنەماڵەکاندا هاتووە، شا موحەممەد بەگ (دەدە موحەممەد) لەسەییدە هاشمییەکانەو لەگەڵ دەروێش موحەممەد خانی روملوی فەرمانڕەوای گیلان و نەیشاپور کەدوایین کاری ئەو باڵیۆزی ئێران بووە، لەساڵی نۆهەمی حوکمی شا عەباسی یەکەمی سەفەویدا، یەك کەس نین و شا موحەممەد بەگ

پێش دەروێش موحەممەد خان ژیاوە. دەدە موحەممەد پلەو پایەیەکی مەعنەوی باشی هەبووەو لە ئەنجامدا کە گەڕاوەتەوە بۆ بناری شاخەکانی زاگرۆس کۆچی دوایی کردووەو لە بورجی قوربان تەرمەکەی لە هەمەدان بەخاك سپێردراوەو ئارامگاکەی بووە بەزیارەتگەی پەیڕەوان و موریدەکان و ئەوانەی سۆزیان هەیە بۆ بنەماڵەی عەلەوییەکان.

لێرەدا ئەوەی لە کتێبی (جیهان گوشای خاقان) دا هاتووە، دەربارەی شا موحەممەد بەگ لە گەشتەکەیدا بۆ (مەککە) باس دەکەین و بەراوردی دەکەین لەگەڵ گەشتەکەی شێخ عیسای بەرزنجی، وەك لە کتێبەکاندا هاتووە بۆ مەککە. نووسەری کتێبی جیهان گوشای خاقان دەڵێ: دەدە موحەممەد یەکێ بوو لە دەروێشە پاك باوەڕەکانی حەسەن خەلیفەی تەکلو کەلەناو تیکەئیلی و ڕۆم ئیلییەکاندا نیشتەجێبوو، حەسەن خەلیفە یەکێك بوو لە دڵسۆزو موریدە پاك باوەڕەکانی ئەم بنەماڵەی خاوەن کەرامەت و ویلایەتەی سەفەوییەکان. جارێك بەخزمەتی حەزرەتی سوڵتان جونەیدو دووجار بەخزمەتی سوڵتان حەیدەر گەیشتووە، سوڵتان حەیدەر لەگەڵ چل کەسی تر لە سۆفییەکان دەینێرێ، بۆ (چلەخانە)و هەریەك لەوانە نانێك و یەك گۆزە ئاویان دەداتێ، تا لەماوەی چل ڕۆژەکەدا، بەو برە ئاوو یەك نانە قەناعەت بکەن، پاش تێپەڕبوونی چل ڕۆژەکە لەچلەخانەکە دێنە دەرەوە، هاوڕێکانی حەسەن خەلیفە هەموویان نان و ئاوەکەی خۆیان تەواو کردبوو، تەنیا ئەو نەبێ کەنان و ئاوەکەی چۆن بردبوو هەراو هێنابوویەوە، پیری گەورە مۆڵەتی پێداو ڕەوانەی ناوچەی تکەئیلی کردو لەبارەی دەرکەوتن و دەرچوونی حەزرەتی شا ئیسماعیلی یەکەم بەڵێنی پێدابوو، کاتێ گەیشتە ئێلی ناوبراو کەشف و کەرامەتێکی زۆری لێدەرکەوت، چەند جار پەیڕەوانی خۆی لەکاتی

دەرکەوتنی شا ئیسماعیل ئاگادار دەکردەوە، کاتێ کۆچی کرد، کوڕەکەی خۆی بابا شاە قوڵی کەئەویش خاوەنی کەشف و کەرامەت بوو، لەجێی خۆی دانا (ئەبڵەقی) یەکەی بەو سپارد؛ "ساڵی ۱۹۰۷ پیری ئێمە لەتەورێز، لەسەر تەختی پاشایەتی ئێران دادەنیشێت و ئەمە ئەمانەتی ئەوە، لەگەڵ سەلامی مندا پێی بگەیەنە. بابا شاە قولی هەر چاوەڕوانی ئەوکاتەی دەکرد تا لەساڵی ۱۹۰۵دا، دەدە موحەممەد کەموریدی خەلیفە بوو خەیاڵی زیارەتی مەککەی پیرۆزی کردو لەبابا شاە قوڵی داوای مۆڵەتی کرد. بابا شاە قوڵی گوتی بڕۆ مۆڵەت دراوی، کە لەزیارەتی مەککە لێ ئەبیتەوەو دەچی بۆ زیارەتکردنی ئارامگە پیرۆزەکان و لەوێوە ئەکەویتەرێ بەرەو (دار السلطنة)ی تەورێز. ڕۆژی یەکەم کەئەگەیتە ئەوێ، بەخزمەت ئەوەی چاکان و پاکان ئەگەی. پارەی بەناوی خۆیەوە لێداوەو وتاریشی بەناوەوە خوێنراوەتەوەو لەگۆڕەپانی تەورێزدا، ئەو شەهریارە دەبینی خەریکی گۆچان بازییە. دەچیتە لای و سەلامی منی پێئەگەیەنی ئەم ئەبڵەقشی دەدەیتێ کەدەیدورێ بەتاجەکەی سەریەوە {مەبەست لەئەبڵەق پەڕێکی ڕەش و سپییە کەدروشمی ئەهلی حەق و نوور بەخشییەکان بووەو شا ئیسماعیل داویەتی لەقەراغی تاجەکەی".

پاشان دەدە موحەممەد ئەمانەتەکەی لێوەرگرت و بەرەو مەککە کەوتەرێ. دوای گەیشتنی بۆ مەککەو سووڕانەوە بەدەوری کەعبەدا سەردانی مەدینەی کرد، ڕووی کردە بەغدا، لەنێوان شاری باتسکێنە (؟) و (دار السلام)دا لەکاروانەکە جیا ئەبێتەوەو خەو ئەیباتەوە {لەو شوێنەدا کەبەقسەی دەفتەرەکە شێخ عیسا خەوی لێکەوتووە}. کاتێك چاوی کردەوە دەبینی کاروان ڕۆیشتووەو هیچ ئاسەوارێکی دیار نییە، کەوتە ڕێگاو ماوەی سێ

ڕۆژ بە دەروێشی، بیابانی بڕی تا پەکی کەوت و توانای ڕێکردنی نەما، کەوت و زمانی هاتە دەرەوەو لەتینویەتیدا خەریك بوو بمرێ. کاتێك خۆر گەیشتە ناوەڕاستی ئاسمان، بینی کەئەسپ سوارێکی عەرەبی گەنج لەسەر سەری ڕاوەستاوەو پێی دەڵێ: دەروێش هەستە سەرپێ لەئاوەدانییەوە نزیکی، دەروێشەکە بە هێما پێی‌گوت توانای ڕۆیشتنم نەماوە، کوڕە گەنجەکە دەستی گرت، هەر لەگەڵ دەستی بەردەستی کوڕەکە کەوت هەستی کرد کەتوانای بۆ گەڕاوەتەوە، هەڵسایە سەرپێ و لەپشتیەوە سواربوو، کەگەیشتە سەر تەپۆلکەکە بینی تا چاو بڕ ئەکا بیابانەکە پڕە لەسەوزی و گوڵ و لالەو، کەپرو چادری زەربافت و ئاوریشمی تیا هەڵدراوە، بەکوڕە عەرەبەکەی وت نەلەبیابانی مەککەو نەلەبیابانی نەجەفدا، کەس شوێنی وا خۆشی نەدیوە، ئەمە کوێیەو خاوەنی ئەم بارەگاو شوێنە خۆشە کێیە؟ کوڕە گەنجە عەرەبەکە پێی‌گوت، پاشتر دەزانی. دەروێشەکە لەپێشیەوە دەڕۆیشت تا گەیشتە بارەگایەك، گومەزەکەی لەجوانیدا وەك مانگ و خۆر وابوو، کەچووە ژوورەوە، شوێنێکی هاتە پێش چاو کەتا ئێستا شتی وای نەدیبوو، کورسی ئاڵتوونی لەتەنیشت یەکەوە ڕیزکراون و یەکێك لەسەر کورسییەك دانیشتبوو، ڕووپۆشێکی دابوو بەسەر دەم‌وچاویدا. دەدە موحەممەد دەستی نا بەسینگیەوەو سەلامی لێکردو پاڕایەوە. پاشان ڕوو داپۆشراوەکە وەڵامی دایەوەو پێی گوت، دەروێش دانیشە، دوایی فەرمانی دا خواردنێکیان بۆ هێنا، لەهەموو ژیانی خۆیدا شتی وا خۆشی نەخواردبوو، ئاوێکی ساردیشیان بۆ هێنا کەهیچ کات ئاوی وا سازگاری نەخواردبووەوە. کە لە خواردن بووەوە، بینی کۆمەڵێك کەس هاتن منداڵێکیان لەگەڵ خۆیاندا هێنابوو، تەمەنی نزیکەی چواردە ساڵ ئەبوو،

موو سوور، دەم‌و چاو سپی، چاوی جوان، تاجێکی سووری لەسەربوو کەهاتە ژوورەوە سەلامی کردو ڕاوەستا، جوانە ڕوو داپۆشراوەکە گوتی ئەی ئیسماعیل کاتی ئەوە هاتووە خۆت دەرخەیت، ئەویش وتی فەرمان لەئێوەی بەڕێزەوەیە. پاشان گوتی وەرە پێشەوە، ئەویش چووە بەردەمی. ئەو گەورەیە پشتێنەی گرت‌و سێ جار لەزەوی بەرزی کردەوەو داینایەوە سەر زەوی‌و بەدەستی پیرۆزی خۆی پشتێنەکەی بەست‌و تاجەکەی لەسەر لابردو جارێکی تر خستیەوە سەری‌و خەنجەرێکی کوردی کە بە پشتیەوە بوو {ئەم سومبولە مایەی تێڕامانە} هەڵیگرت‌و لەبەردەم دەروێشەکەدا (دەدە موحەممەد) داینا‌و گوتی: ئەمە هەڵگرە بەکەڵکت دێت. شمشێرێکیشی لەیەکێك لەیاوەرەکانی وەرگرت‌و بەدەستی پیرۆزی خۆی بەستی بەپشتییەوەو فەرمووی بڕۆ مۆڵەتت دراوە. فاتیحەیان خوێندو سپاردی بەو دوو سێ کەسەی کەهێنابوویان. کاتێك کوڕە گەنجەیان برد، ئیشارەی کرد بۆ گەنجە عەرەبەکە گوتی، دەروێش بگەیەنە کاروانەکەو ئەویش دەروێشی هێنایە دەرێ‌و پێی گوت ئەوە کاروانەکەیە کەلێی دابڕابووی کاتێك دەدە موحەممەد کاروانەکەی بینی، گوتی: ئەی گەنج سوێندت ئەدەم بەخودا، پێم بڵێ ئەو زاتە گەورەیە کێ‌بوو، ئەو کوڕە جوانە چ کەسێك بوو، گوتی ئەی دەروێش هێشتا نەتزانیوە ئەو زاتە گەورەیە حەزرەتی مەهدی بوو.. ئیتر دەروێشەکە بەناچاری خۆی گەیاند بەکاروانەکەو پاشماوەی ئەم بابەتەی دەدە موحەممەدی ڕۆلمۆ لەناو ڕووداوەکانی ساڵی ٩٠٧ی کۆچیدا باس دەکرێ. {تاریخ جهانگشای خاقان، لاپەڕەکانی ٤٣ ا تا ٤٤ ب، عالم آرای شاه اسماعیل، ص٤١-٤٢، دەسنووس زانکۆی کەمبریج Add 200 لاپەڕەکانی ٤٢ب و٤٣ا}

لەباسی ڕووداوەکانی ساڵی ٩٠٧ی کۆچیدا، سەردەمی چوونە سەر تەختی شا ئیسماعیل لەتەورێز، بەم شێوەیە هاتووە : (لەو کاتەدا دەدە

موحەممەد کەپێش دوو ساڵ لەرۆم ئیلی‌یەوە چوو بوو بۆ زیارەتی مەککەو مەدینەو لەبیابانی مەککەدا چاوی بەو حەزرەتە کەوتبوو، لەگۆڕەپانی ساحیب ئابادی تەورێزدا بەخزمەت ئەو زاتە پیرۆزە گەیشتبوو و شەرەفی ماچکردنی پێی ئەوی دەسکەوتبوو.

ئەم باسە لەنێو ڕووداوەکانی ساڵی ٩٠٥دا، ئەوکاتە کەشا ویستبووی لەلاهیجان بچێتە دەرەوە نووسراوە، دەدە موحەممەد عەرزی کرد خەنجەرە کوردییەکەی کەلەو شوێنە پیرۆزەدا بەوی سپاردبوو بەئاگاداری بابا حەسەنی تەکیە ئیلی گەیاندوویەتیە دەستی شازادەی بەئاوات گەیشتوو و خەلاتی سەرفرازیشی وەرگرتووەو بەگوێرەی داوای دەدە موحەممەد ئەسپێك و بڕێك پارەی نەختو هەندێ شتی تریشی وەرگرتووەو مۆڵەتی گەڕانەوەی پێدراوە.{جهانگشاه خاقان (تاریخ شاه اسماعیل)،ص١٥٤-١٥٥}

١. لەیەکچوونی داستانی چاوپێکەوتنی مەعنەوی شا موحەممەد بەگ (دەدە موحەممەد) لەگەڵ شا ئیسماعیلدا لەگەشتی مەککەدا، لەگەڵ داستانی چاوپێکەوتنی سەیید عیسای بەرزنجی (شێخ عیسا) لەگەڵ سوڵتان ئیسحاقدا لە گەشتی مەککەو موژدەی سەرهەڵدان و دەرکەوتنی ئەو گەورەیە لەکاتی دیاریکراودا، بەلەبەرچاوگرتنی ئەوەی کەدەنگ وباسی هیچ لەو دوانە لەدەستنووس و بڵاوکراوەکانی ئەهلی حەقدا نەکراوە، وەك چۆن هی گەورەکان باسکراوە، نەکراوە. بەڵام لە(تذکره اعلی) کەئیڤانۆف لەهیند بەچاپی گەیاندووە، بەشێکی تایبەتە بەباسی سەردەمی موحەممەد بەگ و دەربارەی شێخ عیسای بەرزنجیش، وەك پێشەکی لەبەرهەمە چاپکراوەکانی ئێراندا ئاماژەی پێکراوە (؟!!) یەکێکی تر لەنیشانە لێکچووەکان ا- خەنجەرە کوردییەکە. ب- هاوڕێکانی شا موحەممەد بەگ کەسێ کەس

بوون. ج- پشت بەستنەکەی شا ئیسماعیل لەلایەن حەزرەتی مەهدییەوەو سپاردنی خەنجەرە کوردییەکە بەشا موحەممەد بەگ کەبیدا بەشا ئیسماعیل {تشکیل دولت صفوی و..، د.محمد کریم یوسف جمالی،ص ١٢٣-١٢٥}{ جهانگشتی خاقان، د.مضطر،ص٨٥} لەکاتێکدا کەدەچێتە سەر تەختی پاشایەتی، ئەمانە هەمووی گوزارش لەرووی لەیەکچوون و نیشانە هێماییەکانی ئەم دوو رووداوە ئایینییە دەکەن.

بەم شێوەیە بنەماڵەی ئاتەش بەگی، موژدەدەری ویلایەتی سەفەوییەکان و پاشایەتی شا ئیسماعیل سەفەوی بوون و گەلێك بنەماڵەی عەلەوییە توندڕەوەکانیان لەمەترسی سەرکوتکردن و لەناوبردن رزگارکرد، بەهۆی نزیکردنەوەیان لەخۆیان و بوون بەخاڵێکی سەرەکی بۆ یەکگرتن و هاوپەیمانی (عەلەوی = ئەهلی حەق و سەفەوی و موشەعشەیعی و نووربەخشییەکان) کە لەشوێنی خۆیدا ئاماژە بەکارو چالاکی ئەوان لەهیندو ئەفغانستان دەکەین ئەوەش دەبێ بڵێین کەلە(تذکرە اعلی)دا، شا ئیسماعیل وەك عەلی قەلەندەر ناوبراوە.{تذکرە اعلی،ص١٩٥} ئێستاش بۆ سەلماندنی زیاتری ئەوەی لەسەرەوە رابوردو چالاکیی ئەو عەلەوییە گەورانەی ئەهلی هەق کەنێرراوو نوێنەری سەفەوییە راپەڕیوەکان بوون بۆ وڵاتی عوسمانی، دەست دەکەین بەباسکردنی راپەڕینی شاوەیسقولی لەزارو نووسینی مێژوونووسە تورکەکانەوە.

پرۆفیسۆر ئیسماعیل حەققی لەمێژووی عوسمانیدا دەنووسێت: لەسەر خاکی ئەنادۆڵدا، واتە سەر زەوی عوسمانییەکان، ژمارەیەکی زۆر لەعەلەوییەکان دەژیان و لەزووشەوە پەیوەندییەکی پتەو هەبوو لەنێوان ئەوان و سۆفییەکانی ئەردەبیلدا. شائیسماعیل (٩٠٧ - ٩٣٠کۆچی) بەمەبەستی راکێشانی تەواوی عەلەوییەکانی ئەنادۆل بەلای خۆیدا،

تاقمێکی نارد بۆ ئەو ناوچەیە بۆ بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕی خۆیان. بەم شێوەیە بەنهێنی یاخیبوونێکی بەربڵاوی دژی عوسمانییەکان بەرپاکرد. هەندێ هۆیتریش هەبوون کەئاسانکارییان دەکرد بۆ چالاکییەکانی شا ئیسماعیل، لەوانە لاوازیی فەرمانڕەوایی عوسمانی، کەمتەرخەمی و بێفیکری وەزیرەکان، ناکۆکیی نێوان شازادەکان و رکابەرایەتیکردنی یەکتر، بۆ گەیشتن بەسەر کورسی دەسەڵات، بەتایبەتی کاتێك کە ئەم ناکۆکییەی نێوان شازادە عوسمانییەکان گەیشتە ئەوپەڕی. شا ئیسماعیل بۆ سوود وەرگرتن لەو بارودۆخە، نور عەلی خەلیفەی خەڵکی ئەنادۆلی نارد بۆ ئەوێ. کەنورعەلی گەیشتە ناوچەی قویلوحەسار، سێچوار هەزار نەفەر لەعەلەوییەکانی ئەو ناوچەیە لەدەوری کۆبوونەوەو ئەویش هێزە سێ چوارهەزار نەفەرییەکەی عوسمانی کەفایەق بەگ (پاشا) فەرمانڕەوایان بوو، شکاندو شاری (تۆقات)ی خستە ژێر دەستی خۆیەوەو بەناوی شائیسماعیل خوتبەی خوێندەوەو هێزێکی زۆری لەخێڵەکانی ئەفشارو ئەرساق، قەرە بانلو، تورگوتلو، بۆزاوقلو، تکەلو حەمیدالی کۆکردەوەو دەستی کرد بەچالاکی نواندن. یولار. قستی ئەحمەد پاشا کەبەفەرمانی شازادە ئەحمەدی والی (ئەماسیە) هێرشی کردە سەریان ئەویش شکستی هێنا، بەڵام پاش ماوەیەك و دوای ئەوەی کەیاوز سوڵتان سەلیم بوو بەفەرمانڕەوا، کۆتایی بەم بارودۆخە مەترسیدارە هێنا. {تاریخ عثمانی،ج٢،ص٢٥٧-٢٥٨}

شاه قولی بابا تکەلی (خەڵکی تکە)، یاقزڵباشی کەقەرابیق ئۆغڵییان پێدەگوت و عوسمانییەکان بە (..قولی) ناویان دەبرد، کوڕی کابرایەکە ناوی حەسەن خەلیفە بوو یەکێك بوو لە جێنشینەکانی شێخ حەیدەری عەلەوی، باوکی شا ئیسماعیل و خەڵکی گوندی (یالملی) سەر بەناحیەی قورقودایلی

بوو. حەسەن خەلیفە دووجار هاتبووە خزمەتی شێخ حەیدەری باوکی شا ئیسماعیل، ئەویش وەك خەلیفەیەکی خۆی، ناردی بۆ ناوچەی نکەئیلی (ئەنتالیاو دەوروبەری) بوو بەلێپرسراوی راکێشانی خەڵکی ناوچەکە بە لای شێخ حەیدەردا.

حەسەن خەلیفەو شاقولی کوڕی لەئەشکەوتێکدا، لەنزیکی گوندەکەی خۆیاندا کەکەوتووەتە دەروبەری (ئەنتالیا) خەریکی خواپەرستی بوون و ناوبانگیان زۆر بڵاوبووەوە، بەشێوەیەك شۆرەتی خواپەرستی ئەوان کەوتە بەرگوێی سوڵتان بایەزیدو ئەویش هەر ساڵێك شەش حەوت هەزار (ئاقچە)ی بۆ نزاکردن بۆ سوڵتان، بۆی ئەنارد. بەم شێوەیە، پاش ئەوەی قەرابیق بەهەوڵوکۆششی خۆی لایەنگرانێکی زۆری لەخۆی کۆکردەوە. شا ئیسماعیل بەهۆی ئەوەوە (شاقولی) لەئەنادولی رۆژئاوا، رۆم ئیلی، لەناوچەی سرز، سولانیك، زاگارای، یەنیجە، فیلیبە، سوفیەو ناوچەکانیتر لەرێگەی خەلیفەکانیەوە خەڵکەکەی بانگ ئەکرد، بۆ ئەوەی بچنە ژێر ئاڵای ئەوەوەو بەیعەتی پێ بکەن. شاه قولی بەسوودوەرگرتن لەناکۆکیی نێوان شازادەکان و کەمتەرخەمی کاربەدەستە گەورەکانی دەوڵەت، دەستی کرد بەراپەرین و شۆڕش، دە هەزار کەسی لەگەڵدابوو، گەنجینەی شازادەی (قورقود کەلەو کاتەدا لەئەنتالیییەوە دەیانبرد بۆ مانیسا تالانیان کردو پاش ئەوەی برێکی باش پارەیان کەوتە دەست، بەناوی خەلیفەی شا ئیسماعیلەوە، هێرشی کردە سەر ناوچەکەو قازی ئەنتالیای کوشت و ئینجا هێرشی کردە سەر شارۆچکەکانی قزڵجەکایا (قایا)، ئیستانووس، ئەلمالی، بوردور، کچی بورلیو لەوێش قازیو هەندێ کەسی تری لەخەڵکی ناوچەکە کوشت و گەیشتە دەوروبەری کۆتاهیە. ئامانجی یەکەمی ئەو داگیرکردن و

دەست بەسەراگرتنی ناوچەی قەرامان بوو. قەرەگوزلو ئەحمەد پاشا بەگلەر بەگی ئەنادۆل کرا بەلێپرسراوی سەرکوتکردنی ئەوانە، قەرەگوزلوپاشا کەئەزموونێکی وای نەبوو، هیچ بایەخێکی پێنەدان و بەهێزێکی کەمەوە کەوتەرێ. لەسەرەتادا سەرکەوت بەسەریاندا، بەڵام لەئەنجامدا خۆی شکاو گیرا بەدیل. شاە قولی ئابلۆقەی کۆتاهیەی داو ئەحمەد پاشای لەبەرامبەر قەڵادا کوشت، بەڵام هەربۆی نەکرا قەڵاکە داگیربکا.{٢٣ی موحەڕەمی ٩١٧ی کۆچی= ١٥٢٢/٤/٢٢زایینی}

شازادە قورقود فەرمانڕەوای مانیسا، ئەم دەنگوباسەی بەحکومەتی ناوەندی گەیاند، خادم علی پاشای سەرەك وەزیران، شازادە ئەحمەد، فەرمانڕەوای ئاماسیا عوسمانی کوڕی شازادە ئەحمەدو موحەممەدی کوڕی شازادە شاهەنشا= سنجق بەگی بێ شەهر(بەگ شەهر)یان (نیدە)، کران بەلێپرسراوی سەرکوتکردنی ئەوانە. هێزەکانی شاە قولی پاش کوشتنی حەیدەر پاشا، بەگلەر بەگی قەرامان بەرەو باکوور چوونە پێشەوە، ئەو شازادانەی کەدانرابوون بەلێپرسراوی سەرکوتکردنی ئەوانە، لەشوێنێکدا کەپێی دەگوترێ ئاڵتون تاش لە کۆتاهیە، بە ڕێکەوتن لەگەڵ ئەحمەد پاشادا، لەکێوێکی سەختدا شۆڕشگێڕەکانیان ئابلۆقەدا، شازادە ئەحمەد لەبری ئەوەی ڕووبەڕووی شۆڕشگێڕەکان ببێتەوە، ڕایگەیاند کە(پاشایەتی بە من سپێردراوە). بەم شێوەیە ئەحمەد پاشا داوای لەچەکدارەکانی یەنی چەری کرد کە لەگەڵیدابوون بەیعەتی پێبکەن و بچنە ژێر سێبەری بەیداخی ئەوەوە، ئەوانیش ئەمەیان ڕەتکردەوە. لەم سەروبەندەدا، شۆڕشگێڕەکان ڕێگایەکیان دۆزییەوەو خۆیان لەئابلۆقەکە ڕزگارکرد. عەلی پاشا خێرا دوایان کەوت و شازادە ئەحمەدیش گەڕایەوە شوێنی خۆی. ئەم کەمتەرخەمی و بێسەروبەرییە، بوو بەهۆی نیگەران بوونی چەکدارە یەنی

چەرییەکان. خادم عەلی پاشا (سەرەك وەزیران) لەچیق ئاوا، بەهێزەکانی شاقولی گەیشتن‌و شەڕ دەستی پێکرد، لەشوێنێکدا بەناوی (گدیك خانی). سوپای عوسمانی بەهۆی ناکۆکیی نێوان خۆیان، دەستیان لەشەڕ کێشایەوەو بڵاوەیان لێکرد. عەلی پاشا هەوڵ‌و کۆششێکی زۆری کرد کەرێگا لەشکان‌و بەزینی سوپاکەی بگرێ. لەهەمانکاتدا شاقولی بەتیرێك پێکراو مردو لەنێو قزڵباشەکاندا ئاژاوە پەیدابوو. خادم عەلی پاشا بەبوێری‌و چاو قایمییەکی تەواوەوە ئاوزەنگی دا لەئەسپەکەی‌و تاوی‌دا. بەڵام لەبەر ئەوەی کەلەهێزە سەرەکییەکەی دوورکەوتبووەوە، بەهۆی جەنگاوەرەکانی شاقولی ئابڵۆقەیان داو بەتیرێك پێکراو کوژرا (ربيع الثاني ٩١٧ = ٢ تەمووزی ١٥١١)، هێزی عوسمانییەکان کە لەحاڵەتی سەرکەوتندابوون، بەهۆی نەبوونی فەرماندەوە، نەچوونە پێشەوە،و پاشماوەی هێزەکانی شاقولیش بەرەو ئێران کشانەوە. {دەوڵەتی عوسمانی پاش ئەم بەزمەی شاقولی، ئەو قزڵباشانەی کەلەدەوروبەری ئسپارتاو ئەنتالیە دەسگیرکرابوون، گواستنیەوە بۆ دەوروبەری مودون‌و کورن لەنزیکی مورە}.

{پاشماوەی سوپاکەی شاقولیش کەبەرەو ئێران گەڕابوونەوە}، لەنزیك ئەرزەنجان تووشی کاروانێك بوون کە پێنج سەد بازرگان لەتەورێزەوە بەرەو ئەنادۆڵ دەرۆیشتن، هێرشیان کردە سەریان‌و هەموویانیان کوشت، لەبەرئەوەی کە شائیسماعیل بایەخی زۆری ئەدا بەکاری بازرگانی‌و بازرگانان، هەموو سەرکردەکانی ئەو شۆڕشگێڕانەی کەلایەنگری خۆی بوون، کوشت؟! (٩١٧ی کۆچی = ١٥١١زایینی) {هەمان سەرچاوەی پێشوو،ل٢٥٨-٢٦٠}

هەروەها لەشوێنێکی‌تردا نووسیویەتی (... نور خەلیفە کەیەکێك بوو لەخەلیفەکانی شا ئیسماعیل، لەرێگای لایەنگرو موریدەکانیەوە دەستیان کردبوو بەچالاکیی نواندن‌و، عەلەوییەکانی ناوچەی سیواس، توقات، ئەماسیا، چوروم یان بەناوی شا ئیسماعیلەوە بانگ ئەکرد بۆ یەکگرتن‌و یەکێتی. هەروەها شاقولی کوڕی حەسەن خەلیفە کەلەعەلەوییەکانی ئەنادۆل‌و لەخەلیفەکانی شێخ حەیدەری باوکی شا ئیسماعیل بوو، ئەویش بەناوی شائیسماعیلەوە، لەناوچەی ئەنتالیەو دەروبەری، لەچالاکیدا بوو و بەهۆی لایەنگرەکانیەوە، پەرەی بەچالاکییەکانی دابوو و، گەیاندبوویە ناوچەی رۆم ئیلی (٩١٥ ك - ١٥٠٩ز).

شا ئیسماعیل لەو کاتەدا کەبەنهێنی چالاکی ئەکرد، چالاکییەکانی خەلیفە شاقولیش لەسالّی ١٥٠٩ ز، لەناوچەی ئەنتالیا لەرۆژئاوای ئەنادۆلدا پەرەی سەندبوو. شا ئیسماعیل هەندێ لەپەیڕەوانی خۆی خستبووە ناو گروپ‌و لایەنگرانی هەندێ لەو شازادانەی کە لە ویلایەتەکاندابوون‌و لەگەڵ ئەو شازادانەدا دەستی دابووە نامە گۆڕینەوە.

کوڕی حەسەن خەلیفە کەلەکتێبە مێژوویەکاندا بەشا قولی ناوبراوە، (نەزانراوە ناوی خۆی چی بووە) خەلکی گوندی (یالین لی)ی سەر بەناحیەی قورقودئیلی بووە. لەئەشکەوتێکی نزیکی گوندەکەیاندا، خەریکی خواپەرستی بوو، ئەو کەسانەی کەئەهاتن بۆ زیارەتکردنی، بەوەلی ناویان ئەبرد، تەنانەت سوڵتان بایەزیدی دووەمیش پارەی بۆ ئەنارد.

شاقولی کەبەم شێوەیە ناوبانگی بلاوبووەوە، بۆ جێبەجێکردنی مەبەستی نهێنی خۆی، چاوەڕوانی هەلێکی گونجاو بوو. کاتێك بەڕێوەبردنی کاروباری دەوڵەت لەلایەن سوڵتان بایەزیدەوە بەرەو رووی

وەزیرەکان کرایەوەو خۆی لەبەڕێوەبردنی کار گۆشەگیرکردو هەڵپەی کوڕەکانیشی، بۆ ئەوەی بگەنە پلەی فەرمانڕەوایی وای کرد لەشاقولی جورئەتو بوێری پەیدا بکات. شازادە قورقود، سونجق بەگی ئەنتالیە ئاگاداربوو لەپیلانەکانی شاقولیو لەگەڵ ئەوەدا کە هێزێکی بەسەرکردایەتی یەکێك لەپیاوەکانی کەناوی سوباشی حەسەن ئاغا بوو، توانی تاقمەکەی شاقولی پەرتەوازە بکات، بەڵام خودی شاقولی دەرباز بوو. ئەوانەی لەو تاقمە گیران مەرامو پیلانەکانی شاقولییان خستەڕوو.

شاقولی پاش ئەوەی رایکرد، گەیشتە دەربەندی (یەنیجە) لەگەڵ ٤٠٠-٥٠٠ کەس لەلایەنگرانی دەستی کردەوە بەسەرکێشی کردنو هەرچی قازیو والییەکی بەردەست بکەوتایە ئەیکوشت، کاروانی شازادەکانی قورقود، کەدەڕۆیشتن بۆ (مانیسا) تالآنیکرد. پاش ئەوەی کەسوپای شازادە چوونە پاڵ شاقولی کەنێررابوون بۆ شەڕکردن لەگەڵیدا، هێزی دەوڵەت تووشی شکست هاتو شاقولی ڕوویکردە ئەنتالیاو ئابلۆقەی دا.

ئەم ڕووداوە کەدەوڵەتی ناوەندیی بەیاخیبوونێکی ناوچەیی دەزانیو هیچ گرنگییەکی پێنەدەدا، بڵاوبووەوەو زیاتر هانی شاقولیدا بۆ پەرەدان بەبزووتنەوەکەیو هەڵیکوتایە سەر دەوروبەری بوردور، گیجی بورلی، ئیستانووس، (قوریقودئیلی) ، ئیسپارتا، گوڵ حەسار، سەندوقلیو دەستیکرد بەتالآن کردنو کوشتوبڕی خەڵکەکە. هەرچەندە قەرەگوز ئەحمەدو پاشای والی ئەنادۆل بۆ ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵیاندا کەوتەڕێ، بەڵام لەنزیکی کوتاهیە، تووشی شکست بوو و کوژراو، لەلایەن شاقولییەوە هەڵواسرا (٢٣ محرم ٩١٧ ك = ١٥١١/٤/٢٢ن)

شاقولی پاش ئەوە بەرەو (بورسە) پێشڕەویی کرد. حەسەن ئاغا کەبۆ ڕووبەڕووبوونەوە نێردرابوو لەگەڵیدا، شکستی خواردو کوژرا. نیگەرانی لەناو خەڵکی بورسەدا ڕووی لەزیادی کردو شازادە قورقود پەنای بردە بەر قەڵای مانیسا. لەدوای ئەوەی قازی بورسە نامەیەکی نارد بۆ ئەستەنبوڵو تیایدا نووسیبووی کەئەگەر تا دوو ڕۆژیتر، هێزی یارمەتی نەگاتە بورسە، بارودۆخەکە خراپتر ئەبێ، دەوڵەتی ناوەندی کەوتە خۆیو خادم عەلی پاشای سەرەك وەزیران کرا بە بەرپرسی سەرکوتکردنی یاخیبوونەکە.

شاقولی کەلەهاتنی خادم عەلی پاشا لەگەڵ هێزی یەنیچەری ئاگادار بوو، ناچاربوو پاشەکشە بکات، بەڵام سەرەك وەزیران هەر بەدوایەوە بوو. لەشەڕێکا کە لە چپق چاییو یاگوگ چای لەنزیك سیواس ڕوویدا، خادم عەلی پاشای سەرەك وەزیران کوژراو هیچ هەواڵێك دەربارەی شاقولی کە شکستی هێنابوو، دەست نەکەوت (ربیع الاول ٩١٧ = تەمموزی ١٥١١)

شازادە سەلیم والی تەرابزون، لەگەڵ ئەوەدا کەچالاکیو جموجوڵی شائیسماعیل لەئەنادۆڵیو بەزمو بەسەرهاتی شاقوڵیو ڕاپەڕینی ناوبەناوی عەلەوییەکانی بەوردی خستبووە ژێر چاودێرییەوە، لەخراپی بارودۆخەکەو پەیوەندیی هەندێ لەشازادەکان لەگەڵ شا ئیسماعیلدا، و تاج کردنە سەری موورادی کوڕی شازادە ئەحمەدی برازای، بەدەستی خەلیفەی شائیسماعیل ئاگاداری پەیدا کردو چاوەڕوانی دوا ئەنجامی ئەم بارودۆخە بوو، چوونە سەر تەختی پاشایەتی سەلیم، وای کرد کەسوڵتان (شازادە) ئەحمەدو موورادی کوڕی ببن بەسەرکردەی ڕاپەڕینی عەلەوییەکانو لەئەنجامدا کارەساتی دەوروبەری توقات، چوروم، سیواس ڕوو لەزیادی بکات.

یاوز سوڵتان سەلیم، پاش ئەوەی لەماوەی دوو ساڵدا، مەترسیی شازادەکانی لەکۆڵ خۆی کردەوە، خۆی ئامادەکرد بۆ جەنگ لەگەڵ ئێراندا،

عەلەوییە(قزڵباش)کانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانییەکان، بەفیتی نهێنی شائیسماعیل لەئەنادۆلی بایان دایەوە بەلای ئەوداو روویان کردە ئەو، کە بەزمی شاقولی نموونەیەك بوو لەوانە. بەم هۆیەوە، راپەڕینی ناوبەناوی عەلەوییەکانی ناو وڵاتی عوسمانی، لەکاتی شەڕکردن لەگەڵ شائیسماعیلدا، دەیتوانی ببێتە مەترسییەکی گەورە بۆ سەر دەوڵەتی عوسمانی. بەم شێوەیە، پاش ناردنی فەرمان سونجق بەگو بەگلەربەگەکانی ئەنادۆلی، ئەوان دەستیان کرد بەلێکۆڵینەوەو لێپرسینەوەو ناوی لایەنگرانی شائیسماعیلو ئەو کەسانەی کەمەترسی ئەوەیان لێدەکرا دەست بەراپەڕین بکەن، لەدەفتەرێکدا تۆمارکرا. چل هەزار کەس کەبەزیان بەخشو مەترسیدار دانران، یا کوژران یا خرانە زیندانەوە. پاش ئەوە سوڵتان سەلیم، پیاوێك کەلەلایەن شائیسماعیلەوە نێردرابوو بۆ ئەنادۆلی، بۆئەوەی بەناوی ئەوەوە زانیاری کۆبکاتەو هەم خەڵك بانگ بکا، بۆ ئەوەی بەیعەت بەشائیسماعیل بکەن، لەزیندان ئازادی کردو کاغەزێکی بەفارسی لەژێر ناوی (وەرەو ئەوەی کەدیوتە بیگێڕەرەوە) پیا نارد بۆ شائیسماعیل {تاریخ عثماني، پرفیسور اسماعیل حقی، اوزون چارشلی، ترجمة وهاب ولی، ص٢٩٢-٢٩٤}.

لەنووسینی مێژوونووسە تورکەکاندا، بەراشکاوی بۆچوونی جیاواز دەربارەی دەنگوباسو راپەڕینی شاە وەیسقولی هەیە، لەسەرەتادا دەڵێن: شاە وەیسقولیو باوکی لەلایەن شائیشماعیلەوە نێردراون بۆ وڵاتی عوسمانیو لەلایەکی ترەوە دەڵێن، خەڵکی ناوچەکە خۆیەتی؛ لەیەکەم توێژینەوەدا، باس لەمردنەکەی دەکەنو لەتوێژنەوەی دووەمدا دەڵێت: (سەبارەت بەشاقولیش کەشکستی خواردبوو، هەواڵێك بەدەست نەکەوت)و لەگەڵ ئەوەدا کە ئەو بەناوی خۆیو بەناوی باوکییەوە پێناسە کراوە، بەڵام هەر دەنووسێت کە: (نازانرێت ناوی چی بووە)؟!

راپــەڕینی عەلەوییــەکان لەناوچــەی ئــەنادۆڵی وەنــەبێ هــەر لــەکاتی سـەرهەڵدانی سـەفەوییەکاندا بووبێـت، بـەڵکو هاوکـات لەگـەڵ دەرکـەوتن و سـەرهەڵدانی سـەیید موحەممەد زاهید پیرخدری شـاهۆیی، هـاوڕێ لەگـەڵ سـەیید باباعـەلی هەمـەدانی و هـاتنی لەناوچەی خۆراسـانەوە بـۆ ناوچـەی رۆژئـاواو بنارەکـانی زاگـرۆس، لەسـەردەمی سـەلجوقییەکانی ئـەنادۆلی و لەسـەردەمی غەیاسـەدین کەیخوسـرەو، دووەمـین راپـەڕینی عەلەوییـەکان لەئـەنادۆڵی نـاوەندی دەورووبـەری سـیواس، ئاماسـیا، توقـوت، چـوروم و مەلاتیە، بەسەرکردایەتی ئیسحاق بابا (کەئەویش لەخۆراسـانەوە چووبووە ئـەنادۆڵ) دەسـتی پێکـردو لـەوە بـەدواوەش، رووداوی خوێنینـی وەك راپەڕینی عەلەوییەکان کەبەدرولدینی کوری قازی سیماونا لـەباڵکان و رۆم ئیلی و ئەنادۆڵی رۆژئاوا رووی‌دا. {تاریخ عثمانی،ص٢٩١}

ئـەم رووداوانـە کەبەڵگـەی مێژوویيـان هەیـە دەربـارەی پـەیدابوون و راپـەڕینی شـاوەیس قـولی و شـەهیدبوونی و مێـژووی سـەرهەڵدانی شـا موحەممـەد بـەگ لەگێڕانـەوەو داسـتانەکانی (تذکرهٔ اعلی) بـەم شـێوەیە باسکراوە: (محەمەد بەگ بەیارە بەرچاو روونەکانی خۆی بەڵێنی داو گوتی لەسەر کاری خێری خۆتان بەردەوام بن، کە پاش ماوەیەکی تر دێم و ئەگەمە لاتان و، پاش ئەوە رووی کردە وڵاتـی عوسمـانی و لەشـوێنێکدا کەبـەقاپی بەناوبانگـە چـوو بـەدەم جێبـەجێکردنی ئـەو گفتـەوە کەپێشـتر دابـووی بەهەندێ کەس و لەوێ ناوی خۆی گۆڕی و کردی بە (حاجی بەکتاش وەلی) و مـاوەی حـەوت سـاڵ لـەوێ مایـەوەو پـاش ئـەوە گفتـی دا بـەیاران و خزمەتکارەکانی و پێی راگەیاندبوون کەبـەردەوام بـن لەسـەر خزمـەتکردنی خۆیان {تذکرهٔ اعلی،ص١٢٤}.

جارێکیتر، لەڕوونکردنەوەی بەشی حەوتەمدا، هاتنی پاشای جیهان حەسەن خەلیفەو کوڕەکەی بەشێوەیەکی عیرفانی لە (تذکرهٔ اعلی)دا، بەم شێوەیە هاتووە: (ماوەیەك تێپەڕی بەسەر ئەوەدا کەگفتی بەخەڵکی ڕۆم (عوسمانی) دابوو، ئەوانە چەند کەسێك بوون کەبەدوای پاشای جیهاندا دەگەڕان و لەئاجری (ڕووبارێکە لەباشووری شاخی سەبەلانەوە ئاوەکەی هەڵدەقوڵی و دوای ئەوەی بەناو شاری تەورێزدا تێدەپەڕێ دەڕژێتە دەریاچەی ورمێوە لەم ڕۆژگارەدا پێی دەڵێن تەلخەرود) چاویان کەوت بەشای جیهان و کەوتن بەسەر دەست و پێیداو گەڕانەوە بۆ وڵاتی خۆیان و موژدەیان دا بەخەڵکی ڕۆم و لەناو ئەوانەدا حەسەن ناوێك هەبوو، تاقە کوڕێکی هەبوو ئیتر نەکوڕو نەکچ هیچی نەبوو، پێش چەند ڕۆژێك ئەو کوڕە مردبوو، باوك و دایك و کەسوکاری کوڕەکە چوونە سەر گۆڕەکەی و هەڵیاندایەوەو لاشەی کوڕەکەیان هێنایە دەرەوە، هەڵیانگرت و بردیانە بەردەم پاشای جیهان لەئاجری، زیارەتیان پێکردو پێیان گوت ئەی شا ئەم مردووەی خۆمان بەزیندوویی لەتۆ دەوێت و لەگەڵ خۆشیاندا هەندێ قوربانییان هێنابوو، شای جیهان لەسەر بەردێك دانیشتبوو..){تذکرهٔ اعلی، ل١٣٢}.

فەرموودەکانی ترو زاراوەی تورکی، لەو سەردەمەدا لەناو (تذکرهٔ اعلی)دا برەویان پەیداکردو کاریگەریی خۆیان هەبوو و بنکەی ڕاپەڕین دەچێتە ئازەربایجان و پاشتر بۆ خۆراسان و سەر لەنوێ بۆ ئازەربایجان و کرماشان دەگەڕێتەوە، هەر وەکو محەمەد بەگ دەربارەی کاتی سەرهەڵدانی ئاتەش بەگ کەخۆی لەڕۆمەوە دەچێتە خۆراسان و پاشتر هاتە لوڕستان، دەفەرموێ:... ئاگرێك دێتە جیهانەوەو لەدێی قاسم قولی نیشتەجێ دەبێ و دەبێتە ئاگری جیهان:

آقاچە (دورو)

شەهوار ئەزەلەن ئاماج دووڕوو

چراغ جیهان تا رۆ مەگرۆ

هەرکەس شکبارە و لکش مەبرۆ

مەیۆ ج هەردە

نەخچیر دائیم مەیۆ ج هەردە

ج دەستی ئەوەن زیندەو مردە

ج دون ئاتەش مەخێزو جە پەردە

ئاماج (دووڕوو) (مەبەستی دووڕوو فرامانە جەمسەری ئەو بنەماڵە لەنزیکی کرماشانەوە)

بەیارانی فەرموو وەرن بۆ ئەوێ (گوندی قاسم قولی) و خۆی چوو بۆ ئاجیرو گوتی: رۆژێك دوازدە خەلیفە لەلوڕستانەوە دەهاتنە خزمەت محەمەد بەگ کە گەیشتنە کەنار رووباری ئاجری، چوار کەسیان پێیان گوت: ئەوەی شاراوەیە لێمان بۆمان ئاشکرا بکە، تا بزانین دوارۆژمان چییە. شای جیهان فەرمووی: پاش ئێمە خان ئاتەش دێت، پاش ئەو ئیمام قولی دێت و بەدوای ئەودا سەرخۆش و دوای ئەو سوڵتان مەحمودو پاش ئەو میرزا عەباس بەگ و پاش ئەو میرزا نیزام و بەدوای ئەودا ئاغا میرزا دێت کەئێمە ئەوانین و ئەوانیش ئێمەن (مەڵبەندی ئەم زنجیرە ئامارژە پێکراوە هەر ئەو گوندەی دووروفرامانە کەلەپێشەوە ناومان هێنا). پاشان فەرمووی، شەرت بێ ئەوکاتە لەپێش هەموو میللەتەکانەوە ئاشکرابوونی ئەو پیاوە گەورەیە ئێوە بیزانن و ئەگەر کەسێك باوەڕی بەم وتە نهێنییە نەبوو لەزومرەی بەنیامین چووەتە دەرەوە. {تذکرە' اعلی،ص٥٣}.

بەکورتی لەسەردەمی مێژوویی شاوەیس قولیو محەمەد بەگ بەدەرکەوتنو سەرهەڵدانی خان ئاتەش کەشا میهمان بوو گەیشتە لووتکەو قۆناغێکی نوێ لەهاوپەیمانیەتی (ئەهلی حەق، نوور بەخشی: سەفەوی، موشەعشیعی) لەسەر بنەمای یاسای (پەردیوەری) هاتە بوون. لێرەدا پێویستە ئەوە بزانین کەلەکتێبی (تذكرهٔ اعلی)دا، تەنیا باس لەکەشفو کەرامەتی شاوەیس قولی کراوە، لەناوچەی سیروانو هەورامانو شاهۆدا، لەبەرئەوەی مەبەستو ئامانجی ئەم لێکۆڵینەوەیە، تاوتوێکردنی مێژوویی‌یەو سەبارەت بە باسی کەسایەتییەکان نییەو پێناسەکردنی ئەو جێنشینانە دەهێڵینەوە بۆ نووسینێکی تر.

سەردەمی شا تەهماسبو نۆرێنی راپەڕینی عەلەوییەکان لەهیند دا.

(۹۳۰-۹۸٤ کۆچی)

شا ئیسماعیلی سەفەوی (۹۰۷ - ۹۳۰ کۆچی) پاش ئەوەی گەیشتە پلەی پاشایەتیو دەستی گەیشت بەمیرایەتی دنیاییو لەلای لایەنگرانو پەیڕەوانی بنەماڵەکەی خۆی ویلایەتی ئایینیشی بەدەستهێنا، کەوتە هەوڵی دژایەتیکردنی بزووتنەوەی عەلەوییە توندڕەوەکان بەناوی قزڵباشو پەیوەندیی بەردەوامیان لەگەڵ زنجیرەی سەفەوییەکان، بەشێوەیەك کەجارێکیتر ئەو بزووتنەوەیە لەشارەزوورو موسڵو گۆرانو پڵنگانو داڵەهۆو دلفانو ئازەربایجانو .. هتد، دەستی کردەوە بەچالاکیی نهێنیو هەرجارەی بەجلوبەرگێکی جیاوازو شێوازی جۆراوجۆرەوە بۆ بەرەودان بەرێبازە ئایینییەکەیان خۆیان دەخستەروو، وەك چۆن پاش سەرکوتکردنیان، موشەعشەعییەکان خۆیان دانا بەهاوپەیمان لەگەڵ عەلەوییە ئاتەش بەگییەکانداو، کاتێك شا ئیسماعیل دەستی دایە نانەوەی دووبەرەکیی لەنێوان لایەنگرانی شا محەمەد بەگ (ئاتەش بەگییەکانی پاشتر)، ئەگەرچی مەترسیی کۆبوونەوەو هێزی سەربازی ئەوان، لەسەردەوڵەتی ساوای سەفەوییەکان رەویبووەوە، بەلام بووبوون بەپەناگەیەك بۆ ئەو عەلەوییانەی لەدەست پیاوخۆرە سەفەوییەکان لەخۆراسانو ئازەربایجاندا هەڵهاتبوونو لەئەنجامی چالاکیو پڕوپاگەندەکردنیاندا رێبازی، عەلەوییان لە زێدی خۆی (ئەو ناوچانەی کەوتبوونە ئەوبەری رووبارەوە) زیندووکردەوەو بەهۆی ئەو نوور

بەخشــییانەی کەپــەیوەندییان پێــوە کردبــوون، بــە نیمچــە کیشــوەری هیندستان گەیشتن.

شا تەهماسب (٩٣٠ – ٩٨٤ی کۆچی) لەماوەی دەسەڵاتی پەنجاو چوار ساڵەی خۆیدا، بەمەبەستی سەرکوتکردنی بزووتنەوە شۆڕشگێڕەکان و ڕێ گرتن لەبزووتنەوە هاوشێوە بەردەوامەکان، هەموو هەوڵ و کۆششێکی خۆی خستبووەکار، بۆ لەناوبردنی ڕاپەڕینی عەلەوییەکان و بەبیانووی ڕێزگرتن لــەبیروبۆچوونی زانــاو موجتــەهیدەکان، دەســتی کــرد بەپەرچدانــەوەو بەگژداچوونــەوەی بــیروبۆچوونی فیکــریو فەلســەفیو ئــایدیۆلۆژیی شۆڕشــگێڕەکان، ئــەو لەلایــەك ڕابــەری گــەورەو پێشــەوای زنجــیرەی سەفەوییەکان بوو و خۆی بەجێگری جێنشینی ئیمام دانراو لەلایەن ڕێبەری ئیســلامەوە دادەنــاو تووشــی نەخۆشــی دەروونــی دوودڵــی (وەسوەســە) بووبــوو، بــەجۆرێك زۆربــەی ڕۆژەکــان لەبەیانییــەوە تــا ئێــوارە لەحــەمامدا خەریکی خۆشتن و خۆ پاککردنەوە بوو و زۆرترین شتی بەپیس ئــەزانیو لەئەنجامیشــدا هــەر بــەو نەخۆشــییەوە مــردو ســەری نایــەوە. هــۆی ڕوو وەرچەرخاندنی عەلەوییەکان لەسەفەوییەکان بەتایبــەتی لەشــا تەهماســب، ئــەوەبوو لــەماوەی ئــەو پــەنجاو چــەند ســاڵەی پاشــایەتی خۆیــدا، جگــە لەیارمەتیدانی جێگیربوون و ئامادەبوونی نوێنەرانی وڵاتە ڕۆژئاواییەکان کە سیاســەتێکی قورســی داگیرکــەرانی لێکەوتــەوە، بــۆ ئــێران و ئێرانییــەکان و بەپێچەوانەی بیری نیشتمانپەروەریی عەلەوییە توندڕەوەکانی ئەهلی حەق بوو، بەگوێرەی نووســینی مێژوو نووســەکان (هیچ کــەس لەگــەورە پیــاوان و ناودارانی وڵاتانی ژێر دەسەتی سەفەوییەکان بەتایبەتی ناوچەی خۆراسـان نـەبوو کەلـەو سـەردەمەدا لـەدەرگای دەربـاری شـا تەهماسب دا، بەشێوەیەك

لەشێوەکان، وەك بارمتە لەوێ کۆ نەبوو‌بێتەوە، هەموو ئەو کۆمەڵ و کەسانە لەئاوارەیی و دوور لەخێزان و ماڵ و منداڵی خۆیان لە(قەزوین)دا بەخەم و پەژارەوە سەریان نایەوە) هەر لەسەر فەرمانی شا تەهماسب (٩٣٠ - ٩٨٤ی کۆچی) سام میرزای برای خۆی لەسێدارە داو کوڕەکەشی لەخەوا خنکێنراو کوڕەکەی تری کەخەبەری بوویەوە، ئەویشیان کوشت، کوڕەکانی ئەلقاس میرزای برایشی هەموو لەخەودا کوژران. ئەمانە چەند نموونەیەکی بەرزو بالای خزم دۆستی بوون کەلەماوەی چەند دەقیقەیەکدا خرانە روو، لەگەڵ دانیشتنی شا تەهماسب لەسەر تەخت، بەرامبەر بەبنەماڵەی سەفەوییەکان و ئەوانەی پەیوەندییان هەبوو لەگەڵیاندا، ئەنجام درا.

لەو شێوازانەی کە ئەم شا تەهماسبە بەکاری دەهێنا، بۆ کوشتن و ئازارو ئەشکەنجەدانی مرۆڤ: بەندکردن لەقەفەزی ئاسنینداو، هەڵواسین بەمنارەدا، ئاگر تێبەردان و سووتاندن، سووژن کردن بەزماندا، بەندکردن لەناو کوپەی گەورەدا، بەزیندووی کەوڵکردن و پڕکردنی پێستەکان لە کاو کردنی بەسەردارەوە، ئاگرنان بەریش و چەناگەوەو، بەگون هەڵواسین بەمنارەدا. ئەم شێوازانە تەنانەت بۆ زاناو هزرمەندانیش بەکارهێنراوە. بۆ نموونە کاتێك مەلا روکنودین حەکیمی کازرۆنی پزیشکی زانای شا تەهماسب لەسەر داوای یەکێك لەشازادەکان خوازبێنی کچی شا دەکات بۆ ئەو شازادەیە، شا تەهماسب فەرمانیدا، لەنۆی مانگ موحەرەمدا بەزیندوویی سوتاندیان.

ئەم تاوان و کارە دڕندانانە، هەرچەند لەژێر پەردەی برەوپێدان و بلاوکردنەوەی رێبازی بنەماڵەی پێغەمبەردا ئەنجام دەدراو لەسەرانسەری ئێراندا، عەلەوییەکان بەمەبەستی گەیشتن بەم ئامانجە، بلاوکردنەوەی

پڕوپاگەندەو ڕێبازی سەفەوییەکانیان خستبووە ئەستۆی خۆیان، بەلام ناکۆکی بنەڕەتی ئەوان، لەگەڵ ئەو یاساو بەهایانەی کە پەسەندبوون لەلایەن دەزگای شیعەگەریو ڕاگەیاندنی وەزیری شا کەدەیگوت: هەر شوێنێك داگیرکرا دەبێ خەڵکەکەی ڕەشەکوژ بکرێو هیچ جیاوازییەك نەبێ لەنێوان شیعەو سوننەو گەورەو بچووكو تاوانبارو بێتاوان..، بەو مانایەی کەسەفەوییەکانیش وەك ئەو بنەمالانەی کەبەپەنابردنە بەر بیروباوەڕو بۆچوونی ڕاپەڕیوە شمشێر وەشێنەکانو لەژێر پەردەی پەیڕەوی کردنی ڕێبازی فیکریو فەلسەفەی دامو دەزگا پێشەنگەکاندا، دەسەلاتیان گرتە دەست، مەبەستیان تەنیا کۆکردنەوەی هێزێکی گەورەو بەپشت بەستن بەپلەو پایەی باووباپیران بوو، لەپێناوی کەڵەکەکردنی سەرمایەی قەبەو زۆر، لەناوچەکانی ژێر دەسەلاتو ملکەچ پێکردنی گروپو تاقمەکان، بۆ بەدیهێنانی ئامانجەکانیانو، لەمە زیاتر مەبەستێکی تریان نەبووە.

تلیاكو تووتن لەم سەردەمەدا، بەیارمەتیو پشتگیری کردنی دەرباری سەفەوییەکان، برەوێکی تەواوی پەیدا کردبوو، بەوەی کەبەشێکی زۆر لەمەلاکانی ئەو چەرخە، تەنانەت بەکارهێنانی تووتن و تەماکۆیان حەرام کردبوو و زۆر وتارو بەرهەمو نامیلکەی تایبەتیان لەو بارەیەوە دانابوو و بەشێکی هەرە زۆری زانایانی شەرع، لەحەرام بوونی مادە بێهۆشکەرەکاندا هیچ گومانیان نەبوو و چەندین فەرموودەیان لەم بارەیەوە گێڕاوەتەوە.

دەوڵەتی روسیا کەچاوی بڕیبووە خاکی ئێرانو داخیئەو برینە قوڵانەی لەدڵدابوو کەعەلەوییەکان لەژێر ئالای جونەیدو حەیدەرو شا ئیسماعیلدا لەگەڵ گاورەکانی روسیادا دەجەنگانو دەچوونە غەزا. لەسەردەمی شا تەهماسبدا، هێرشەکانیان بۆسەر ناوچەی باکووری قەوقازو خۆرهەلاتی

گورجستان دەستی پێکرد. تەنانەت ئەوگروپە لەزانا گەورەکانی شیعە کەبەپێچەوانەی ئارەزووی شاتەهماسبەوە دەجولانەوەو بەگوێرەی شەرع پارێزگارییان لەدنیا نەویستی و خواپەرستی و لەخواترسانی خۆیان دەکرد، کەوتنە بەر شەپۆلی رق و تورەییەوە، بەنموونە (قەتیفی) کەپێی ناخۆش بوو پاداشت و بەخشیش لەکاربەدەستانی زۆردارو زاڵم وەربگرێ، شاتەهماسب بەپاداشتێکی شایستە بەسەری کردەوە، بەڵام ئەو دیاری و بەخششەکانی شای وەرنەگرت و گوتی: من پێویستم بەم شتانە نییەو وەریان ناگرم. ئەوانەی کەدیارییەکەیان هێنابوو بەناچاری گەڕاندیانەوە، هەندێ کەس لەم بارەیەوە رەخنەیان لێگرت و ئەویش وەڵامی دانەوەو قسەی شەهیدی یەکەمی بەبەڵگەهێنایەوە کەگوتوویەتی دیاری پیاوی زۆردار وەرنەگرتنی باشترەو، هەڵوێستی هەندێ لەزاناکانی تر کەدیاری پاشاکانیان وەردەگرت، بەهەڵە دەزانی و لۆمەی دەکردن. هەندێکی تر لەمەلاو ئاخوندەکان (لەنێویاندا موحەدیسی بەحرەینی) لایەنی ئەویان گرت و گوتیان لەبارەی مەسەلەی وەرگرتنی دیاری پاشای ستەمکارەوە ئەو راستەو ئەوانەی بەپێچەوانەی هەڵوێستەکەی ئەوەوە قسە دەکەن، قسەکانیان سەرلێشێواندنی بەروونی پێوە دیارە.(پێشەکی کتێبی جیهانگوشای خاقان. لاپەرە ٥-٨).

هاوکات لەگەڵ فەرمانڕەوایی شاتەهماسبدا (٩٣٠ ٩٨٤)ی کۆچی، نووربەخشی یەکان، لەئێرانی ناوەند، دەوروبەر، رەی و تاران، شەمێرانات، وەرامین، قەزوین و ساوەو دەماوەندو..، لەوپەری تواناداببوون و لەبرەودان و پەرەپێدانی رێبازی نووربەخشی لەعەلەوییە توندرەوەکان، کەمتەرخەمیان نەدەکردو شا (قەواموددینی نووربەخشی سەرکردەی عەلەوییە نوربەخشییەکان، پلەو پایەو توانایەکی تەواوی هەبوو. ئەو کەلە نەوەی

(قاسمی فەیز بەخش) بوو، لەکاتی هاتنی لەشکرییەکانی شا تەهماسبی سەفەوی بۆ رەی، ساڵی (٩٢٥)ی کۆچی، دەستڕۆیشتوی و پلەو پایەی ئەو، ترسی خستبووە دڵی شاتەهماسبەوە، لەبەرئەوە بەبیانووی ئەوە کەپەیڕەوانی نووربەخشی دەستیان هەبووە لەکوشتنی شاعیرێکدا بەناوی (ئومێدی تارانی)، فەرمانی دەرکرد کەئاگر بەربدەنە ریشی شا قەوامودینی نوربەخشی و دەموچاویان سووتاند، پاشان شاربەدەریان کردو موریدەکانیشی پەرتەوازە کرد، (٩٤٣ کۆچی){ تاریخ نظم و نثر فارسی، سعید نفیسی، تهران ١٣٤٤،ج١، ص٤٤١} {تحفة سالی، وحید دستگری، ص ١٠١}.

بەناچاری نووربەخشییەکانیش وەك موشەعشیعییەکان پەنایان بردە بەر عەلەوییە توندڕەوەکان و بۆ ئەوەی بگەنە لایان، بەنهێنی رێی ئازربایجان و بەتایبەتی خۆراسانیان گرتەبەرو لەژێر سێبەرو پەنای ئەوانەدا کەشائیسماعیل ناردبوونی بۆ خۆراسان، بۆ سەرکوتکردنی دۆستانی شاه وەیس قولی لەوێ دەرکەوتن، لەم رێگایەوە پاش ئەوە، پەنابەرە عەلەوییەکان لەدامو دەزگای تەیمورییەکانی هند کەدواتر ئاماژەیان پێدەکەین دەستیان کرد بەبڵاوکردنەوەی رێبازی نوربەخشییە عەلەوییە توندڕەوەکان. لەنێو ئەو رووداوانەدا کەبووە هۆی رەخساندنی هەڵ و دەرچوون و کۆچکردنی خەلیفەو ئەوانەی کەپەیوەندییان هەبوو بەعەلەوییە توندڕەوەکانەوە (ئەهلی حەق) بەرەو هند، ئەوەبوو پاش سەرکەوتنی گەورە لەبەشی زۆری ناوچەکانی خۆراسانی گەورە، کەئەوکاتە ولاتی ئەفغانستانی ئیستاشی دەگرتەوە، کەتا ئەو وەختەش عەلەوییە توندڕەوەکان بەشێکی زۆری لقە سەربازییەکانی سەفەوییەکانیان (قزڵباش) پێکدەهێنا، بوون بەلێپرسراوی جێگیرکردنی پێگەو پایەی هومایۆن شا لەخاکی هینددا، راستی

ڕووداوەکەش ئەوەبوو کە هومایۆن پاشای فەرمانڕەوای تەیمورییەکانی هیند کەپاش مردنی باوکی (زەهیرودینی بابەری باوکی) کە هاوپەیمانی پێشووی شائیسماعیل لەشەڕی ئوزبەکەکاندا بوو، لەسەرتەختی پاشایەتی هند دانیشت و بەهۆی شۆڕشی (شێرخان لودی) کەسەردارێکی ئەفغانی خۆی بوو دژی هومایۆن پاشا، هەڵساو چەندین جار شکانی، پەنای هێنا بۆ دەرباری شاتەهماسب (٩٥١)ی کۆچی. هەرچەند لەسەرەتادا، ئەوەندە بەگەرمی پێشوازیی لێنەکرا، بەڵام پاش یەك ساڵ مانەوە لەئێراندا، بەفەرمانی شاو بەیارمەتی تاقمێك لەسوپای قزڵباش گەڕایەوە بۆ هیندو توانی سەرکەوێ بەسەر دوژمنەکەیداو دەسەڵات بگرێتەوە دەست. بەدوای ئەم ڕووداوەدا، شاری قەندەهار بوو بەهی ئێران و پەیوەندیی دۆستانە لەنێوان سەفەوی و تەیمورییەکانی هینددا کەلەسەردەمی شائیسماعیلەوە هاتبووە ئاراوە، زیاتر پتەوبوو و چەند ئاکامێکی هونەری و ئەدەبی باشی لێ پەیدابوو. { ڕوزگاران،ص٤٤-٤٥}

عەلەوییە توندڕەوەکان کە هۆگرییەکی کۆنیان هەبوو لەگەڵ خاکی هینداو لەلایەنی داب ونەریت و ڕەوشت و ڕۆشنبیری و دەربڕینی بیروباوەڕەوە، هیندستان ئەو شوێنە بوو کە بەدوایدا دەگەڕان، لەشێوەی دوو گروپ لەعەلەوییە توندڕەوەکان لەهینددا بەدەرکەوتن و لەوێ نیشتەجێبوون، یەکەم جار، نووربەخشییە عەلەوییەکان کەبوون بەپەیڕەوانی گیان بەخش و دڵسۆزی بنەماڵەی ئاتەش بەگی، وەك موشەعشیعییەکان، سەرلەنوێ بەیعەتیان کردەوەو پەیمانی وەفادارییان تازەکردەوەو کەوتنە تەکیان، پاشتر لەهینددا هەندێ گۆڕانیان بەسەرداهات، دووهەم جار نوقتەوییەکان کەزۆرێك لەپیاوانی دەرباری تەیمورییەکانی

هیند لەسەردەمێکی تایبەتدا، لەو زاناو بیرمەندە نوقتەوییانە بوون و ببوون بەپەناگەیەك بۆ ئەو نوقتەوییانەی دواتر هەڵدەهاتن و سەرکوت دەکران.

بەیرام خانی قەرەنقولوی کوڕەزای جیهان شا یەکێك بو لەو عەلەوییە توندڕەوانە، کەپیاوی دەرباری هومایۆنشاو ئەکبەر شای تەیموری لەهیند بوو و یەکێك بوو لەشاعیرە هەڵکەوتووەکان. لەدیوانە شیعرەکەیدا یەك قەسیدەی هەیە سەروتاکەی ئەم تاکە شیعرەیە کەدەڵێ:

شهی که بگذرد ازنه سپهر افسراو   اگر غلام علی نیست، خاك برسراو

واته

شاهێك کەسوپاکەی نۆ وڵات بخاتە پشتی سەریەوە   ئەگەر غوڵامی عەلی نەبێ خاك بەسەری ئەو

هەر لەم قەسیدەیەدا دەڵێ:

محبت شەمردان مجوی ازپدری   کەدست غیرە گرفتە است پای مادراو

واتە

بەتەمای خۆشەویستی شای مەردان مەبە لەباوکێك   کەدەستی بێگانە قاچی دایکی گرتبێت.

{ تاریخ پانصد سالە خوەرستان،ص٢٥٤}

بەم شێوەیە لەم ڕێگایەدا، لەبنارەکانی زاگرۆسی کوردستان و ئازەربایجان و میزوپۆتامیا و سەرزەمینی عوسمانییەوە، ڕێڕەوی برەودان و دوور خستنەوەی عەلەوییە توندڕەوەکان پەلی بۆ تاران و خۆراسان و ئەفغانستان و هیندوستان کێشا.

تێکۆشانی عەلەوییە توندڕەوەکانی ئەهلی حەق لەسەردەمی شائیسماعیلی دووهەمدا.

لەئـەنجامدا شاتەهماسـب لەسـاڵی ٩٨٤ی کۆچیـدا، بـەهۆی نەخۆشـی وەسوەسەو دوودڵی و بەهۆی ئەو زەهرەوە کەلەگەڵ قسڵدا تێکـەڵ کرابوو و لەحەمامدا درا لەپێستی، گیانی خۆی لەدەستدا پاش پەنجاو ئـەوەندە ساڵ فەرمانڕەوایی، ترس و بێ سەروبەریی کۆمەڵگەی نەخۆشی دەستی راڕایی خۆی بەرەو رووی شا ئیسماعیلی کوڕی بووەوە. لەسەردەمی فـەرمانڕەوایی شـا ئیسـماعیلی دووهـەمدا کەسـاڵێك و کـەمێك زیـاتری نەکێشـا، چـەند بزووتنـەوەو راپـەڕینی عەلەوییـە توندڕەوەکـان، لـەماوەی سـەرهەڵدان و رووخانی ئەودا روویان دا.

ئەوەی کەلـەچوارچێوەی قەڵـەمڕەوی جوگرافیایی کوردسـتاندا رووی‌دا، لەباسـی کاروبـاری رابـردووی باوباپـیرانی فـەرمانڕەواکانی ئـەردەلاندا کەبەشێکی سەربەخۆمان بۆی داناوە، لەدوای ئـەم بەشـەدا، بەڵام ئەوەی کە لە بنارەکانی زاگرۆسدا لە سـەرهەڵدان و ئاوابوونی شا ئیسـماعیلدا رووی‌دا وەهابووە: وەك مامۆستا دکتـۆر عەبدولحوسێن زەریـن کوب نووسـیویەتی:

بەڵام فەرمانڕەوایی ئەو (محەممەد میرزای کوڕی شا تەهماسب ساڵی ٩٨٤ی کۆچی) و رەفتارەکانی تیرەی ئیستاجلو (کەئەویان گەیاندبووە سەر تـەختی پاشـایەتی} یەکسـەر لـەناو دەوڵـەتدا، رووبـەرووی کاردانـەوەی ناحـەزان بـووەوەو بەهـەوڵ و فێـڵ و تەڵەکـەی خـاتوو (پـەریخان) کچـی زیـرەك و پیلانگێڕی شا، ئیسماعیل میرزای بەندکراو لەزیندان رزگاری بوو، لەگەڵ گەیشـتنی بۆ قـەزوین پاشایەتی خۆی راگەیاند، بـۆ ئـەوەی کـەهیچ جـۆرو

کۆسپێکیش نەمێنێ لەچوونە سەر تەختی ئەودا، حەیدەر میرزاش لەهەمان شوێندا کوژراو پاشایەتی سەفەوییەکان گەیشتە ئیسماعیل میرزا، کەسێهەمین و لای هەندێکیش چوارەمین پاشای زنجیرەی سەفەوییەکانەو ناوی شا ئیسماعیلی دووەمی لێنرا.

ماوەی نزیکەی بیست ساڵ (٩٦٤ تا ٩٨٤ی کۆچی) زیندانیو بەندبوونی شا ئیسماعیلی دووەم لەقەڵای خامۆشو کشوماتدا، لەسەر لوتکەی شاخی سەبەلانی نێوان تەورێزو ئەردەبیلدا، ئەم شازادە ئازاو بێخەمەی کردبوو بەکەسێکی سەرکێشو یاخیو نیازخراپ و بێ بەزەییو تۆڵەسێنەرەوە، کەلەهەموو شتێکی دەربارو تەنانەت ڕێبازی ئایینیو کەسوکارو خزمی خۆی بێزارو بەگومان بوو. ئەو هەر چووە سەرتەخت بەرامبەر لەڕێبازی ئایینی باوباپیرانی خۆی هەڵگەڕایەوەو هەرچی خزمی خۆی لەمامو ئامۆزازو برازاو براکانی هەبوو، زۆر بێڕەحمانە هەموویانی لەناوبردو کردنیە هۆی ئاسوودەییودەروونی خۆی.

فەرمانڕەوایی ئەو کورت بوو، بەڵام خوێناویو پڕ بوو لەئاژاوەو نائارامیو توندوتیژیو بەشێکی زۆر لەکاتەکانی خۆی لەچایخانەو بە تلیاك کێشانو رابواردن بەسەردەبرد، بێبەزەییو بەرانبەر بەکارو باری دەوڵەت بەزۆری، دوورەپەرێز یا کەمتەرخەم بوو. شەوەکانیشی لەگەڵ دەروێشی کوڕی حەلوایی کەخۆشی دەویست بەسەردەبرد، بەرۆژیش یا سەرخۆش بوو یا دەخەوت، یا خەریکی دەرکردنی بڕیارو فەرمانو جێبەجێکردنی حوکمی زاڵمانەو شێتانەو بێ لێکدانەوە بوو. ئازاری بیست ساڵ زیندانی، شێتی کردبوو و تووشی جۆرێك لەماخۆلیا بووبوو.

پاش ئەوەی هەموو ئەوانەی لەناوبرد کەبەتەمای لەسەر تەخت دانیشتن بوون لە بنەماڵەی سەفەوی کەبراو ئامۆزای بوون پاش ئەوانیش ئەوانەی لەناوبرد کەدەیانپاراستن لەقزڵباشەکان محەمەد میرزای فەرمانڕەوای فارس و کوڕەکانی عەباس میرزا (شا عەباسی یەکەم)و حەمزە میرزا کەلەم کوشتارە رزگاریان بوو، بەهۆی ئەوەوە بوو کەدووربوون لەپایتەخت بڕیاری کوشتنی ئەوانەشی، کاتێ بەتەواوی دا کەخۆی لەوکاتەداو پێش ئەوەی فەرمانەکانی جێبەجێ بکرێ، کتوپڕو لەباروەدۆخێکی گوماناویدا لەناوچوو و مردنەکەی ئەوانی لەمردن رزگارکرد.

شا ئیسماعیل لەبەرئەوەی کەبەمنداڵی لەلایەن مامۆستایەکی سوننییەوە پەروەردەکرابوو، دڵی بۆمەزهەبی شیعە لێینەدەداو ئەو رێبازەی بەهۆی دووبەرەکی نانەوەو شەڕی ناوخۆیی دادەنا لەناو موسڵماناندا تاوانباری دەکرد. پیاوانی دەربارو کەسە نزیکەکانی خۆیشی سەر بەرێبازی سوننە بوون و هانیان دەدا بۆ وازهێنان لەشیعەگەری و نەهێشتنی دەسەڵاتی قزڵباشەکان و لەبەرئەوەی هەندێ لەلایەنگرانی گومانیان لەوەدا هەبوو کەببنە نیشانی پیلانە خوێناوییەکانی و لەناوببرێن، بەدەست تێکەڵکردن لەگەڵ پەریخانی خوشکی کەدەستێکی کاریگەری هەبوو لەهاتنە سەر تەختی ئەودا، کەوتنە سەر خەیاڵی لابردنی، بەڵام راهاتنی لە رادەبەدەری لەسەر تلیاك خواردن و شتی تر، پێش ئەوەی ناحەزان پیلانی خۆیان جێبەجێبکەن، بووە هۆی ئەوەی کۆتایی بەدەسەڵاتی بێنێت، لەبەرەبەیانی شەوێکدا کەبەسەرخۆشی و بێئاگایی بردبوویە سەر لەماڵەکەیدا مردبوو..(رەمەزانی ٩٨٥) {روزگاران، ص٢٦٠-٢٦١}

بۆ باسکردن و روونکردنەوەی بارودۆخی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئاینی سەردەمی فەرمانڕەوایی شا ئیسماعیلی دووهەم کەبووە هۆی پێکهاتن و دروست بوونی رێکخراوەکانی عەلەوییە توندڕەوەکان لەکوردستان، هاوکات لەگەڵ دەسەڵات گرتنە دەستی ئەودا، هێشتا چەند مانگێك بەسەر پاشایەتی ئەودا تێنەپەڕیبوو، لەناو خەڵکدا وا بڵاوبووبوویەوە کەئەگەر شا بەگوێرەی رەفتارو گوفتارەکانی لەدانیشتنە تایبەتییەکاندا لێپرسینەوەی لەگەڵدا بکرێ، ناتوانێ خۆی بەپەیڕەوێکی راستگۆی رێبازی شیعەگەری دابنێ. هۆی پەیدابوونی ئەم جۆرە بیرکردنەوەش لەناو خەڵکیدا ئەوەبوو کە (سەبارەت بەو جیاوازییەی هەبوو لەنێوان رێبازە ئاینییەکانی ئیسلامدا، دەستی ئەکرد بەقسەکردن و مشت ومڕو لەگەڵ زانا شیعەکاندا). لەگەڵ ئەوەشدا ئاخوندە شیعەکان رووبەڕوو وەڵامیان نەئەدایەوە، بەڵام لەپەناوە لەگەڵ یەکتردا قسەیان دەکرد لەو بارەیەوە. میرزا مەخدومی شەریفی کەلەرۆژگاری شا تەهماسبدا بەوە ناسرابوو کەلەلایەنگرانی رێبازی سوننە بوو، بەبێ هیچ سنوورێك قسەکانی شای پەسەند ئەکردو لایەنگری ئەکرد. بەم شێوەیە رۆژ لەدوای رۆژ زیاتر لەجاران شا لەخۆی نزیکی ئەکردەوەو لەئەنجامدا گەیشتە بەرزترین پلەی ئاینی.

پاش کەمێك شائیسماعیل، بەئاشکرا دەستی‌کرد بەلایەنگری‌کردنی رێبازی ئەهلی سوننەو دەیویست خەڵك وازبێنن لەجنێودان بەسێ خەلیفەی پێش عەلی‌و ئەکەوتە مشت ومڕ لەگەڵ ئاخوندە شیعەکانداو بەشی زۆریشیان چاو پۆشییان لێ ئەکردو خۆیان دوور ئەخستەوە لەقسەکردن لەگەڵیدا.

... کاتێك کەلەیەکێك لەکۆبوونەوەکانی دەربـاردا، بولغار خەلیفە (گەورەی خەلیفە سەفەوییەکان) لەگەڵ (میر مەخدوم شەریفی) رووبەرووی

یەکتری بوونەوەو بەتوندی بەگژ یەکدا چوونەوەو بولغار خەلیفە بەهیچ شێوەیەك ئامادە نەبوو لەبۆچوونەکانی پاشەکشە بکاو رووی کردە ئەو سوفییانەی کەلەوێ ئامادەبوون، گوتی: خەلیفەیەك کەلەگەڵ شێخەکەی خۆیدا درۆ بکات، شایەنی ئەوەیە سزابدرێ) هەموو سۆفییەکان هێرشیان کردە سەریو ئەوەندەیان لێدا وایان دەزانی مردووەو بردیانە دەرەوە، بەلام ئەو پاش ماوەیەك هاتەوە سەرخۆیو پاش چەند مانگێك چاك بووەوەو کەوتەوە جموجۆڵ. شا پۆستەکەی ئەوی سپارد بە(دەدە خەلیفەکانی ئیستا جلو)و لەهەمان کاتدا قسەی ناشیرینو نارەوای ئاڕاستەی پیاوە ئایینییە شیعەکان کرد.

شا بەبێ ئەوەی هیچ گوێ بدا بەپێناخۆش بوونو سەرپێچی کردنی خەڵك، دابونەریتی سووکایەتیکردنو جنێودان بەسێ خەلیفەکەی لەشەقامو گۆڕەپانەکاندا قەدەغەکرد. هەندێ لەشیعە کەللەڕەقو توندڕەوەکان، وەك زانا میر سەیید حوسەینو میر سەیید عەلی واعیزو کەسانی تری لە دەربار دەرکردو دەستی گرت بەسەر کتێبەکانیداو ماڵەکانیانی وێران کرد. لەلایەکیترەوە تاقمێك لەمەلاکان کەبەلایەنگری لەرێبازی ئەهلی سووننە ناسرابوون، وەك میرزا مەخدومی شەریفی، مەولانا میرزاجان شیرازی، میر مەخدومی لالە، لەلایەن شا بایەخیان پێدەدراو کەوتبوونە خۆشییەوە.

بۆ ئەوی لەناو خەڵکدا لایەنگران پەیدا بکرێ، بڕێکی زۆر پارە دابەشکرا بەسەر ئەوکەسانەدا کەبەدرێژایی ژیانیان جنێویان نەدابوو بەو دە کەسە لەهاورێیانی پێغەمبەر کەموژدەی بەهەشتیان پێدراوە.

میرزا مەخدومی شەریفی لێپرسراوی دۆزینەوەی ئەو جۆرە کەسانە بوو، گەلێك لەچاوچنۆكو پارەپەرستەکان، لەناکاو بۆیان دەرکەوت کەلەبنەڕەتدا

سوننەبوون، زۆر کەسیش لەوانەی کەبێ دەرەتانو نەدارابوون خۆیان ناونووس کردو دەیانگوت کەهیچ کاتێك سەروساختەیان نەبووە لەگەڵ ڕێبازی شیعەگەرییدا، لەبەرئەوەی بەشێکی زۆر لەخەڵکی قەزوین لەسەردەمە رابردووەکاندا، سوننی بوونو لایەنگری ڕێبازی ئیمامی شافیعی بوون، واش دانرا کەهەندێك لەوانە تا ئێستا لەپایتەختدا ژیان بەسەر دەبەن. میرزا مەخدوم دەستی کرد بەلێکۆڵینەوە لەداوای خەڵکەکەو پاشان دوو سەد تمەن (٤٠٠٠٠ دوکات)ی دابەشکرد بەسەریاندا.

بۆئەوەی ئەوانەی لایەنگری ڕێبازی شیعەگەری بوون بەتەواوی بێزار بن، تەنیا دوونموونە دەخەینە بەرچاو.

ڕۆژێك میرزا مەخدومی شەریفی شکاتی کرد لای شائیسماعیلو گوتی ناحەزانی ئەهلی سوننەت لەدوایین وتاری ئەو لەمزگەوتدا گاڵتەیان پێکردووە. شا ئیسماعیل یەکسەر دە کەس لەچەخماخچییەکانی هەڵبژاردو پێی ڕاگەیاندن کەلەمەوپاش هەرکەس جنێو بدا بەسێ خەلیفەکە بەجۆرێکی شایستە سزا بدرێت. لەشەوی جومعەی داهاتوودا، پاش وتار خوێندنەوەی میرزا مەخدومی شەریفی دەروێشێك کەناوی (قەنبەری تەبەرایی) بوو دەستی کرد بەقسەکردنو گوتی:

علی و آل علی را زجانو دل صلوات

که دشمنان علی را مدام لعنت باد

واتە:

سەڵەوات لەسەر عەلیو بنەماڵەکەیو نەفرەتیش لەدوژمنەکانی. میرزا مەخدوم تاوانباری کرد بەوەی کەئاژاوە دەنێتەوە، بوو بەمشتومڕ، چەخماخچییەکان بەدار لەچەند لاوە سەری دەروێشەکەیان شکاند. تائێستا ئەگەر کەسانێك بووبن تەواو بڕوایان بەوەنەبوو کەشابووە بەسوننی، پاش

ئەوەی کەجەندرمەی قەزوین ناوی هەر دوانزە ئیمامەکەیان لەمزگەوتەکاندا سڕییەوە، ئیتر گومانیان لەوەدا نەما.

مەسەلەکەش بەم جۆرە بوو: لەکۆڕێکی دەرباردا کابرایەك گوتی کەشیعر نووسین لەسەر دیواری مزگەوت و ڕابواردن و گاڵتەکردن لەناو مزگەوتدا کارێکی ناڕەوایە، جگە لەوە دیوارەکانی مزگەوت ڕەشکراوەتەوەو لەشیعری عاشقان و ئەوینداران کەخەڵك نووسیویانەتەوە، پاش ئەمە (میر زەینولعابدینی کاشی) بەرپرسی جەندرمە لەگەڵ ئەوەدا کەخۆی شیعەبوو، هەموو کاتێك بەگوێرەی دڵی شا قسەی دەکرد، لەلای شاوە ڕاسپێردرا کەبچێت بۆ مزگەوتەکان، چی شیعرو نووسین هەیە لەسەر دیواری مزگەوتەکان بیکوژێنێتەوە. ئەم کارە ئەنجام درا، بەڵام بەرپرسی جەندرمە بۆ زیاتر خۆ بردنە پێشەوە لەشا، ئەو نووسین و شیعرانەشی کوژاندەوە کەلەستایشی دوانزە ئیمامەکەدا نووسرابوون، تەنانەت ناوی هەموو ئیمامەکانیشی بەتەواوی سڕییەوە.

هەرکە ئەم کارە ئاشکرابوو، ناوونا‌تۆرەی خەڵك زیادی کرد، گەلێك لەقزڵباشەکان دڵیان لەشا ڕەنجا، کاتێك شیعەکان تووشی گرتن و ئەشکەنجە بوونەوە لەلایەن شا ئیسماعیلەوە، ئەوان سەرپێچییان کرد لەجێبەجێکردنی فەرمانەکانی، گەلێك لە مەلا ناودارو دیارەکان کەلەسەردەمی شاتەهماسبدا، بەهۆی توندڕەوییانەوە بەرامبەر بەرێبازی شیعەگەری، پلەو پایەی باشیان هەبوو لەچاو کەسانیتردا (لەوانە عەلائولمولکی مەرعەشی کەپێشتر لایەنگری حەیدەر میرزابوو)و ئێستا نەیان دەویست دەسبەرداری بیروباوەڕی خۆیان بن، لەیاوەریی شا دوورخرانەوەو تەنیا بەبانگهێشتی خودی شا دەیانتوانی بچنەلای. هەندێك بیروباوەڕی خۆیان دەشاردەوەو

هەندێکی‌تر کەلایان وابوو شا ئیسماعیل بەهۆی سیاسییەوە، لەپێناوی ئاسایی کردنەوەی پەیوەندیی نێوان ئێران و دەوڵەتی عوسمانی ئەو ڕێگایەی گرتووەتە بەرو نەیاندەیوست لەناو خەڵکدا ئاژاوە پەیدا ببێ، بێدەنگییان هەڵبژارد. بەڵام بێدەنگ بوون لەم بارودۆخانەدا شتێك بەشتێك ناکات و بڵاوبوونەوەی هەواڵی کوژرانی هەندێ دەروێش و سووکایەتیکردن بەهەیوان و گۆڕەپانی مزگەوتەکان، وەك چۆن تۆفان دەریا دێنێتە جووڵە، بەوشێوەیە هەست وسۆزی خەڵکە باوەڕدارەکانی هێنایە جۆش و خرۆش.

لەژێر کاریگەریی ئەم بارودۆخە هەڕەشە ئامێزو مەترسیدارەدا، گەلێك لەمیرو پیاوە ناودارەکان لەباخی سەعادەت ئابادی، نزیکی کۆشکی شا کۆبوونەوەو دەستیان کرد بەگفتوگۆ. ئەوان نەیاندەزانی ئەگەر ڕابەرو پێشەوای میللەت بەئاشکرا نیازی ئەوەی هەبێت بیروباوەڕی باوباپیرانی خۆی واز لێبێنێت، ئەوان بەگوێرەی ئەو ڕێ‌ورەسمەی نێوان شێخ و سۆفی یا دەروێش و موریـد دەبێ چی بکەن. هەندێکیان پێشنیاریان کرد کەلەم بارەیەوە لەخودی شا ئیسماعیلی دووەم پرسیار بکەن، بەڵام گەلێك لەریش سپییەکانیان دژی ئەم پێشنیارە وەستانەوە، چونکە هەڵوێستێکی وا لەگەڵ نەریتی قزڵباشەکاندا ڕێك ناکەوێت و مانای سەرپێچی ئەگەیەنێ لەگەڵ فەرمانڕەوادا. سەبارەت بە یاوەران و دەستوپێوەندانی شا، دەبێ بێدەنگ بن و گوێڕایەڵی فەرمانی شا بن نەك دەست بکەن بەکەللە ڕەقی و ڕووبەڕووی ببنەوە.

لەئەنجامدا سەرکردەی (تەکلو)ەکان، (ئای دۆغدی خەلیفە) سۆفی و جێ متمانەی شائیسماعیلی دووهەم بڕیاری‌دا کەلەگەڵ (ئەمیرخان)ی ڕێبەری تورکمانەکان بچنە لای شا و چارەیەك بۆ ئەم نیگەرانی و دڵەڕاوکێیەی

خەڵك، لەخودی شا داوا بکەن. چەند کەسێك لەئامادەبووان، لەوانە خەلیفە ئەنساری قەراداغلو کەپێشتر بەرپرسی بەندیخانەکانی شا ئیسماعیلی دووەم بوو، کاتێك کەگوێیان لەم پێشنیارە بوو، بەخشکەیی خۆیان کشاندەوەو بەپەلە گەیشتنە لای شاو پێیان گوت: کەتەکلۆو تورکمانەکان نیازی ئەوەیان هەیە کەلەسەر تەخت لای ببەن، چونکە ئەو لایداوە لەئایین و دەیانەوێ لەبری ئەو حەسەن میرزای کوڕە گەورەی محەمەد خودا بەندەی جێنشین، کەلەتاران دادەنیشێ لەسەر تەخت دابنێن. شەرەفخانی بەتلیسی لەکتێبەکەی خۆیدا بەناوی شەرەفنامە، بێزاری دەربڕیوە، لەوەی کەئەویش تۆمەتی بەشداربوون لەو پیلانە خەیاڵییەی بەسەردا سەپێنراوەو هەر بەو هۆیەشەوە، لەدەربار دەرکراوە.

(پاش پێچانەوەی ئەو رووداوانەی کەپەیوەندییان نییە بەبابەتەکەی ئێمەوە) ئای دۆغدی خەلیفە دەسگیرکراو لەسندوقێکدا زیندانی کرا، بەرپرسی جەندرمەی دیوەخانی شا عەلیخان بەگی تورکمان بەبێ ئەوەی تۆمەتەکەی بسەلمێنن یەکسەر خرایە زیندانەوەو موسەیب خانی تەکلوی فەرمانڕەوای قەزوین راسپێردرا تاحەسەن میرزا {پاشای پێشنیارکراوی نەیارەکان} بکوژێت.

بەڵام بەدگومانی شا ئیسماعیل بەرانبەر بەتیرەکانی تەکلۆو تورکمان هەر بەمە کۆتایی نەهات و ئەمەش بووە هۆی ئەوەی تیرەی ئیستاجلو ببنە خاوەن دەسەڵات و توانایەکی زیاتر. شا ئیسماعیل بۆی دەرکەوت کەخەڵك تا چ رادەیەك گیانێکی سەرپێچیکردن و هەڕەشەی مەترسیداری لەخۆگرتووەو بۆ ئەوەی کارێك بکا تا خەڵکەکە هێور بکاتەوە، فەرمانیدا میرزا مەخدومی شەریفی بهێننە بەردەمی، پاش ئامادەبوونی شا ئیسماعیل

بەبەرچاوی خەڵكەكەوە دەستی كرد بەلۆمەو سەرزەنشت كردنی و بڕیاری دا وەلی سوڵتانی فەرمانڕەوای شیراز مەخدوم بەرێتە ماڵی خۆیو چاودێریی بكا. {زندگانی شاه اسماعیل دوم، والتر هینتس. وەرگێڕانی كەیكاوس جیهانداری، ل١١٥-١٢٢}

هەرچەندە ناحەزان لەهەوڵی ئەوەدابوون لەناوی بەرن، بەڵام زیادەرەوی خۆی لەبەركارهێنانی تلیاكو شەرابدا، ئاواتی دوژمنەكانی هێنایەدی. زۆركەس لایان وایە كەشازادە خاتوو پەریخان لەگەڵ میرەكانی تردا دەستی تێكەڵ كردبوو، بۆ لەناوبردنی شا ئیسماعیل، ئەمەش بەهۆی ئەو ناكۆكییەی كەهەبوو لەنێوانیانداو هەم لەبەرئەوەی كەشا ئیسماعیل هەندێ كاری ئەنجام ئەداو بەتەمابوو ئەنجامی بدا كەلابە[illegible] كردنی ڕێبازی سوننەگەری پێوە دیاربوو. {هەمان سەرچاوەی پێشوو،ل١٤٣}، بەڵام رۆژی شەممە ڕێكەوتی سیانزەی مانگی رەمەزانی ٩٨٥ی كۆچی بەرانبەر ٢٤ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٥٧٧، شا ئیسماعیل لەسەر قەرەوێڵەكەی (حەسەن بەگی حەڵواچی ئۆغلی) كوڕە بێڕیشەكەی خۆی گیانی لەدەست دا.{هەمان سەرچاوە.ل١٤٠}

میرزا مەخدومی شەریفی (كەماوەیەك پێشتر بەهۆی بەد گومانیی قزڵباشەكانو بەهۆی گۆڕانی دۆخەكە بەفەرمانی شا ئیسماعیل لەژێر چاودێریدا بوو) ئازادیان كرد، كەچی لەگەڵ ئەوەشدا ئەم كارە ئەنجامدرا كە ئەو بەهۆی لایەنگری كردنیەوە، لەڕێبازی سوننەگەری گەلێك گیروگرفتی بەرپاكردبوو. میرزا مەخدوم كەدەیزانی لەوە زیاتر مانەوەی لەئێراندا زیانی هەیەو بۆ ئەو ئاسان نییە، بەرەو بەغدا كەوتەڕێ، تا لەوێوە بچێ بۆ زیارەتی مەككە. سوڵتانی عوسمانی گرتییە خۆیو ئەویش چەند ساڵێك لەمەككەدا، بوو بەقازی شەرعی ڕێبازی ئیمامی حەنەفی، تا لەئەنجامدا هەر لەشاری مەككە كۆچی دوایی كرد.{هەمان سەرچاوەی پێشوو،ل١٤٩}

شێواندنی مێژووی سەرهەڵدانی عەلەوییە توندڕەوەکان، پاش مردنی شا ئیسماعیلی دووهەم (٩٨٥ی کۆچی)

ا- خۆراسان و ئەفغانستان

ب - دینەوەرو هەمەدان

ج - چوار مەحاڵی بەختیاریو خوزستان

پاش مردنی شا ئیسماعیلی دووهەم لەساڵی ٩٨٥ی کۆچیدا. بەهۆی هەڵوێستی بەرامبەر بەئایدۆلۆژیاو بیروباوەڕی خەڵك، بەتایبەت عەلەوییە توندڕەوەکان کەچەند سەدە، لەهەوڵی ئەوەدابوون بگەنە ئامانجەکانیان، هەرچەند لەسەردەمی سەفەوییەکانیشدا پاوانخوازیو گۆڕانی بیروبۆچوونو خەیاڵی شاکانی سەفەوی، پاش ماوەیەك ئەوانی ناکام کردو نەیهێشت بەمەبەست بگەن، بەڵام لەگەڵ ئەو هەموو سەرکوتکردنو دوورخستنەوەو پەرتو بڵاوەپێکردنەیان، راهاتبوون لەگەڵ بارودۆخەکەدا، بەڵام لەسەردەمی شا ئیسماعیلی دووهەمدا، بەیەکجاری هەموو ئەو شتانەی کەبەدەستیان هێنابوو، کەوتە بەر هەڕەشەو مەترسی لەناوچوونو ئەگەری لەناوبردنەوە. لەبەرئەوە ناوبەناو دەستیان دەکرد بەشۆڕشو راپەڕینێکی خوێناوی، لەدژی فەرمانڕەوای سەردەمو رووبەڕووی ئەو رەوشەی شا ئیسماعیل دەبوونەوە کەبەرانبەر بەبیروباوەڕی عەلەوییەکان ئەنجامی دەدا.

یەکەمین راپەڕینی عەلەوییەکان هاوکات بوو، لەگەڵ چوونە سەرتەختی شا ئیسماعیلی دووهەم (٩٨٤ی کۆچی) لەقەڵای پڵنگان کە مەڵبەندی سەرەکیی گۆرانە عەلەوییەکان بوو، لەبناری شاخەکانی زاگرۆسی نزیك

هەورامان کە لەبەشی دواتر باس دەکرێ. بەڵام پاش مردنی شا ئیسماعیلی دووەم (٩٨٥)، چەند راپەرینێکی یەك لەدوای یەکی عەلەوییەکان دەستی پێکرد.

گومان لەوەدانییە کەپەیدابوونو سەرهەڵدانی چەند کەسێکی خانەدانی وەك زوننور قەلەندەرو (سەید رەزا) لەبنەماڵەی زوننور (خان ئاتەشی کوری شا محەمەد بەگ) کەپێشتر باسمان کرد، هاوکات بووە لەگەڵ ئەو رۆژگارەدا. پەیدابوونی بنەماڵەی خان ئاتەش لەکوردستانو ئازەربایجانو لوڕستان، هاوکات بووە لەگەڵ ئەو شەڕو شۆڕو بەگژیەکداچوونەی لەگەڵ سەرکردەی خێڵی بڵباسو فەرمانڕەواکانی ئەردەڵاندا هەیبوو و لەشوێنی خۆیدا دەست ئەکەین بەباسکردنیان، بەڵام لێرەدا قسە دەربارەی چەند کەس لەپیاوە گەورە ناودارو خاوەن بیروباوەڕە ئایینیەکان دەکەین کەبزووتنەوەی چەکداریوسەربازیو فیکریی ئەوان لەسەردەمی سەفەوییەکاندا، تووشی شێواندنو گۆڕین بووەو جۆرەها تۆمەتی باوی ئەو سەردەمەیان دراوەتە پاڵ، لەلایەن مێژوونووسەکانەوەو لەسەر رۆشنایی لۆژیکی لێکۆڵینەوەی ئیستا لەنووسینو گێڕانەوەکانی ئەهلی حەق خۆیانەوە، سوودێکی ئەوتۆ وەرناگیرێت.

خاوەنو سەرکردەکانی ئەم بزووتنەوانە، لەدەقی کتێبە مێژوویەکاندا تا کۆتایی سەردەمی قاجارییەکان، بە(قەلەندەر) ناوبراونو تەنانەت لەهەندێ شوێنیشدا ناوی راستییان نەنووسیوەو گەلێك تۆمەتیان خستوونەتە پاڵیان، هەندێ شتی لاوەکییان تێکەڵ بەبابەتەکان کردووە کە مەسەلەکەیان قورستر کردووە، بەڵام ئەوەی کەناوەرۆکی بابەتەکەی خستووەتەروو و بووەتە بەڵگە، لەسەر حەقیقەتی بزووتنەوەی شۆڕشگێرانەی عەلەوییەکان،

ئەوەیە کەلەڕەوتی گەشەکردنو تۆمارکردنو بەهێزبوونو شێوەی پەرەسەندنو بڵاوبوونەوەی ئەم راپەڕینانەوە، دەردەکەوێ کە شێوازی تێکۆشانو سەرهەڵدانو بیروباوەڕی لایەنگرەکانیەوە دەردەکەوێت، بەگوێرەی ئەم خاڵانەی لەخوارەوە باسیان دەکەینو پەیوەندیی راپەڕینەکان بەبنکەو شوێن نیشتەجێبوونی عەلەوییەکانەوەبەئەگەرێکی زۆر نزیک لەراستی ئەو راپەرینانە، پەیوەندییان بەعەلەوییە توندڕەوەکانەوە بووە.

١. لەیەکچوونێکی نزیك بەتەواوی راپەڕینەکان لەهەموو لایەکەوە، لەگەڵ هەڵوێستو حاڵی پیاوە گەورەکانی ئەهلی حەق، وەك لەسەرگوزەشتەو گێڕانەوەکانی پەیوەندیدار بەوانەوە باسکراوە.

٢. چونیەکی باری جوگرافیایی شوێنی راپەرینەکان، لەگەڵ شوێنی نیشتەجێبوونو ناوچەی دەسەڵاتی (ئەهلی حەق)ەکاندا.

٣. باوەڕکردنو گوێڕایەڵیی خەڵك بۆ سەرکردەکانی راپەڕین، بەشێوەیەك کەلەماوەیەکی کەمدا، کاریگەرییەکی راستەوخۆی کردووەتە سەر دەسەڵاتدارانی دەوڵەتو ناچاری کردوون کەرووبەروویان ببنەوە.

٤. لەیەکچوونی ناوەکان.

٥. پێکهاتەی راپەڕینەکان لەباری کۆمەڵایەتیو بیروباوەڕەوە، کەسەرکردایەتی ئەو راپەرینانە کەسانێکی (قەلەندەر)و خاوەن پلەو پایەکی خوایی گرتوویانەتە ئەستۆو هێزە سەربازییەکانیان لەوانە پێك ئەهێنا کەلایەنگری خاوەن بڕوا بوون.

٦. خۆڕاگریی لایەنگرە گیان بەخشەکان، بەشێوەیەك کەبەبێبوونی باوەڕێکی تەواو بەراستیو راستگۆیی سەرکردەکان، ئەم جۆرە گیان بەخشینو فیداکارییە دەستەبەر نابێت.

سەرەتا دێینە سەر باسی یەکەمین راپەڕین پاش مردنی شائیسماعیلی دووهەم، کەلەناوچەی نیشتەجێبوونی عەلەوییەکانی خۆراسانی گەورە لەدەوروبەری قەندەهار، روویداوە ئەمەش کە لەکتێبی (نقاوة الاثار في ذكر الاخبار)ی نەتەنزییەوە وەرمانگرتووە.

راپەڕین لەخۆراسانو ئەفغانستان (قەندەهار)

پاش ئەوەی کەشائیسماعیل کۆچی دوایی کردو شاە سوڵتان مەحەممەد لەسەر تەختی پاشایەتی دانیشت، هەندێ کەسی (..) یەکێکی (..) یان پەیداکردوەو ئاڵای دەسەڵاتیان هەڵکردو دەستیان کرد بەبڵاوکردنەوەی ئەفسانەیەكو گەیاندیانە بەرگوێی هەموو کەسێك لەهەرشوێنێکدا، ئەویش بریتیبوو لەوەی کەشا ئیسماعیل نەمردووەو لەبەر سوودی گشتی کەسێکی هاوشێوەی خۆی لەجێی خۆی خەواندووە خۆی گوم کردووە (!!!)و بەم نزیکانە لەوڵاتی رۆم یا هیندستان خۆی دەردەخاتەوەو خەڵکێکی زۆر لەخەڵکی رەشۆکە هیچ نەزانەکە باوەڕیان بەم ئەفسانەیە هێنابوو و لەهەر لایێکەوە یەکێك راست دەبوویەوە، کەسانێکی زۆریان لێ کۆدەبوویەوەو دەبوونە هۆی ئاژاوەو شێواندنی باری دڵی خەڵکی هەموو شوێنو ناوچەیەك، کاربەدەستانی ئەو ناوچانەش کەوتبوونە هەوڵی دوورخستنەوەی ئاژاوەی ئەو تاقمانە.

بۆ روونکردنەوەی ئەم مەسەلەیە، دەڵێین یەکەمجار لەویلایەتی سەبزەوارو زەمینی داوەر کەلەناوچە گەرمەکانی ویلایەتی قەندەهارو دەوروبەریەتی، کابرایەك لەجلوبەرگی قەلەندەریدا، خۆی بۆ خەڵکەکەی ئەوێ دەرخستو لافی ئەوەی لێدەدا کەئەو شائیسماعیلەو ئارەزووی ئەوەی

هەیە بچێتە هیندستان و بەچاوی خۆی ئەو وڵاتە ببینێ و دیارە بەجلوبەرگی پاشایەتییەوە ئەو ئاواتە نایەتەدی. بەم هۆیەوە لەم جلوبەرگی دەروێشیەدا، دەمەوێ بەم ئاواتە بگەم.

ئەم ئەفسانەیە لەمێشکی هەندێ کەسی ئەو ناوچەیەدا جێگیربوو بوو. کۆمەڵێك لە(هەزارە)و (نکودەری)یەکان، بەخەیاڵی فەرمانڕەوایی و گەورەییەوە کۆبوونەوە لێی، دەستیان کرد بەکاری ناشایستەو نارەوا. یەکێك لەکاربەدەستەکانی ئەو ناوچەیە بەیارمەتی و کۆمەکی شازادەی ناودار (بەهرام میرزا) کەفەرمانڕەوای قەندەهارو ئەو ناوچەیە بوو، لەشکرکێشی کردە سەری، پاش کەمێك قەلەندەر کوژراو کەللەسەرەکەیان لێکردەوەو ناردیان بۆ دەرباری شا.{نقاوة الاثار في ذكر الاخبار / محمود بن هدايت الله،ص١١٣-١١٤}

وەك ئاگاداری خێڵەکانی هەزارەو نکودەری لەئەفغانستان و خۆراسانی گەورەدا بەناوبانگ بوون لەپەیڕەویکردنی ڕێبازی عەلەویدا. رابەرایەتی قەلەندەرو خەیاڵی گەشت بۆ هیندو رۆم و بیروباوەڕی خەڵك بەرامبەر بەو، هەمووی نیشانەی چۆنیەتی و ناوەڕۆکی ئەو راپەڕینەیە. عەلەوییە توندرەوەکانی ئەفغانستان ئێستا زیاتر لەباکووری ئەو وڵاتەدا دەژین، لەژێر سەرکردایەتی سەیید مەنسووری نادریدا.

راپەڕینی دووهەمی عەلەوییەکان ئەوەی ناوچەی چوار مەحاڵی بەختیاری و خوزستانە کەئەسفەهان و فارسیش (شیراز) دەگرێتەوە بە لەبەرچاوگرتنی رابردووی عەلەوییە توندرەوەکان لەو ناوچانەدا. ئەم بزووتنەوەیە لەمێژووی سەفەوییەکاندا، بەلێکچوونێکی تەواوەوە لەگەڵ راپەڕینی پێشووی قەندەهار، بەسەرهەڵدان و دەرکەوتنی شا ئیسماعیلی (ساختە) ناوبانگی دەرکردووە. چاوگێڕانێك بەپێکهاتەو دروستبوونی ئەم

ڕاپەڕینەو ئەو ناوچەیەی تێیدا بڵاوبوونەتەوەو ڕابەرییەتیەکەی، بۆ ئەو کەسەی ئاگاداری‌و زانیارییەکی کەمیشی هەبێت لەگەڵ بزووتنەوەو شێوازی عەلەوییەکاندا، بەتەواوی ڕوونی ئەکاتەوە کەئەم بزوووتنەوەیە پەیوەندیی بەعەلەوییە توندڕەوەکانی ئەهلی حەقەوە هەیەو هۆی هاندان‌و ئارەزووی خەڵك‌و هەواداران بۆ پەیوەندی بەڕاپەڕیوەکانەوە، مەسەلەی شا ئیسماعیلی دووهەم نەبووە، چونکە بەلەبەرچاوگرتنی ئەو زانیارییانەی لەبەردەستدایە، دەربارەی ڕەوشت‌و هەڵسوکەوتی شا ئیسماعیل لەگەڵ خەڵکداو بۆچوونی عەلەوییەکان‌و خەڵکی‌تر لەئامانج‌و کردەوەکانی ئەو، بەگوێرەی ئەوەی مێژوونووسە سەفەوییەکان باسیان کردووە، بەهیچ شێوەیەك ڕێی تێ‌ناچێ کەسێك بەبێ ئەوەی دەسەڵات‌و پشتیوان‌و پلەو پایەیەکی هەبێ، هەر لەگەڵ خۆدەرخستنیدا، خۆی بکا بە شا ئیسماعیل‌و، لەهەموو لایەکەوە خەڵك ڕووی تێبکەن‌و یارمەتی بدەن‌و تا گیانیان تیابێ بیپارێزن. بەڵام مەبەستی مێژوونووسەکانی سەفەوی، ئەوەی کەئاشکرایەو لەوە زیاتر نییە، ئەوەیە کەدەیانەوێ سەرنجی خەڵك ڕاکێشن بۆلای سەفەوییەکان‌و بیروباوەڕی خەڵك بەرامبەر خوێنرێژترین کەس لەوانە، بەپێچەوانەو هەڵگەڕاوی‌و ئاوەژوو کراوی بخەنە پێش چاوی خەڵك، لەحاڵێکدا کەئەو نیشانەو بەڵگانەی لەبەردەستدان، وەك پەیوەندیی ئەم بزووتنەوەیە لەگەڵ سەرکردەکانی‌تری عەلەوییە توندڕەوەکاندا، ناوەڕۆکی ئەم ڕاپەڕینەمان بۆ دەردەخات، چونکە (ئەحمەدی کیسرەوی) دەربارەی پەیوەندیی سەرکردەی ڕاپەڕینەکە، لەگەڵ موشەعشیعییەکانی خوزستاندا دەڵێ (لەئەنجامی ئەم سەرکەوتنانەدا، ناوبانگی قەلەندەر ئەگاتە هەموو شوێنێك‌و خەڵك هەوڵی بەدەستهێنانی ڕەزامەندیی ئەو دەدەن‌و ئەویش

لە(دێهدەشت کوهکیلویە) کەلەژێر چنگی ئەفشارەکان دەری‌هێنابوو، پشت ئەستوور لێی دانیشتبوو و سەرقاڵی فەرمانڕەوایی بوو. بەقسەی ئەسکەندەر بەگی مێژوونووس : لەنێوان ئەوو (شاقەلەندەر) لەگەڵ سەید سەجادو خەڵکی شوشتەرو دزفولدا (موشەعشیعییەکانی خوزستان) جۆرە ڕێکەوتنێك هەبووە، ئەویش لەوەوە هاتووە، کاتێك دەبینێ لوڕەکان لالوتن لێی، دێتە خوزستان و لەشوشتەرو دزفولدا نیشتەجێ دەبێ و داوای یارمەتی لەسەید سەجاد دەکات، بەڵام لەم وسەروبەندەدا، ڕووداوێکی تر دێتە پێشەوە کەوای لێدەکا پێویستی بەوو بەکەسانی‌تر نەمێنێ، ئەوەش بەم جۆرەیە: کاتێك کەناوبانگ و سەرهەڵدانی ئەوو کوژارنی ڕۆستەم و ئەفشارەکان بەدەستی لوڕ دەگاتە دەرباری سەفەوی، خەلیل خان خێرا بەرەو کوەکیلویە دەکەوێتە ڕێ، تاخۆی چارەسەری کێشەکە بکات، بەڵام پێش ئەوەی بگاتە ئەوێ بەدەستی لوڕەکان کوژرا، لێرەوە جارێکی‌تر کاروباری (شا قەلەندەر) برەوی پەیداکردەوە. لوڕەکان بەلایەنگیری کردن لەو، دەستیان کرد بەجموجوڵ و ئەویش لەیارمەتی سەید سەجاد بێ‌نیازبوو، هاتەوە دێهدەشت و بەدڵنیاییەوە لێی دانیشت. {تاریخ ٥٠٠ سالە خوزستان ص٥٤} {عالم آرای عباسی،ج١،ص٢٧٣} ئێستاش چۆنیەتی بزووتنەوەو ڕاپەرینەکەی لەقسەی مێژوونووس و خاوەنی (نقاوة الاثار)ەوە دەگێڕینەوە.

راپەرینی شا قەلەندەری لور لەچوار مەحاڵو خوزستانو

... لەساڵی ٩٨٦ی کۆچیدا، لەسنووری ناوچەی (کوەکیلویە) دەروێشێك پەیدابوو، وەك بەزمی دەروێشەکەی پێشتر دەیگوت (من شائیسماعیلم)و چەند ئاراستەی ئەو خەڵکەی کردو هەندێك لەوانە باوەڕێکی تەواویان پەیداکرد کەراست دەکاو جەماوەرێکی زۆر لەلوڕو خلجو سەحرانشینەکان دوای کەوتنو رێگای گوێڕایەڵیو فەرمانبەرداری ئەویان گرتەبەرو لەرووی باوەڕەوە ملیان دایە بەر بەجێگەیاندنی ئەو ئەركو فەرمانەی پێیان دەسپێردرا، لەگوندێکی ئەو ناوەچەیە کەپێیان دەگوت (ئارەند)کە کەوتووەتە نێوان شاخێکەوە لەشاخە بەرزەکانی ئەلبرزەوە.

ئەو گوندە دوو رێگای هەیە کەسوار بەزەحمەت دەتوانێ بەو رێگایەدا گوزەر بکا، لەهەر کام لەو دوورێیەدا، ئەگەر سێ تیرهاوێژو تفەنگچی دانیشن، باڵندەش ناتوانێ بەوێدا تێپەڕببێت. ئەو قەلەندەرە لەو شوێنەدا کۆچو باری خستو ئالای سەربەخۆییو سەرکەوتووی خۆی هەڵکردبوو، پێنج شەش جار کاربەدەستانی ئەو سنوورە، بەسوپایەکی بێشومارەوە کەوتبوونە شەڕ لەگەڵیداو لەبەرئەوەی شوێنەکەی زۆر سەخت بوو، دەستیان پێنەگەیشتبوو، کاتێك مەسەلەکە بەم شێوەیە کەوتە بەرگوێی، شا فەرمانی دەرکرد کەئەمارەتی پەناه ئەسلان سوڵتان لەگەڵ (ئەرشلو)کانو دامودەزگای عەلی بەگی سۆق رۆملۆ لەئەسفەهانو خەلیل خانی ئەفشار، لەگەڵ سوپای کوەکیلویە بەرێککەوتن لەگەڵ یەکدا لەشکر بەرن بۆ ئەو ناوچەیەو قەلەندەر لەو ناوە دەربکەن. بەڵام لەبەرئەوەی بەشی زۆری خەڵکەکە لایەنگری قەلەندەر بوون، لوڕەکان لەشاخەکەدا بڵاوەیان لێکردو

خەلیل خانیش کەلەگەڵ لەشکرەکەی خۆیدا سەرکەوتنە سەر شاخەکە، هەرکامیان لەپشتی بەردێکەوە سەریان دەربهێنایە، لوڕەکان بەتیروتفەنگ لێیان ئەدان و لەو شاخەدا لەماوەیەکی کەمدا کوشتارێکی زۆر کرا:

شد از بس که افتاد ازآن کشته ها — در آن کوه از کشتەها، پشتەها

هر آنکس کەبرکرد (ان) آن کوه سر — بزخم خدنگی فتاد از کمـــــــر

لەکۆتاییدا وێنەی سەرکەوتن لەئاوێنەی بەختی قەلەندەردا دەرکەوت. خەلیل خان لەگەڵ سەرکردەکانی سوپاکەیدا کوژران. ئەسلان سوڵتان و عەلی بەگی سۆفی شکان و ژیانی خۆیان وەك رزگارکردو لەخواری کێوەکەدا جڵەوی وڵاخەکانیان وەرگێڕا بەرەو ئەسفەهان و خۆیان لەو بەڵا کوشندەیە رزگارکرد.

قەلەندەر بەسوپاو لەشکرەکەی خۆی، ئۆردوەکەی خەلیل خانی تاڵان کرد، هەموو کەل وپەل و تەپڵ و ئاڵاو وڵاخ و شتومەکی خان هەبوو کەوتە دەستی، هەروا کەلوپەلێکی زۆریش کەوتە دەست خلج و لوڕەکان، پاش ئەوە قەلەندەر هێزو توانایەکی تەواوی پەیداکردو ئاڵای سەربەخۆیی هەڵکردو تەپڵی شاهانە لێدراو، خەڵکی ناوی شایان لێناو لەناویاندا بەشا قەلەندەر ناوی دەرکرد، بەڵام خەڵکی ئەو وڵاتە بەلایانەوە وابوو کەئەو شائیسماعیلەو ناوی شائیسماعیلی پیاوکوژیان لێنا (!!؟؟) . دوای ئەم سەرکەوتنە، رۆژ بەرۆژ بەسەر پەیژەی سەرکەوتندا بەرز دەبوویەوەو ئەوپەری سەرکەوتنی بەدەستهێناو گەلێك لەخەڵکی عیراق و فارس و تورك و تاجیك، لەدوورونزیك و خاوەن شمشێرو قەڵەمەکان و خاوەن رەوە ئەسپ و دەسوپێوەنددار بوون بەخاوەنی پلەو پایەی گونجاو، ئەویش لەو شوێنەوە هاتە دەدەشت کەپایتەختی ئەو ویلایەتە بوو، لەوێ لەسەر تەختی پاشایەتی پاڵی دایەوەو فەرمانەکانی خۆی رەوانەی هەموو لایەکی ئەو

ناوچەیە کردو مۆری فەرمانەکانیشی ناوی ئەبولموزەفەر شا ئیسماعیلی قاتلی لێ هەڵکەندرابوو. جارێکی‌تر روستەم بەگ‌و مەحمود بەگی کوڕانی خەلیل خان بەلەشکرێکی زۆرەوە، هێرشیان کردە سەری، لەئەنجامدا روستەم بەگ کوژراو مەحمود بەگ بەهەموو توانایێکی خۆیەوە لەگێژاوی مردن خۆی رزگارکرد، بەڵام لەخەفەت‌و پەژارەدا تووشی نەخۆشییەکی گران بوو، نەیتوانی خۆی لێ دەرباز بکاو هەر بەزرێی بەرو خودەی سەریەوە گیانی لەدەستداو شا قەلەندەریش هەر لەناوچەی فارسەوە تا سنووری شوشتەرو دیزفول، هەمووی خستە ژێر دەستی خۆیەوەو دەرگای سەروەری‌و مسکین پەروەری خستە سەر پشت‌و بەتەواوی دەسەڵات‌و سەربەخۆییەوە پاڵی دایەوە، لەسەر کورسی فەرمانڕەوایی‌و دەستی کرد بەگەرمکردنی کۆڕی رابواردن‌و ئامادەکردنی هۆی شادمانی‌و کامەرانی‌و بەگوێرەی ئارەزووی خۆی کاتی بەسەر ئەبردو تاماوەیەکی زۆر کەس نەبووە رێگر لەبەردەمیدایە، ئەویش بەو ناوچەیەی ژێردەستی رازی بوو و نزیکەی شەش حەوت ساڵ، بە کامەرانی‌و ئاسوودەیی بردیە سەر.

لەئەنجامدا، شازادەی دلێر سوڵتان حەمزە میرزا، ئەسکەندەر بەگی ئەفشاری لەتەختی دەسەڵات نزیك کردەوە کە لەخزمە نزیکەکانی خەلیل خان بووو لاوێکی لێهاتوو سەردارێکی کارامە بوو لە بەسەرکردنەوەیەکی شایاندا، پلەو پایەی بەرزکردەوەو نازناوی خانی پێبەخشی‌و فەرمانی فەرمانڕەوایی‌و سەڵتەنەتی کوەکیلویەو گەورەیی ئالوسەکان‌و دانیشتوانی‌تری ئەو ناوچەیە لەئەفشارەکان‌و ئەوانی‌تر بەناوی ئەوەوە دەرکردو فەرمانی بۆ دەرکرد کەئەرکی بەرەنگاربوونەوەو لەگەڵ شا قەلەندەر بکەوێتە ئەستۆی ئەو. لەگەڵ ئەوەشدا فەرمان دەرکرا بۆ کاربەدەست‌و

فەرمانڕەوایانی ناوچەی فارس و دەوروبەری کەیارمەتی و کۆمەك بەئەسکەندەرخان بکەن. ئەسکەندەرخان بەئامادەییەکی تەواوەوە لەگەڵ سوپاکەیدا، ئاڵای رووبەرووبوونەوەی بەرزکردەوەو بەرەو شەڕکردن لەگەڵ شا قەلەندەردا کەوتەڕێ، پاش گەیشتنی سوپای خۆڕاگر بۆ ناوچەی دەشت و ئەو سنوورە، شا قەلەندەر لەگەڵ سوپا لەژمارە نەهاتووەکەیدا، بەرەو پیریی چوو و شمشێر بەدەستەوە کەوتنە یەك و خاکوخۆڵی ئەو دەشتەیان لەخوێندا کرد بەقوڕ:

جهان شد زخون همچو دیاری آب	بروکاسهٔ سر بەشکل حباب
دلیران جنگی در آن بحر خون	همه گشته چون عکس خود سرنگون
زپس کشته افتاد بر یکدیگر	بر آورد کوهی از آن بحر سر

ئەو ناوە لەخوێندا وەك دەریای لێهات و کەللەسەر لەسەر خوێن وەك بڵقی سەر ئاوی لێهات و پاڵەوانانی شەڕ لەو دەریای خوێنەدا هەموو وەك وێنەی ناو ئاو سەرەوخواربوونەوە، ئەوەندە لاشە کەوتبوو بەسەریەکدا کێوێکی لێ پەیدابووبوو.

لەکۆتاییدا شنەبای سەرکەوتن هەڵیکرد، بەسەر ئاڵای خانی ئەسکەندەر رەوشتداو شکستی روویکردە سوپاکەی شاقەلەندەرو ناچاری کرد هەڵبێت و شیرازەی کۆمەڵەکەشی پچڕاو هەر کام لەوانە لەکەناری مەرگ و نەماندا، پاڵیان دایەوەو قەلەندەر خۆی و هەردوو کوڕەکەی لەگەڵ کەسە نزیکە ناودارەکانیدا، دەستگیرکران و هەرچی ماڵ و حاڵ و دارایی و خێزانی بوو، کەوتە دەست سوپای سەرکەوتووی. ئەسکەندەرخان، قەلەندەری لەگەڵ ئەسیرو دیلەکاندا کۆت و بەندکردو ناردنی بۆ دەرباری شاو بەگوێرەی فەرمانی ئەو، سەریان لەلاشەیان جیاکرایەوەو هەڵواسران، تابینە پەندو عیبرەت و خەرمانی ژیانیان درا بەدەم باوە (نقاوة الاثارص١١٧- ١٢٠)

ئەوەی کەلەنووسینەکەی خاوەنی (نقاوه الاثار)ەوە دەست دەکەوێ، ئەوەیە کەپاش سەرکەوتن و سەربەخۆیی، رابەری راپەڕینەکە بەشاقەلەندەر ناوبانگ پەیدا دەکاو ئاشکرایە کەناوی (شائیسماعیلی پیاوکوژ) کەلێی نراوە بەهۆی دوژمنەکانیەوە بووەو، هیچ عەقڵێکی تەواو ئەوە قبوڵ ناکات، سەرکردەی راپەڕینێك هەرچەند بێئاگاو نەزان و کاڵفام بێت کە هیچ کاتێك شاقەلەندەر وانەبووە، کەدەسەڵات دەگرێتە دەست، فەرمانەکانی خۆی بەنازناوی پیاوکوژەوە مۆربکا؟!! هەر خودی ئەم تۆمەتە ناڕەوایانە، ئاشکرای دەکا کەشتێکی راست نییە.

بەپێی ئەوەی کەرابوورد، بەئەگەرێکی زۆر نزیك لەراستەوە، شاقەلەندەر لەکەسایەتییە عەلەوییە توندڕەوەکانی ئەهلی حەق بووە، بەڵام شۆڕشگێڕی ناوچەی دینەوەرو هەمدان، کەئێستا دێینەسەری، راپۆرتی زوننور قەلەندەرە:

راپەڕین و سەرهەڵدان لەدینەوەر و هەمەدان

(... پاش ماوەیەك لەناوچەکانی هەمەدان و ئەوناوە (*) یەکێکی‌تر پەیدا بوو، هەمان ئەو قسانە دەکات کە من شائیسماعیلم و لەرۆمەوە هاتووم بۆ ئەوە رۆیشتبووم کەبارودۆخی تایبەت و ئەوەی پەیوەندیی هەبێ بەو وڵاتەوە، لێی شارەزابم و رێگەی داگیرکردنی ئەو وڵاتە دابنێم! هەندێ لەخەڵکی ناوچەکە، باوەڕیان کرد بەم قسانەو بەباوەڕی تەواوەوە ملکەچی بوون و کەوتنە دوای و لەماوەی یەك دوو مانگدا، خەڵکێکی زۆر لێی کۆبوونەوەو، هێزێکی تەواوی پەیداکرد، بەشی زۆری میرو کاربەدەستەکانی ئەوسنوورە کەوتنە دوو دڵییەوە، هەندێکیان لەبەر بەرژەوەندیی و هەندێکیش لەرووی خۆشەویستییەوە، رێگای دواکەوتنی ئەویان هەڵبژارد. کاتێ ئەم هەواڵە بەر گوێی (سولاق حسێن تەکلو) کەوت، کەفەرمانڕەوای ناوچەی چەمچەماڵ و ئەو دەوروبەرە بوو، بەقووڵی بیری لێکردەوەو لەدڵی خۆیدا کەوتە لێکدانەوەی بارودۆخەکە. یەکێك لەوانەی کەنزیك بوون لێیەوەو شائیسماعیلشی بەچاکی دەناسی نارد بۆ لێکۆڵینەوە لەم مەسەلەیە. ئەو کەسەش لەشێوەی موریدو پەیڕەوێکدا خۆی لەشائیسماعیل نزیك کردەوەو بەوردی سەرنجێکی تەواوی بارودۆخەکەیداو لێی کۆڵییەوەو لەئەنجامدا بۆی دەرکەوت کەئەوە شائیسماعیل نییە{...}؟!

ئەو کەسەی ئەم ئەرکەی پێ سپێردرابوو گەڕایەوە، سولاق حسێنی لەراستیی مەسەلەکە ئاگادارکردەوە، سولاق کەوتە دەریای تێفکرین و بیرکردنەوەو زانی کە بە لەشکرکێشی و شەڕ ناتوانێ بگاتە مەبەستی خۆی، بۆیە ناچار بوو بەگوێرەی بارودۆخەکە دەستی بەکارکردن کرد. لەسەرەتادا

گوێڕایەڵی و ملکەچی خۆی دەربڕی و یەکێك لەباوەڕپێکراوەکانی خۆی بەدیاری و سەوقاتێکی شایستەوە، لەگەڵ نامەیەکدا کەناوەڕۆکەکەی باسی غولامی و دڵسۆزی و لەخزمەتبووندای تێدابوو، بۆی ناردو خۆیشی لەگەڵ سوپاو لەشکرێکی پۆشتەو پەرداخدا، بەدوایدا ڕۆیشت. لەبەرئەوەی لەوکاتەدا، بەشی زۆری ئۆردووی گەورە لەسەر سنووری قەرەباغ و ئەو ناوە بوو، دەبوا سولاق حسێن پەنا بەرێتە بەر فرۆفێڵێکی وەها.

بەکورتی پەیڕەویی سولاق حسێن بۆ ئەو کەسەی خۆی ناونابوو شا ئیسماعیل کاریگەریی هەبوو لە سەری و بڕیاریدا خۆی بەسوڵتان دابنێ و سەربەخۆیی خۆی ڕابگەیەنێ، تەپڵی سەرکەوتنی لێداو سولاق حسێن پاشان چووە لای و پاش بەجێهێنانی ڕێ و ڕەسمی ئاسایی، داوایکرد کەبکرێ بەگەورەی ئێشککرەکانی تایبەتی خۆی، داواکەی پەسەندکراو ئەویش دارێکی خستە بن دەستی و لەبەرامبەریا ڕاوەستاو بەشێوەیەکی تەواو ڕێ‌ورەسمی بەجێ‌هێنا کەکەس لەتوانایدا نەبوو و بەجۆرێك هەوڵی ڕێزلێگرتنیدا کەهەموو ئامادەبووان و تەنانەت خۆیشی باوەری کردبوو کەبەڕاستی شائیسماعیلە، بەهۆی ئەوەشەوە کەسولاق حسێن دوای کەوتبوو، هەموو کاربەدەستان و گەورەپیاوانی ناوچەکە ملکەچی بوون و ئەوەندە سوپای کۆکردەوە کەئەگەر بیویستایە قەزوین داگیربکات، بەئاسانی بۆی دەکرا. ئەم دەنگوباسی بەهێزبوونەی بەهەموو لایەکدا بڵاوبوویەوەو گەیشتە بەرگوێی پاشا خۆیشی و لەبەرئەوەی شاو سەردارو گەورەپیاوانی دەوڵەتی هەمیشە ڕاوەستاوو بەردەوام دڵنیابوون لەئارامی ناوچەی قەرەباغ کەژاوەی شا ڕووی کردەوە بەرەو پایتەخت.

لەوکاتەدا کەسولاق حسێن لەگەڵ شائیسماعیلدابوو، پەیوەندیی کرد بەچەند کەسێکەوە کەزۆر لێوەی نزیك بوون و هەریەکەیانی بەجۆرێك

(دڵکرمێ) کرد، بەرامبەر بەشائیسماعیل و هێنانیە سەر بیروڕای خۆی و باسی ئەوەشی بۆکردن کەنیازی هەیە بیگرێ. هەر لەوکاتەدا کەکەژاوەی دەربار گەیشتە نزیك قەزوین، سولاق حسێن بەهەلی زانی بەرێکەوتن لەگەڵ ئەو کەسانەدا کەپەیوەندیی پێوەکردبوون، شائیسماعیلیان گرت و کۆتیان کردە دەست و گەردەنی و لەگەڵ چەند کەسێکی نزیك و باوەڕپێکراودا ڕەوانەی دەربارییان کردو کەخۆیشی گەیشتە نزیك پایتەخت، لەسەر فەرمانی شا خەڵاتێك دیاریکرا بۆی کە بریتیبوو لە عەبایەك دیوی ناوەوەی لە قامیش و نەیجەو حەسیربوو ناواخنەکەشی باروت بوو، پاشان بەمۆسیقاو گۆرانی و ئاوازی گونجاوو سروود وتنەوە، چوونە پێشەوەو سواریان کردو ئەمان پێشی کەوتن و بەهات و هاوارو بەرێز لێگرتن گەیاندیانە قەزوین و کردیان بەدارداو ئینجا سووتاندیان، چی خەڵاتی بەنرخ و شتی نایابی هەبوو هەموو نێردرا بۆ سولاق حسێن و سەردەمی سەربەزی بەرەو ئاوابوون ڕۆیشت:

جهان سربسر فتنه است ... بر اوضاع او نیست هیچ اعتماد
بهر گوشه زین دار ناپایدار ... یکی گشته سر(کرده) روزگار
سر افراخته ازپی سروری ... بود در سرش آرزوی سری...
شود دیگری را همین آرزو ... کەخود رابزودی رساند براو

واتە:

جیهان سەرانسەر ئاشوب و گەندەڵییەو پشت بەو نابەسترێت
لەهەر کونج و کەنارێکدا ڕۆژگار کەسێکی کردووە بە سەرکردە
هەموو تینووی سەروەرین و لەکەللەیاندا ئارەزووی سەردەکەن
خەڵکی تریش هەمان ئارەزوو دەکەن کەخێرا خۆیان بگەیەنن بەو

(نقاوة الاثار، ص١١٤-١١٧)

بـەدوای یـەکدا هاتنــە پـەیوەندی بـە(فضــل)ی حوروفــیو مــەحمودی پەسیخانییەوە هەیە، نەك فەزڵ سوڵتان مەحمود.

دووهەم: وەك لەسەرەوە باسکرا، سوڵتان مەحموود بەهیچ هاوکێشـەیەك ناتوانێ پەیوەندیی هەبێ بەراپەڕینی عەلەوییەکانەوە.

سێهەم: پەیوەندیی مەحمود پەسیخانیگەیلانیو دەروێشەکانی بەخاکی هیندوستانەوە، لەرۆژی رووناك ئاشکراترە. روونکردنـەوەی ئـەم خاڵـەش، یەکێکیترە لەو بابەتە مێژووییانەی عەلەوییە توندڕەوەکانی ئەهلی حەق کە ئەگـەر لێکۆڵینەوەیـەکی بەڵگـەدار بکەوێتـە بەردەسـت، پـەی بەراسـتی مەسەلەکە دەبەین.

ڕاپەڕینی نوقتەوییەکان، لەسەردەمی شاعەباسی سەفەویدا ٩٩٦ - ١٠٣٨ی کۆچی

لە نووسراوەکاندا، شاعەباسی سەفەوی (٩٩٦ - ١٠٣٨ی کۆچی) لە ئاستێکی کەمتر لەبابایادگار ئەژمار دەکەن و زۆربەیان بنەماڵەی عەجەم بەدەرویشی خاکی و سادەی ئەو دەزانن، لەبواری دەسەڵاتی رووکەش و دەروون و خەبات و ململانێکانی ئەودا، داستانگەلێ دەگێڕنەوە، کەلێرەدا دەرفەتی باسکردن و روونکردنەوەو تاوتوێکردنیان نییە.

لەباسکردنی راپەرینی نوقتەوییەکان لەسەردەمی شاعەباسی سەفەویدا، نووسەری (نقاوة الاثار) بەدووروودرێژی باس لەسەرەتاکانی ئەم جۆرە بزاوت و راپەرینە کۆمەڵایەتییانە دەکات و هەر لەپێشەکی باسەکەیدا، ئەوە روون‌دەکاتەوە کەلەسەردەمی سەفەوییەکانیشدا، هەروەکو ئەوەی لەسەرەتای بەرگی یەکەمی ئەم کتێبەدا ئاماژەی پێکراوە، سەرچاوەی ئایینی عەلەوییەکان، بەر لەئیسلام دەگێڕێتەوە بۆ ئایینی خوورەم و مەزدەکییەکان و .. پەیوەندیی بەراپەرینی لێکچووەکانی ترەوە جێگەی سەرسوورمان و بایەخ پێدانە، هەروەکو دەنووسێت:

(... هەر لەسەرەتای دروستبوونی مرۆڤ و تاکۆتایی، لەنێوان شەیتان و فەرزەندانی ئادەم و لایەنگران و نەوەکانی، دوژمنایەتی و رکابەرایەتی بەرپاو جێگیرەو ئاسەواری ئەم ئاکارە، تا رۆژی قیامەت بەردەوام دەبێت، بەپێی (لاغوینهم اجمعین) شەیتان لەگەڵ هەوادارانی، لەهەر شوێن و کاتێکدا، سەرقاڵی گومڕاکردنی تاقمێك لەخەڵکی رەشۆك دەبن و بازاری خراپەکاری و گەندەڵکاری و ئاشووب گەرم دەکەن و خەڵکی لەرێگەی راست و ئایین بەرەو

کـەندەلانی گومڕایـی دەبـەن، هـەروەکو لەسـەدەکانی رابـردووداو لەهــەموو سـەردەمەکاندا، یـەکێکیان لەهــەندێ ناوچــەدا، خــەڵکی فریــودەدات، دەرگاکانی ( ) بەرووی خەڵکدا ئاوەلا دەکات و لەرێگەی جادوو ئەفسانەوە، سـەرقاڵی کـاری بێـهودەیان دەکـات. هـەروەکو لەسـەدەکانی رابــردوودا، لەدەڤەری چین، مانی نیگـارکێش، کەلەهونـەری نیگارکێشان و وێنەسازیدا، لەو ناوچەیەدا دەستێکی بالای هەبوو، ئەم سیفەتەی گەیاندبووە ئاستێك کەشـارەزایانی ئـەم هونـەرەی تووشـی سەرسـامی و ناتوانـایی کردبـوو، ئـەو وردەکاری و ئەو هونەرانەی کرد بە فەرجووی خۆی و داوای پێغەمبەرایـەتی کردو، یـەکێك لـەکارە موعجیزەکـانی ئـەوەبوو کەلەسـەر زەوییـەکی راسـتدا، بەپەنجە بازنەیەکی دەکێشاو کە تیرەکەی (١٠) گەز بوو و لـەکاتی ئەسـپ سواریدا، رمی نەیزەکەی لەچەقی بازنەکە دەچەقاندو ئەستێلێکی پڕ لەئاوی بەرجەستە دەکرد، ئەگەر کەسـێ دەسـتی تێنەخسـتایە، نـەیدەزانی کـەئاو نییـەو گـەڵجار گۆزە دەشـکا، چونکـەی خەڵکەکـە بـەنیازی ئـاو هـەڵگوزین گۆزەکـەیان دەخسـتە ناویـەوەو دواتـر وێنـەی سـەگێکی تۆپیـوی لەسـەر رووکەشـی ئاوەکـە دەکێشـا، کەهـەندێ بەمەبەسـتی ئـاو هـەڵگۆزین نزیـك دەبوونـەوەو کەئـەو وێنەیـەیان دەبینـی، سـڵیان دەکـردەوەو دەگەڕانـەوەو دەیـانگوت سەگێك لـەناو ئاوەکـەدا تۆپیوەو دواتـر خـەڵکانێکی زۆری لـە(..) بـەرەو ئایینی خۆی راکێشاو ژمارەیـان لـەزۆربووندابوو، بەهـەندێ لەوانـەی لێیـەوە نزیك بوون دەگوت کەڕوو لەئاسمانەکان دەکـات و دوای یـەك سـاڵ دەگەڕێتـەوە، لەدامەنـەی فلانـە شـاخدا داوام بکـەن، تـاوەکو کتێبەکـەتان بـۆ بهێنم و تاقمێکی لەو چیایەدا پەیداکردو هێزو توانای یەکساڵەی وردە وردە پەلکێشـی ئـەو شـوێنەکردو ئـەوێی بەجێهێشـت و لـەم یەکسـاڵەدا، وێنــەی

بوونەرانی ئاسمانیو زەوی، لەجۆری مرۆڤو ئاژەلانی، لەسەر تۆمارێك دەکێشا، دوای ساڵێك لەناو ئەو تاقمە دەهاتە دەرەوەو خۆی بەخەڵکی ناساندو ئەو تۆمارەی دەخستە بەردەم خەڵکیو دەیگوت، خواوەندی گەورە لەبری ئەوە، کتێبی بەمن داو روخساری بوونەرانی نیشانم داو راستیو چۆنیەتی هەموو ئەوانەی لەو تۆمارە دابوون،و زانیاری تەواوی پێبەخشیمو بەم جۆرە، زۆربەی وڵاتی تورکستان، کەوتە ژێر کۆنترۆڵی ئەوەوەو لەو دەڤەرەدا کاروباری روو لەباشی بوو، رۆژ بەرۆژ هێزو دەسەڵاتی فراوانتر دەبوو، تا ئەوەی سەرجەم پیاوماقوڵو دانیشتوانی ئەو دەڤەرەی خستە ژێر کۆنترۆڵی خۆیەوە.

دواتر، رووی لەناوچەکانی ئێران کردو لەو رۆژگارەدا، پاشای سەر بەخێر فەیروزی کوڕی بەهرامی ئەشکانی کەلەزنجیرەی سێهەمی پاشاکانی عەجەم بوو، بەشەهریاری ناوچەکانی عەجەمو هەندێك پێیان وایە، دەرچوونی مانی لەسەردەمی پاشای خۆشەویست شاپور (ذوالاكتاف)دابوو. دوای ئەوەی مانی لەسەرجەم ناوچەکانی ئێراندا ناوی دەرکردو گەلێ لەدانیشتوانی ئەو ناوچانە پەیوەست بوون بەئایینەکەی کەبووە هۆی گەندەڵبوونی کاروباری وڵات، شەهریار فەیروز، داوای ئامادەکردنی کردو هەموو زانایانو پیاوە ئایینەکانی کۆکردەوەو کۆبوونەوەی پێکردنو بڕیاریدا کەئەوانە لەگەڵ مانیدا بکەونە گفتوگۆو پاش مشتومڕێکی زۆرو بەڵگە هێنانەوەی هەردوولا، پیاوە ئایینییەکانی عەجەم توانیان مانی بۆڕ بدەنو بیخەنە کەنەلانی بێدەنگییەوە، پاش ئەوەی مانی پەکی کەوتو نەیتوانی وەڵامی زاناکان بداتەوە، شا فەرەیدوون ئیشارەتی کرد بەئەشکەنجەو ئازارو کوشتیانو کەوڵیان کردو پێستەکەیان

پڕ کرد لەکاو بەهەموو لایەکی ولاّتدا گەڕاندیان و لەئەنجامیشدا لاشەکەیان بەئاگر سووتاند. هەروەها لەسەردەمی ساسانییەکاندا کەچینی چوارەمن لەسولّتانەکانی عەجەم، لەبارەگای قوبادی باوکی نەوشیروانی دادپەروەردا، کابرایەکی مەزدەك ناو پەیدابوو، خەلّکێکی زۆری گومڕاکردو تاماوەیەکی زۆر خەلّك نەیدەزانی ئەگەر یەکێك مرد میراتەکەی بۆکێ ئەبێ و لەو ڕۆژگارەدا خاوەن مولّك چییەو ..)، پاش باسکردنێکی دوورودرێژ دەربارەی مزدەك و چۆنیەتی سەرهەلّدانی بزووتنەوە سیاسی ئایینییەکەی و گەڕاندنەوەی بۆ سەردەمی سەلجوقییەکان و حەسەن سەباحی ئیسماعیلی. پاشتر دێتە سەر باسی داستانی نوقتەوییەکان و چۆنیەتی سەرهەلّدان و ئاشکرابوونی ئەوان، لەسەردەمی شا تەهماسپی سەفەوی و دواتر لەسەردەمی شاعەباسی سەفەوییدا، بەم شێوەیە (نووسەرەوەی ڕووداوەکانی ڕۆژگارو هۆنەرەوەی کارەساتەکانی مانگ و سالّەکان ڕووی لاپەڕەکانی زەمانەیان بەم داستانە، بەم شێوەیە ڕەشکردووەتەوە کەلەڕۆژگاری ئاخر خێری دنیاودین پەروەری شای دین پەنا شا تەهماسپ، هەندێ لەنوقتەوییەکان لەدەوروبەری ساوە، قەزوین، ناوچەی کاشان و ئەسفەهان و کوپایەو نائین پەیدابوو بەهەوڵ و کۆششێکی تەواوەوە، دەستی کردە بلاّوکردنەوەی پڕوپاگەندەو هەوالّی ئەمانە کەوتە بەر گوێی شا، ئەویش فەرمانی دەرکرد هەندێ کەسی ریزی پێشەوەی ئەو گرووپەی گرت، وەك مەحەممەدی قازی بیدگولّی، مەولانا قاسمی کوپالّی و چەند کەسێکی تر، پاش لێپرسینەوە زنجیرکران و دوای ماوەیەك چاوی هەندێکیانی هەلّکۆلّی و هەندێکیشیانی بەشێوەیەکی توندو تیژ کوشتن و جیهانی لەپیسی ئەمانە پاك کردەوەو پاشماوەکانیان لەکونجی گۆشەگیریدا

مانەوەو سەریان شۆڕکردو کەسێك لەم تاقمە بەدرەوشتە سەری بەرز نەکردوە. تا سەردەمی پیرۆزی شا عەباس کابرایەکی خەسرەو ناو لەقەزوین لەبەرگی دەروێشیدا، کونجێکی بۆخۆی دیاری کردو دەستی کرد بەدرۆو دەلەسە بڵاوکردنەوەو لەماوەیەکی کەمدا، ناوبانگی دەرکردو خەڵکێکی زۆر لەدوور نزیك لەتورك‌و تاجیك دەستیان کرد بەهاتوچۆکردن بۆ تەکیەکەی، ئەویش لەگەڵ هەر تاقمێکدا، بەشێوەیەك کەگونجاو بێت کۆدەبوویەوەو قسەی بۆ دەکردن، خۆیشی جلوبەرگێکی دەروێشیانەی لەبەردەکرد، ئیتر بەو بۆنەیەوە بەدەروێش خەسرەو ناوبانگی دەرکرد، لەگەڵ هەر کەس کەدائەنیشت بەزمانێك قسەی دەکردو دەکەوتە باسی دەروێشی‌و گۆشەگیری، لەسەرەتادا نەیدەوێرا باسی شتێك بکا کەپێچەوانەی شەرع بێ، تا ئەو کاتەی کەپەیڕەوانێکی زۆری لێ کۆبووەوە، ئەنجا دەستی کرد بەفریودانی خەڵکی نەفام‌و باسکردنی هەندێ شتی وا کەلەبازنەی شەرع‌و رەوشت چووبوونە دەرەوە. رۆژ دوای رۆژ ناوبانگی زیاتر بڵاودەبۆوە، مەسەلەی زۆربوونی موریدو پەیڕەوانی بەدرەفتاری ئەو بەرگوێی هەموو کەسێك کەوتبوو، ئەمەش بەهۆی چەند کەسانێکەوە گەیشتەوە بەشا، بەرێکەوت رۆژێك شا رێی کەوتە ئەو ناوەوەو خەسرەو پێی زانی، لەماڵ هاتە دەرەوەو بەدوعاو ستایشکردنێك کەشایستەی پلەو پایەی شا بێت، چوو بەپیرییەوەو بەزمانە لووسەکەی خۆی تکای لێکرد کەگەورەی بکاو لای ئەو دابەزێ، شایش بەهۆی رەوشتی پاکی خۆیەوە، داواکەی پەسەند کردو دابەزی‌و میهرەبانی‌و سۆزی شاهانەی لەگەڵدا نواندو بەرگی سەربەرزی کردە بەر پلەو پایەی.

پاش ئەوە ناو بەناو بۆ وردبوونەوە لەحاڵی ئەو، دەهاتە تەکیەکەی و هەموو جارێك پارەو کەلوپەلێکی باشی بەخەلات بۆ دەهێناو بەم هۆیەوە بەشێکی زۆر لەکاربەدەستان و گەورە پیاوانی دەوڵەت روویان تێکردو ئەویش بەزمانی رەوان و قسەی لووس هەموویانی کەمەن کێش کردو کردنی بەموریدو پەیڕەوانی خۆی و ئەوانیش خێرو سەدەقەو دیاری گرانبەهایان بۆ دەبردو لەرۆژگارێکی کەمدا، خەڵکێکی زۆر لێی کۆبوونەوە، زۆری دەروێش و پەیڕەوانی و کۆمەڵی لەدین وەرگەڕاوەکان گەیشتنە رادەیەك کەزۆربەی کات، نزیکەی دوو سەد کەس لەتەکیەکەی و دەوروبەری ئەودا ئامادەبوون و چەند کەسێك لەوانە بەهۆی ئەوەوە گەیشتنە پلەو پایەی بەرز، لەنێویاندا (یوسفی) ناوێك کەلەپیشەکەیدا کەبریتی بوو لەدورینی هەگبەی تیر، مامۆستایەکی بێوێنە بوو. شا بەبۆنەی سەرپەرشتیکردنی ئەم پیشەیەوەو زۆر میهرەبانی دەنواند لەگەڵیداو هەرکاتێك هەگبەیەکی بۆ تەواو دەکردو بۆی دەبردەوە، شا جۆرەها سۆزو میهرەبانی بەکاردەهێنا بەرامبەری و هەندێ جاریش داوای ئەکرد دەچووە لای و لەگەڵیدا واقسەی دەکرد کەهاوبیریەتی و قسەی لێدەرئەهێنا، ئەویش بیروبۆچوونەکانی خۆی بەتەواوی دەخستە بەردەم شاو لای وابوو کەشای هێناوەتە سەر بیروباوەڕی خۆی و کردوویەتی بەیەکێ لەپەیڕەوانی، لەبەرئەوە بەبێ سڵکردنەوە چی لەدڵیا بوو لێی نەدەشاردەوە، بەم هۆیەوە شا ئاگاداری هەموو هەڵسوکەوتێکی ئەو تاقمە بوو و چۆنیەتی بیرکردنەوەی ئەوانی لەلا روون بوویەوەو جڵەوی ئەسپی بیرکردنەوەی بەرەو شیو تاوداو بڕیاری تەواوی دا بەلەبن و مێخ هەڵکەندن و بڕینەوەی درەختی ئەو تاقمە لەم سەروبەندەدا.. لوڕستان هاتە پێشەوەو دوو سێ رۆژیتر بەئەنجام گەیاندنی بڕیارەکە

دواکەوت لەکاتێکدا کە لەڕێگادا بوو و لەبەرئەوەی پێویستی وادەخواست چووە تەکیەو وەك جاران داوای دوعای خێرو هیمەتو بەرەکەتی لێکرد. لەبەرئەوەی ئەو (پێشەوا)یە لەگەڵ یوسفیدا بەرێکەوت چییان لەدڵدابوو بوو بەشایان گوتبوو، بەخەیاڵی چەوتی خۆیان وایان دەزانی کەشا هاوبیریانە لەمەسەلەکەدا، بەپشت بەستن بەو بۆچوونە، بەشای ڕاگەیاند کەئەگەر بڕیاری داوە بچێ بۆ لوڕستانو پەشیمان بوونەوە لەو بڕیارە لەبەرژەوەندیی کاروباری وڵاتدا نییە، ئەوا بەڵکو هەوڵ بدا دوو سێ ڕۆژ، پێش هاتنی مانگی مەحەرەمی ساڵی ۱۰۰۲ بگەڕێتەوە بۆ بارەگای سەڵتەنەت لەقەزوین، چونکە بەهاتنی ئەو ساڵە یەکێك لەکەسایەتیە پایەدارە ئایینیەکان ئەگاتە پلەو پایەی پاشایەتی، واتە یەکێك لەدەروێشەکانی ئێمە دەبێ بەخاوەنی دەسەڵاتو جڵەوی ئەرکی بەڕێوەبردنی کاروباری وڵات ئەکەوێتە دەستی خاوەن توانای ئەو، وا مانگی مەحەرەمیشمان لێ نزیك دەبێتەوە، و لەبەرئەوەی کەسێکی فریشتە ڕەوشتی وەك شا ئامادەیی زیاتر تێدایە، لەوانەی کەخۆیان حازرکردووە بۆ ئەم کارە، لەگەڵ ئەوەشدا کەرشتەی کاروباری سەڵتەنەت، لەدەستی بەتوانای شادایەو چاکتر وایە نەکەوێتە دەست کەسانیتر، ئەڵبەتە دەبێ بەپەلەیەکی تەواو خۆی بگەیەنێتە ئەو دەورەو هەلەکە بقۆزێتەوە. شاعیر گوتوویەتی:

کنی کارها را چون دور وقت خویش	مهیاکن اسباب آنرا زپیش
که دروقت خود چون کنی کار را	کنی سهل آن کار دشوار را
پس آسان توان کرد دروقت کار	نکردی، پشیمانی آرد به بار

واتە:

ئەگەر دەتەوێ کارێك لەکاتی خۆیدا ئەنجام بدەیت، دەبێ پێشتر هۆکانی ئامادە بکەیت،

چونکە کار ئەگەر لەکاتی خۆیدا ئەنجام درا،کاری گران و زەحمەت ئاسان دەبێ. ئەگەر ئەوە نەکەیت ئەوە لەئەنجامدا پەشیمان دەبیتەوە.

شای ئەسکەندەر رەوشت، لەبیستنی ئەم قسە پڕوپوچ و ترشوخوێ کراوانە تەواو بێزاربوو، بەڵام لەسەر بنەمای ئایەتی قورئان کەدەڵێ سەبر بکەو سەبرکردنەکەشت بەپشت بەستن بەخواوە بێت، دانی بەخۆدا گرت و سەبرو ئارام گرتنی کرد بەشێوەی رەفتارکردن لەگەڵ ئەوانەداو بەگوفتارێکی نەرم، پۆزشی بۆ هێنانەوەو هەڵساو بەرەو (ئەلەنگ خەرقان) کەوتەڕێ. بەڵام خەیاڵ و ئەندێشەی ئەوانەی هەر لەسەردابوو، تەنانەت هاتە سەر ئەوەی کەپێش سەفەرەکەی لورستان، دەست بکات بەتێکدانی ساختمانی خەیاڵاتی ئەو دەروێشەو بەهێزی شمشێری ئاگراوی، ناوی ئەوانە لەلاپەڕەی رۆژگاردا بسڕێتەوە، بەڵام لەبەر هەندێ هۆ، ئەم کارەی دواخست بۆکاتێکیتر رووی کردە جێبەجێکردنی شتی گرنگتر دەربارەی (شاە ویردی) لور کەمەسەلەی گرنگی ئەوکاتەی سەڵتەنەت بوو، بەڵام خودی دەروێش، خۆی بوو بەهۆی ئازاری خۆی و بەسزا گەیشتنی برادەرەکانی، چونکە پاش ئەوەی کەژاوەی شا گەیشتە (ئەلەنگ خەرقان)، پیاوێك لەلایەن دەروێشەوە هات و داواکارییەکی هێنابوو ناوەڕۆکەکەی بریتیبوو لەوەی کەدەروێش داوای لەشا کردبوو کەلەچوون و گەڕانەوەدا، دەبێ خێرابێ و پەلە بکاو ئەوپەڕی هەوڵ و کۆشش بەکاربێنێ و روودانی مەسەلەکەی کەباسکرا هەروا بەئاسان سەیر نەکاو ئەگەر بۆ شەڕکردن لەگەڵ شاە ویردی پێویستی بەسوپا هەیە، ئەوا خێرا یەکێك بنێرێت تا چەند پێویست بێ لەسوپای پڕچەك بنێردرێتە خزمەتیان.

شا ئیتر بەگەیشتنی ئەم نامەیە، هیچ توانای سەبرکردنی نەماو بەگوێرەی ئەو پەندەی کەدەڵێت: کەسێك بەدوای مەبەستدا بگەڕێ کاری بۆ ئاسان دەبێ، نەهێشتن و لەناوبردنی ئەو تاقمە لەگۆڕەپانی ئایین و دەوڵەتدا، بەشتێکی پێویست داناو ئیتر دواخستنی ئەم کارەی بەسوودمەند نەدەزانی و لەبەر ئەوەی دەروێش خەسرەو داوای ئەوەی کردبوو کەلەشکر بنێرێ، ئەگەرێکی دووری ئەوە هەبوو، لەحاڵەتی دواکەوتندا، ئاشووبێك بەرپابێ، پاشان بەگوێرەی قسەی پێشینان کەوتوویانە ئەوەی کەدەیەوێ کارێك ئەنجام بدا، دەبێ لەپێشەوە هەموو شتێکی بۆ ئامادە بکرێ، خێرا سەرۆکی جارچییەکانی بانگ کردو پێی راگەیاند کەئەو تاقمە نەفرەت لێکراوە، بخاتە ژێر چاودێرییەوەو بڕیاری دا کەسەد کەس سوارەو پیادە ئامادە بکات، بەبێ ئەوەی کەس بزانێماڵەکەی دەروێش بکەنە شوێنی بەڵاو نەگبەتی بۆیان و زۆر بەوردی و بەئاگادارییەوە، ماڵەکە بخەنە ژێر چاودێرییەوەو سەر ئەڵقەی ئەو گروپە خراپەکارە بپارێزێ، دوپاتیشی کردەوە کەنەوەکو کەمتەرخەمی بکەیت و هێرشی خەڵك و موریدەکانی رێگای ئەوەت لێ بگرێ کەنەتوانی بیخەیتە بەردەستی خۆت و پشێویەکی گەورەی لێ بکەوێتەوە، دەبێ یاوەرو نزیکانی دەروێشی کەشیش و یوسفی تەرکەش دۆزو کوچکی بهلەدوز کەسەرکردەکانی ئەو گروپە ئاشووبگێڕە بەجوانی بکرێ، چونکە ئیشم هەیە لەگەڵیانداو بەڵکو لەگەڵ کەسانێکی وریاو بەئاگا بیاننێرێ بۆم. هەر ئەو شەوە جارچی باشی، لەگەڵ ئەو تاقمەدا کەدەستنیشان کرابوون بەغار کردن کەوتنەڕێ و وارێکەوت پێش ئەوەی بەتەواوی رۆژ ببێتەوە، گەیشتنە شوێنی مەبەست و تەکیەکەیان ئابلوقەداو ئەوەندە راوەستان تا دنیا رووناك بوویەوەو دەرگای تەکیە خرایە

سەرپشت، هێشتا کەسی لێ نەهاتبووەدەر، جارچی وەك بەڵای ناگەهان و ئەژدیهای ئاگر بەدەم، چووە ژوورەوە سڵاوی کردو دەروێشیش هەر لەجێگەکەی خۆیەوە وەڵامی دایەوە، پاش ئەوە جارچی بوخچەیەکی لەبەردەمیا داناو گوتی، پاشا خەڵاتی ناردووە بۆتان، ئەویش بانگی تاقمەکەی خۆی کرد کە لەشوێنێکی ژوورەکەدا خەریکی قسەکردن بوون، هەموویان هاتن. دواتر پیاوەکەی شا عەبایەکی لەبوخچەیەك دەرهێناو چووە پشتیەوە، بۆ ئەوەی بیخاتە سەرشانی، دەروێشیش هەڵسایە سەرپێ بۆ ئەوەی عەباکە بدرێ بەسەر شانیا، لەم کاتەدا پیاوەکەی شا مشتەکۆڵەیەکی وای کێشا بەملیا بەدەمدا کەوت و بەر لەوەی راست بێتەوە، یەکسەر دەستی بەست و ئەوانی‌تر بەجارێ هاواریان لێ بەرزبوویەوەو رێگەیان گرت لەبەستنەوەی ئەو، چەند کەسێکی تر لەپیاوەکانی شا هاتنە ژوورەوەو دەستیان کرد بەلێدانی تاقمی سەر بەدەروێش، ئەوانیش دەستیان کردەوە هەندێ بەچەقۆو تیغ و هەندێ بەدار، شەڕەکە گەرم بوو، چەند کەسێك لەتاقمی دەروێش کوژران و هەندێ بریندار بوون و پاشتر بەسترانەوە. جارچی باشی ئەم تاقمەی لەگەڵ دەروێش خەسرەودا برد بۆ ماڵی خۆی و ئەنجا روویکردە ماڵی یوسفی، ئەویشی لەوێ چنگ کەوت و گوتی، تا ئەم هەواڵە بڵاوبوویەوە هەموو قەزوین کەوتە ژێر دەستیان.

دوای ئەوەی دەستگیرا بەسەر هەموو کەلوپەلەکانیدا لەگەڵ یوسفیدا بەچاودێری کۆمەڵێکی باوەڕپێکراو رەوانەی خزمەتی شا کران، سێیەمیان کەکوچکی ناو بوو، بەهۆی زەهر خواردنەوە هەر لەرێگەدا بەرەو ئەو دنیا تێی تەقاند. دەروێش کەگەیشتە خزمەتی شا، وەك جاران دەستی کرد

بەقسەکردن و بناغەی پرسیارو وەڵامی دامەزراند لەگەڵیاو دەرویشیش هەروەك جاران وەڵامی شای ئەدایەوەو هیچ شتێکی بەخەیاڵدا نەدەهات.

بەرێکەوت لەو رۆژگارەدا، ئەستێرەیەکی کلکدار لەنێوان رۆژهەلات و باکووردا دەرکەوتبوو، شا لێی پرسی کەئەوە مانای چییە؟ ئەو کابرا لەدنیاو قیامەت زەرەرمەندە لەوەڵامدا گوتی: روودانی ئەم حاڵەتە مانای ئەوەیە کەلەم رۆژانەدا، گۆڕانێك لەبناغەی سەڵتەنەتدا روو دەداو پادشا گۆڕانێکی تیا دەبێ و وادیارە کەیەکێك لەدەروێشەکانی ئێمە لەپلەی بەرزی پاشایەتی مەعنەوییەوە، ئەگاتە پلەی پاشایەتی رووکەش و پێی سەرفرازو سوودمەند دەبێ و بەم زووانە لەپشتی پەردەوە دەرئەکەوێ. شا فەرمووی لەتاقمی ئێوەدا، کەسێکی لەتۆ باشتر نییە کەشایانی ئەم پلەیە بێ، من وای بەباش ئەزانم کە تۆ بکەین بەپاشا، تاکاریگەریی دەرکەوتنی ئەم ئەستێرەیە یەکبگرێتەوە لەگەڵ رووداوەکەدا، پاش ئەوە پاشا فەرمانی دا عەباو تاج و پشتێنی رازاوە بەبەردی گرانبەهاو، هەرچی جلوبەرگی پێویستی پاشایەتی بێ هێنایان و کڵاوی پاشایانەیان کردە سەری، لەسەر تەخت و کورسی سەڵتەنەت دایان ناو، خەڵکەکەش وەك هەر پاشایەك رێورەسمی رێزلێگرتنی جێبەجێ کرد. بەم بۆنەیەوە، حەکیم روکنودەو لەمەسعودی کوڕی حەکیم نیزامودینی ئەحمەدی کاشی کە ئامادەی کۆڕەکە بوو، ئەم شیعرەی داڕشت:

شها توئی که در اسلام تیغ خونخوارت	هزار ملحدچون یوسفی مسلمان کرد
فتاد در دلم از یوسفی و سلطنتش	دوبیت قطعه مثالی که شرح نتوان کرد
جهانیان همه رفتند، پیش او بسجود	دمی که حکم تواش پادشاه ایران کرد
نکرد سجده آدام به حکم حق شیطان	ولی بەحکم تو آدم سجود شیطان کرد

واتە:

ئەو باسەی کەلەسەرەوە رابرود لەگەڵ دەنگوباسی حەزرەتی زوننور قەلەندەر ئەگەر بەراوردبکرێت، وەك لەم شیعرانەی خوارەوەدا هاتووە لەیەکچوونێکی تەواوی تێدایە لەشیعرەکاندا دەڵێ:

چـو ذوالنّور گـريد آنوقت شاه بەيـاران بشـد آن زمان قبله گاه

همـى ايل لُـر تـابع او شـدند مـريد همان يار نيكـو شـدند
مجرّد بُدى در جـهان شـه ذوالنّور بـەدين حـقيقت نـمودى ظهور
دگـر سـيد رضا شد ورا جانشين بـە آنخـاندان گشت او قطب دين
بـە آيين حـق عـهد تجـديد شد كـه ذوالنّور آن قطب تـوحيد شـد
زمـانى ذوالنّور بود در جمـع حـق كـەناگاه يـك مهترى زان ورق
ابا چـند سـواره به قهر شديد بيامـد كـه ذوالنّور سازد شهيد
بفـرمـود ذوالنّور يـا مـردمـان بـبـاشـيد در جمـع دل شادمان
نـجـنبـيد ازجـا نـباشيد تنگ خدا هـست با ما به توفيق و هنگ
چـو سـردار آيد در ايـن انجمن ببينيد آنوقت كـرامـات مـن
چـو وارد بشـد آن رئيس از غرور بغريـد گـفتا كـەاى شه ذوالنّور
چنانى تو مغـرور از كبر و زور نـدارى زمن بـاك اندر حضور
كنون خواهم از تو دراين جشن و سور اگر تو غلامى به ذات غـفور
بيايـد كـه معـجز نمايى به من كه ببينم عـيان اندريـن انجمن...
چـو آن مـرد مـهتر ز ذالنور شـاه كرامات و اعجاز ديدى بگـاه
هماندم به پيش آمده سـجده كـرد بـە دين حقيقت دگـر سر سپرد
همه ايل و قومـش به صـدق تـمام شدند حق پرست جملـه در آن ايام
دگر شـاه ذوالنور در آنزمـان حقيقت رواكـرد اندر جـهان
پس آنكه چو خورشيد گـشتى نهان بشد سيد رضا جانشينش به خان

کاتێك زوننور بوو بەپاشا، بوو بەقیبلەی هەوادارانی خۆی هەموو خێڵی لوڕ دوای کەوتن و بوون بەپەیڕەوانی ئەو پیاوچاکە کاتێك کەشا زوننور لەدنیا دوورکەوتەوە کەسەید ڕەزا لەجێی ئەو دانیشت و بوو بەجەمسەری

ئاییینی ئەو بنەماڵەیە، پەیمان تازە کرایەوە زوننور بوو بەجەمسەری یەکتاپەرستی. ڕۆژێك کە زوننور لەناو کۆمەڵێکدا ئەبێ لەناکاو یەکێکی لێ پەیدا ئەبێو بەگرژیو توورەییەکی زۆرەوە لەزوننور دێتە پێشەوە بەتەمای شەهیدکردنی. زوننور بەخەڵکەکەی دەوروبەر دەڵێ: هەموو دڵنیابنو لەجێی خۆتان نەجووڵێنو کەس دڵتەنگ نەبێ، خوا یارمەتیدەری ئێمەیە. کاتی ئەو گەورەپیاوە دێتە ناو کۆڕەکەی ئێمەوەو ئەوسا کەرامەتو گەورەیی منتان بۆ دەردەکەوێ. کەکابرا بەلەخۆباییی بوونو بەگەورە زانینی خۆیەوە هاتە ناو کۆڕەکە، نەڕاندی بەشا زوننوری گوت: تۆ کەئەوەندە مەغرورو لەخۆباییتو هیچ باکت لەمن نییە کەمن هاتوومەتە ئێرەو گوێم نادەیتێ، ئێستا دەمەوێ ئەگەر ڕاست دەکەی تۆ بەندەی خوایت ڕووداوێکی لەعادەت بەدەرم بۆ دەربخە لەم کۆڕەدا بەچاوی خۆم ببینم. کاتێك شا زوننور هەندێ شتی پیشاندا، لێی هاتە پێشەوەو کڕنووشی بۆ بردو باوەڕی هێنا بەئاییینەکەو هەموو کەسوکارو خێڵەکەیش بەڕاستی بوون بەحەق پەرست لەو سەردەمەدا. ئیتر شا زوننور لەو سەردەمەدا حەقیقەتی بڵاوکردەوەو لەجیهانداو پاش ئەوەی وەك خۆرئاوابوو، سەیید ڕەزا لەشوێنی دانیشت.

(شاهنامه حقیقت، حاج نعمت الله جیحوم آبادی،ص٢٩٩)

ئەگەر ئەو بابەتە زیادو تۆمەتو شتە هەڵبەستراوەکان لابەرینو ئەو شێواندنو دەسکاری کردنانە کەمێژوونووسان بەناچاری کردوویانە، دەرحەق بەو ڕاپۆرتە مێژوویییانەو بەوردیو هۆشیارییەوە ناوەڕۆکی بابەتەکان بخرێنەڕوو، دەردەکەوێ کەبەشی زۆری گەورەکانی ئەهلی حەق کەلەنووسینەکانی بەردەستدا، هیچ باسێکی ژیانو بەرهەمەکانیان نەکراوە،

پلەو پایەو كەسایەتیو چۆنیەتی راپەڕینو سەرهەڵدانو بزووتنەوەی ئەوانە لەو رەوتە مێژووییەدا روونو ئاشكرایە.

لەگەڵ سەركوتكردنی ئەو راپەڕینانە، لەسەردەمی سوڵتان محەممەدی خودا بەندە (٩٨٥- ٩٨٦ی كۆچی) باوكی شاعەباسی یەكەم، بزووتنەوەی عەلەوییە توندڕەوەكان كەلەناو قەڵا كوێستانییەكانو لوتكەكانی زاگرۆسو ناوچەی سەرسنووری خۆراسانو ئەفغانستانو ئازەربایجانو كوردستاندا، وەك سەدەكانی پێشووتر بوو بوو بەئاگری ژێر خۆڵەمێشو، لەسەردەمی شاعەباسی یەكەمدا (٩٩٦ . ١٠٣٨ی ك) لەشێوەی (نوقتەوی)یەكاندا، دەركەوتن كە گروپێك بوون لەحروفییەكان جیابووبوونەوە.

(نوقتەوی)یەكان لایەنگرو پەیڕەوانی مەحمود پەسیخانی گەیلانی بوون كەلەسەردەمی شاتەهماسبیشدا جموجوڵو چالاكیی فراوانیان هەبوو، بەڵام لەبەر بارودۆخی كۆمەڵایەتی چاوپۆشییان لێكرابوو. مەحمود بەجیابوونەوە لەلایەنگرانی (فەزڵی حروفی ئەستەرئابادی) كەخۆی لەسەرەتادا یەكێك بوو لەپەیڕەوانی ئەو، گروپی (نوقتەوی) دروست كرد كەهەمان بیروباوەڕی ئایینی عەلەوییە توندڕەوەكانی (ئەهلی حەق = حروفیە)یان پەیڕەو ئەكرد، لەگەڵ هەندێ كەمكردنو زیادكردنی چەند بابەتێكدا، هەر لەبەر ئەمە لەریزی حروفییەكان دەركراو لەساڵی ٨٣١ی كۆچیدا لەدنیا دەرچوو. بزووتنەوەی مەحمود كاریگەرییەكی سوودمەندی هەبوو، دەربارەی سەرگوزەشتەی ئەو، هیچ زانیارییەك لەسەرچاوە مێژووییەكاندا لەبەردەستدا نییە. هەرچەند لەبەرهەمە شیعرییەكانی ئەهلی حەقدا، پاش ناوبردنی شاە جەلالودین لەبنەماڵەی خاكسار، لەچەند شوێندا ناوی مەحمود براوەو لەبەر ئەو پەیوەندییەی كەهەیە لەنێوان بنەماڵەی خاكسارو

نوقتەوییەکاندا، بەتایبەت لەهیندستاندا، دوور نییە کەمەبەست لەومەحمود ناوە، مەحمودی نوقتەوی گەیلانی بێت (خاکسارییەکان ئەو بەمەحمود پاتلیو تەریقەتەکەشی بەتەریقەتی سەلمانی فارسی ناودەبەن)؟! ڕەنگە تەنیا لەیەك شوێندا، مەبەست لەو بێت، بەڵام لەزنجیرە بەرودوواکەی خاکسارییەکاندا، ناوی مەحمود چەند بارەبووەتەوە.

بابەتێکیتر، مەسەلەی سوڵتان مەحمودی غەزنەویو ئەیازە. لەشیعرو حیکایەتەکانی ئەهلی حەقو لەقسە بۆسەروبەرەکانی گەورەکانی یارسان = ئەهلی حەقدا، ناوی مەحمود غەزنەویو بەتایبەت شاری (غەزنەین) هاتووەو سەردەمی ئەو بەسەردەمی دەرکەوتن ناوبراوە، بەڵام سوڵتان مەحمودی غەزنەوی، بەهیچ بەڵگەیەکی مێژوویی، ئایینی، سیاسی، لۆژیکی، فیکری ناتوانرێ، بەیەکێك لەگەورەکانی عەلەوییەکانی ئەهلی حەق دابنرێ، هەرچەند لەبەرهەمی شیعری (فریشتەکانو دون هەفتەوانە) ناوی ئەویش هاتووە، هەرچەندە هەڵبژاردنی مەحمودی غەزنەوی لەنێو گەورەپیاوانی ئەهلی حەقدا، وەکو باوەڕێکی جێگیری لێهاتووە، بەڵام ڕەنگە لەبەرئەوەی هیچ زانیارییەك دەربارەی مەحمود پەسیخانی گەیلانی لەبەردەستدا نەبووە، ئەوانەی کەدەنگوباسو ڕووداوە مێژووییەکانیان گێڕاوەتەو، وەك هەموو ئەو هەڵەو شێواندنانەی تر، لەگەڵ سوڵتان مەحمودی غەزنەویدا، لێیان بووبێ بەیەكو تێکەڵیان کردبن، چونکە ڕێکخستنی ئەو حیکایەتانەو گێڕانەوەیان هاوشێوەیە لەگەڵ دەنگوباسی مەحمود پەسیخانی گەیلانیدا، نەك سوڵتان مەحمودی غەزنەوی یەکەم، کەسەردەمی مەحمودیان پاش سەردەمی شا فەزڵ داناوە، ئەم نزیکیو یەك

ئەی شا ئەوە تیغی خوێنخۆری تۆیە لە ئیسلامدا، هەزاران خوانەناسی وەکو یوسفی کرد بە موسڵمان، دەربارەی یوسفو دەسەڵاتەکەی، دوو دێرشیعری بێ وێنە هات بەخەیاڵمدا کە راڤە ناکرێت. هەموو ئەوانەی لەجیهاندابوون کڕنووشیان بۆ برد، لەو ماوەیەدا کەبەفەرمانی تۆ کرا بەشا، بەپێی مافی ئەهریمەن کڕنووشی بۆ ئادەم نەبرد، بەڵام بەفەرمانی تۆ ئادەم کرنووشی بۆ ئەهریمەن برد.

تەنانەت خودی شا، وەك سەرۆکی پاسەوان بەدارێکی نەخشێنراو بەبەردی گرانبەها بەرامبەری راوەستاو گەورە پیاوانی دەوڵەت هەرکەس لەشوێنی تایبەتی خۆیدا راوەستا، هەموو وەزیرو پیاوە گەورەکان بەگوێرەی پلەو پایەی خۆیان، ڕێورەسمی پیرۆزبایی کردنیان بەجێهێناو چاوەڕوانی حوکمو فەرمانی ئەویان دەکرد، دەروێش سێ رۆژ بەم شێوەیە فەرمانڕەوایی کردو خەڵکەکەش، هەر وەك شا رەفتاریان لەگەڵ ئەکرد. لەم ماوەی سێ رۆژەدا، هیچ فەرمانێکی دەرنەکرد، ئەوە نەبێ کەدەیگوت چی کوڕی جوان هەیە هەموویان بێننە لامو هەرکام لەوانە کارێکی پێ دەسپاردو یاریو گاڵتەی لەگەڵدا دەکردن (!!؟) بۆ رۆژی چوارەم، شا فەرمووی پێویستە پلەو پایەی بەرزتر بکرێتەوە، فەرمانی دەرکرد دارێکیان بۆ داچەقاندو ئیشارەتی کرد، بردیان هەڵیانواسیو تیربارانیان کردو لاشەکەی هەر بەدارەوە مایەوەو کەژاوەی شا بەرەو لوڕستان کەوتەڕێ، هەر لەو رۆژەدا کەدەروێش خەسرەو بەو دەردە فەرمانێك دەرکرا بۆ کاربەدەستانی کاشانو ئەسفەهان تێیدا هاتبوو کەهەرکەسێکیان دەستکەوت لەپەیڕەوانی ئەوانە زنجیر بکرێو رایگرن لای خۆیان. لەکاشان زۆر بەوردی گەڕان بەدوای ئەوانەدا، چەند کەسێکیان بەردەست کەوت کەناوداربوونو گەورەو خەلیفەی ئەوانە پیاوێك بوو بەناوی میر ئەحمەد گرتیانو کۆتو زنجیریان کردو خستیانە بەندیخانەوە، لەئەسفەهانیشدا مەلا عنایەت ناوێك گیرا بەڵام

پاشان ئازادکرا، کاتێك کەژاوەی شا لەلوڕستان گەڕایەوە ڕۆژێك لەبارەگای سەڵتەنەت کۆڕێك بەسترا هەموو زانایان کۆبوونەوە تیایداو پاشان دەروێش خەسرەویان ئامادەکردو هەندێ لەعولەماکان چەند پرسیارێکیان لێکردو ئەویش هەندێ وەڵامی ناتەواوی دایەوەو شا هاواری کرد بیبەنە دەرەوە پاشان ریشە درێژەکەیان تاڵ تاڵ هەڵکێشاو بەرەو پشت سواری کەریان کردو بەناو کۆڵان و بازاڕدا گەڕاندیان و ژن و پیاوو منداڵ هەموو لەماڵ هاتنە دەرەوە بۆ سەیرکردن و بەدارو بەرد لێیان ئەداو خاك و خۆڵیان ئەکرد بەسەرو ریشیا بۆ ڕۆژی دووهەم گوریسیان بەست بەقاچییەوەو سواری حوشتریان کردو جارێکی تر بەناو شار گەڕاندیان، ئیتر لەهەموو لایەکەوە خەڵکی بەردو داریان تێئەگرت و پاشان بردیانە بەردەم سێدارەو پیاوەکان هێرشیان کردە سەری و بەجۆرێك بەردەبارانیان کرد کەلەژێر بەرددا ون بوو و گیانی دەرچوو پاش ئەوە لاشەکەیان هەڵواسی بەسێدارەدا بوو بەپەندو عیبرەت بۆ هەموو کەسێك، شا ئەمری کرد هەفتەیەك بەدارەکەوە بمێنێتەوە تاکافرەکانی‌تر ئاگاداری پەیدابکەن بەسەر پلەو پایەی بەرزی ئەودا:

ز شــرع نبی آنکه گــــردد بــری   طـــــریقی نورزد بجــز کـافری
کسی کود بود منکــــر دین حق   عـــــذاب ابـد را شود مـستحق
دو روزی اگــــر بگــذراند مـدار   در آخر شـود خوارو بی اعتبار
کـند گـــــرم بازار الحــــاد او   {تنی} چــــند سوی وی آرنـد رو
بهر چند گه، در یــــــکی روزگار   کند کـید شیطان {یکی} را سوار
کند کـــار او را به نوعــــی قوی   کــه آخـــر کـند دعوی خــسروی
ز رفــعت بجایی بـــرد پایـەاش   کـــه بر خاك مشكل فتد سایـەاش
بــه ناگــه ازیـن پـایـه ارجـمند   کەگشت است شیطان از آن سربلند
کند سرنکون دست شرعش چنـان   کـــه گـــردانجش عبرت دیگران
{کسی} را که شیطان برین بام برد   هـــمان به تەبردو ناکــــام مرد

لەم سەروبەندەدا، شا کەوتە خەیاڵی سەفەری ئەسفەهان و کەوتەڕێ لەوەختی گەڕانەوەیدا، کاتێ گەیشتە شاری موسڵمانان (کاشان) بیری

کردەوە کەئەو نوقتەویانەی لەوێ گیربوون بیان بینێ، بەگوێرەی فەرمانی شا میر ئەحمەدی گەورەی ئەوانەیان هێنایە بەردەم شا، لەگەڵ تاقمێك لەکۆمەڵەکەی. شا بەتووڕەیی و هەڕەشەکردنەوە دوو کەلیمە قسەی لەگەڵ ئەو کۆنە کافرەدا کرد، گوتی بەڵکو تەوبە بکاتو خۆی لەخوانەناسی پاك بکاتەوە، ئەویش گوتی ئێمە هیچ لەمردن ناترسین، چونکە دڵنیاین لەوە کەکەمێك پاش مردن، بەشێوەیەکی چاکتر دێینەوەو لەهەر هاتنە دنیاو مردنێکدا، زیاتر گەورە ئەبین، من تائێستا چەند جار هاتوومەتە دنیاو ڕۆیشتووم، بۆنموونە سێسەدو بیست ساڵ پێش ئەمڕۆ، لەشێوەی جوانێکی ڕێكو پێك هاتوومەتە دنیاو خەتیشم زۆر خۆش بوو، بەجۆرێك خەتو نووسینی منیان، وەك شتێکی پیرۆز دەست بەدەست پێ ئەکرد، بەرێکەوت لەم ڕۆژانەدا، خەتێکی خۆمم بینیو ناسیمەوە، کاتێ لەم قسەکردنەدابوو شا شمشێرێکی دا لەدەمو پلیو بەجۆرێك کاسەی سەری لێکردەوەو پێش ئەوەی بکەوێ شمشێرێکیتری لێدا، کردی بەدوو پارچەوە. ئەنجا رووی کردە ئەوانیتر لەناویانا گەنجێك هەبوو، مەلا باقر ناو زۆر هێمنو لەسەرخۆبوو. قسە خۆش بوو لەخۆشنووسیدا وەك میر موعەز وابوو، شیعرەکانی لەوپەڕی جوانیو عەشقو خۆشەویستییەکی تەواو لەهۆنراوەکانیدا دیاربوو. شا رووی تێکردو لێی پرسی، چی وای لەتۆ کرد کەداوێنی خۆت لەپیسو پۆخڵیو بەدناوی ئەم تۆمەتەوە بگلێنیو سەری بێ غیرەتیت لەیەخەی ئەم بێشەرمییەوە دەرهێناوەو ئەنجامی خراپی ئەمەت نەدەزانی.. مەلا باقر ناوچەوانی ملکەچی خستە سەر زەویو گوتی: تا جیهان ماوە سێبەری سۆزو میهرەبانی پادشا بەسەر کۆیلەکانیەوە بەردەوام بێ، بچووکی خۆت بەئارەزووی خۆم نەکەوتوومەتە

ناو ئەو کێشەیەوە، بەحەزی خۆم تووشی ئەم کارە نەبووم.. لەلایەکی‌ترەوە شارەزای ڕەفتاری ناشیرینی ئەمانە نەبووم، چونکە بەئاشکرا هیچی وایان نەدەگوت کەپێچەوانەی شەرع بێت، ئیتر فەرمان بەدەستی شایە. شا تەوبەی پێکردو سپاردی بەفەرهاد خان تا بیکاتە نووسەری تایبەت.

(نقاوة الاثار،ص ٥١٠-٥٢٧)

بەگوێرەی ئەوەی لەدەقی گێڕانەوەکانی ئەهلی حەقدا هاتووە، پەیدابوونی کەسێکی لەوەچەی سەفەوییەکان وەرگیرایەوە، ئیتر لەو بنەماڵەیە کەس دەرنەکەوت. ئەودەستەی کە شا عەباس وەشاندی لەنوقتەوییەکان، بوو بەهۆی کۆچکردنی تەواوی ئەوانە، بۆ خاکی هیندو لەوێ تازەبوونەوەی پەیوەستی لەگەڵ خاکساری‌و سەرهەڵدانی بنەماڵەی عەجەم لەئەنجامی ئەم دەرکردن‌و ڕاوەدونان‌و ڕاگواستنەوە پەیدابوو. ئەگەر کەمێك وردبینەوە لەئایینی (پەردیوەری)، کەگەلێك ئەندێشەو بۆچوونی ئایینەکانی هندستانی پێش ئیسلامی تێدابوو، لەسەردەمی پاش ئیسلامدا، جارێکی‌تر لەهیندەوە گەڕایەوە بۆ خۆراسان‌و لەوێشەوە بناری شاخەکانی زاگرۆس، لەئازەربایجانیشەوە تا نزیکی ئەروەند ڕوود گەیشت‌و لەپەردیوەر گەیشتە لووتکەو ڕۆم‌و ئەنادۆڵیشی گرتەوە، پاشتر هەر بەرێگەی خۆیدا گەڕایەوە بۆ هیندو، سەرلەنوێ بەیارمەتی ئێرانییە کۆچکردووەکان بەچەند ناوو دیمەن‌و ڕوخسارێکی جیاجیاوە، سەری هەڵدایەوەو ئەم کەلەپوورە ئایینیە بۆ سالآنێکی دوورودرێژ، لەبنکەی عەلەوییەکانی زاگرۆسدا پارێزگاری لێکرا.

ڕاپەڕینی دەروێش ڕەزای عەلەوی، لەسەردەمی شاه سەفیدا ١٠٣٨ ـ ١٠٥٢کۆچی

پاش ڕووداوەکانی سەردەمی شا عەباسی یەکەم (٩٩٦ - ١٠٣٨ك) دەربارەی بەردەوامبوونی ڕاپەڕینی عەلەوییە توندڕەوەکان، سەرهەڵدانی دەروێش ڕەزای عەلەوی پەیدابوو، لەکاتی چوونە سەر تەختی شا سەفیدا، کەباسی ئەو ڕاپەڕینە لەگەڵ پێشەکییەکدا، لەلایەن محەمەد مەعسوم کوڕی خواجەگی ئەسفەهانییەوە لەکتێبتی (خلاصة السیر)دا. هاتووە، ئەم ڕاپەڕینە بەپشتیوانی سەرکردەکانی زەنگنەی کورد بووە کە ڕەگیان لە ئایینی عەلەوی توندڕەودا هەبوو، شوێنی ڕاپەڕینەکەش قەزوین بوو کە زێدی ڕاپەڕینە یەك لەدوای یەکەکانی عەلەوییەکان بوو، وەك پێشتر باسکرا. بەم بۆنەیەوە قەزوین لەدیدگای عەلەوییە توندڕەوەکانەوە، پێگەو پلەو پایەیەکی تایبەتی هەیە، وەك خان ئەڵماس بەزمانی هەورامی فەرموویەتی:

هر جەهندستان تاو فرنگی　　آراسته مبو چند توپ جنگی
یوم محشر بونه چاله قزوین　　چند هزار عاله مگیلو وزین

واتە: هەر لە هیند تا فەرەنسا بەتۆپی سەر ئارایشت دەکرێت و لەقەزویندا دەبێتە ڕۆژی مەحشەر هەزاران کەس لەزین دەکەونە خوارەوە.

یاوەك تەیموری یەکەم دواتر فەرموویەتی:

ئێران لەو دەما ئەمن و ئەمان بوو　　جمهوریی موتڵەق و جەختی عەیان بوو
لەو دەما وەپا جەنگی دین مەبۆ　　ئین جەنگ دینە لەقەزوین مەبۆ

لەبەرهەمی نووسراوی عەلەوییە توندڕەوەکاندا، چەند جار ناوی دەروێش ڕەزا بەشارەزا هاتووە. لەچەند شیعرێکدا وەکو:

... ز پس هم به محمود مهمان شدم   بەجام رضا پس غایان شدم

(لەشاهنامەی حەقیقەت، لاپەڕە ۲۸۱)

... ز هندُســـتان در زمــان رضــا   بدم جانی حقانی در آن سرا

هەمان سەرچاوە، لاپەڕە (۲۸۵)

ز هندُستان گشت طـاهر چـوخور   بدی شاه رضا نام در آن بشر

... چوبگذشت آن دوره هم شه رضا   بجای دگر گشت ظاهر چوماه

(هەمان سەرچاوە، لاپەڕە ۲۷۳)

جێی سەرنج راکێشانە کەسەید رەزا لەدایکیەوە ئەگاتەوە سەر زوننور قەلەندەرو، یەکێك بووە لەیارانی ئەوو لەلایەنە مێژووییەکەیەوە ئەم مەسەلەیە روونتر دێتەپێش چاوو نزیکترە.

پێویستە سەرەتا بۆ سەلماندنی پەیوەندیی مێژوویی عەلەوییە توندڕەوەکان و تیرەی زەنگنە ئەنجامی لێکۆڵینەوەکەی (ئاکوپوف) بخەینە روو لەو بارەیەوە کەدەڵێ (.. زەنگنەکان خۆیان لایان وایە کە بە بنەچەو پشت ئەوان دەگەڕێنەوە سەر عەرەبەکانی خێڵی بەنی ئەسەدی حیجاز.(ئاکۆپۆف ئارلیف، مطالبی.. ج۲،ص۱٤۱) ئەم گەڕاندنەوەی بنەچەیە بەم شێوەیە شایانی لێوردبوونەوەیە لەو رووەوە کە (علی اللە)یەکان (ئەهلی حەق)یش خۆیان ئەگێڕنەوە بۆ سەر خێڵی بەنی ئەسەدی عەرەبی حیجاز. لەم خاڵەوە ئاماژەیەك دەبینین بۆ هاوبەشی پەیدابوونی کوردەکانی زەنگنەو گۆرانەکاندا، جگە لەمەش ئەو بەشەی کەلەفارسدا ماونەتەوە لەوانە، تاماوەیەك لەوەو پێش خۆیان بە(کورونی) دادەنا کەدیارە هەر گۆڕانەکەیە گۆڕانی بەسەردا هاتووە.() cl. Rich. I.P,271

ئەنجامی بەدەستهاتوو دەربارەی پەیوەندیی نێوان گۆران و زەنگنە، هەموو تیرەو لقەکان ئەگرێتەوە، وەك (ئا. ئادلف) باسی دەکا، زەنگنەکانی تورکیا، یا وردتر بڵێین زەنگنەکانی ئەمڕۆی ئێران، دابەش بوون بەسەر

پێنج بەشدا: یەکەم ئەو زەنگولەییانەی کەلەناوچەی کفری دەژین، تاڵەبانی‌و سیامەنسورییەکان کە لەناوچەی کەرکوکدان، چنگییەکان کە لەنزیکی ئەوان‌و لە لوڕستانیشدا دەژین‌و، کیتوانییەکان کەلەناوچەی ساری تەپەدا دەژین. کەواتە لەمەوە بۆمان دەردەکەوێ کەبەشی گرنگی زەنگنە لەئێران‌و بەشێکیان لەسوریاو، بەزمانی ئەو شوێنانەی نیشتەجێن تیایدا قسە دەکەن. فلادیمیر مینورسکی لەلێکدانەوەی ئەم مەسەلەیەدا وابەپێویست دەزانێ، ورد بلێ کەوادەرئەکەوێ دەبێ ئەوە بگەڕێنینەوە، بۆ ئەوەی کەئەوان بەدوو زمان قسەیان کردووە، چونکە زەنگنە بەبێ هیچ چەندو چوونێك کوردن). {مطالبی پیرامون بررسیهای خاوری،ج٢،ص١٤١-١٤٢}، دەبێ ئاماژە بەوەش بکەین کە زۆربەی ئەم کوردانە سەر بەمەزهەبی عەلیوڵلایی= ئەهلی حەقن {کردان، گوران، ئاکۆپۆف، سیروس، ایزدی،ص٨٤}.

ئێستا باسی سەرەتاو ئەنجامی سەرهەڵدانی دەروێش ڕەزا بەیارمەتی سەرکردەکانی زەنگنە دەگێڕینەوە کەنووسەری کتێبی (خلاصة السیر) باسی کردووە: باسی ئەو ڕووداوەی کەلەقەزویندا بەرپا بوو، بەهۆی سەرهەڵدانی دەورێش ڕەزاوەو لەناوبردنی ئەو. لەبەر ئەوەی کەبارەگای پاشایەتی لەئەسفەهان ببوو بەشوێنێکی شکۆدار، دەروێشە بەدڵ‌و ڕەوشت دەوڵەمەندەکان‌و مسکێن‌و دانیشتوانی ئەو شوێنە، لەسایەی دادپەروەری گشتگیر بەئارامی دەژیان‌و هێمنی باڵی کێشابوو بەسەر هەموو لایەکداو، پەرێشانی تەنیا لە زوڵفی بتەکاندا دەردەکەوت لەو ڕۆژگارەدا کەبالآی چەماوەی گەردوونی پڕ لەساختەچییەتی، لەباری قورسی ئاژاوەی ڕۆژانە ڕاست بووبوویەوە، لەرۆژی سێ شەممەی نۆی مانگی قوربانی ساڵی ١٠٤٠ی کۆچیدا، داواکارییەك سەبارەت بەدەورێش ڕەزا، لەلایەن شاهوێردی بەگی تورکمان کەلەو ساڵەدا کرابوو بەبەرپرسی پۆلیسی

قەزوین بەرزکرایەوە، بۆ بارەگای بەرزی شاو تیایدا ئەوەی کەروویدابوو بەخزمەتی پاشای گەیاندبوو و تیایدا هاتبوو:

کاتێك ئەم بەندە بێ دەسەڵاتە، لەهەندێ کەسەوە کەبەقسەی خۆیان و کەسانێکیتر لەو کۆمەڵە باوەڕپێکراون، کەوتمە لێکۆڵینەوە لەسەر حاڵ و رابردووی دەروێش رەزا، ئەم زانیارەم دەسکەوت و ئێستا ئەینووسم بۆ بەرێزتان، ئەم دەروێشە بۆ ناوبانگ دەرکردن، خۆی بەئەفشاریەکانەوە بەستووەتەوە کەیەکێکە لەوان (ئەفشارییەکان لەهەمەدان و ئەسەد ئابادو دینەوەر نیشتەجێن) لەسەرەتای ناو دەرکردنیدا، لەخزمەتی قەرە حەسەن ئیستا جلو بیگلەر بەگیدا کاری دەکرد، لەقەڵەمڕەوی عەلی شوکر (همدان - ئەسرد ئاباد ـ کرماشان و..) .. لەیەکێك لەسەفەرەکاندا بۆ ئازەربایجان لەکاتی پەڕینەوە لەرووباری ئاراس، ئەوەندەی نامێنێ بخنکێ، بەڵام لەبەرئەوەی ماوەی مابوو لەژیاندا، پاش سێ رۆژ لەو دەریا پڕ شەپۆلەدا دەکەوێتە کەناری ئاوەکەو رزگاری ئەبێ، پاشان بەهاوڕێیەتی چەند دەروێشێك کەبەلایانەوە جوان نەبوو ناوی خۆیان ئاشکرا بکەن، دەست دەکا بەگەڕان و بەرێکەوت بەرەو وڵاتی رۆم و میسرو مەراکیش بەرێدەکەون کەدوورترین وڵاتی خۆرئاوایە پاش ئەوەی دەست دەکا بەگۆشەگیری و خەڵوەت لەسەر یاسای ئیباچییەکان، هەندێ زانستی غەریب و نامۆ فێردەبێ و هەندێ لەوانە کەگەیشتبوونە لای، بەتایبەت میرزا محەمەد تەقی وەزیری مازیندەران و سەر سنوور شتی سەیریان لێ دەگێڕایەوە، بەجۆرێك عەقڵی مرۆڤ قەبوڵی نەدەکرد، دەیانگوت کاتێك چووینە مەنزڵ و خەڵوەتگاکەی، جوانیی ماڵەکەی و کەلوپەلی ناو ماڵەکە، بەجۆرێك دەهاتە

پێش چاو کەلەتوانای هیچ کەسێکی پایەبەرزدا نەبوو و ڕەفتاری نامۆی لێوە دەردەکەوت.

بەکورتی، دەروێشی ناوبراو پاش ئەوەی کەلەگەڕان دڵتەنگ بووە، گەڕاوەتەوە بۆ قەزوین و لەگوندی کافر ئاوای ناوچەی قاقزان بنەوبارگەی خۆی دەخات و دەست دەکا بەڕاکێشانی خەڵك بەلای خۆیداو لەگەڵ قەرەخان بەگی قوشچی کەلەقوشچییە تایبەتەکانی شا بوو. لاف و گەزافی خزمایەتی لێدەداو بەهۆی خواستنی خوشکی شیریی قەرەخانەوە نانی کەوتە ڕۆنەوە.

... لەماوەیەکی کەمدا، کۆمەڵێك لەتورکە ساویلکەکان کەبەهۆی ئەفسانەو جادووگەرییەوە، ملیان بۆ گوێڕایەڵیی ئەو درێژکردبووو، لای خۆی پێیان دەگوت (مەهدی سەردەم)، ئەویش لەبەر لێشاوی خەڵك لەخۆی دەرچوو، کەوتە خەیاڵ کردنەوە لەمێشکی خۆیداو لەگەڵ دەوروبەرەکەید کەوتە ڕاوێژکردن بڕیاریان دا لەڕۆژی دیاریکراودا دەست بەڕاپەڕین بکرێ و یەکەمجار قەزوین کەپایتەختی شابوو بخرێتە ژێردەستییەوە، کاتێك کەئەوە ئەنجام دەدەین هەموو خەڵك ڕوومان تێدەکاو دەست ئەکەن بەدەست ماچکردن و لستنەوەی قاپییەکان و پەیڕەوانی خاوەن بڕوا گوێڕایەڵمان دەبن.

لەڕۆژی شانزەی مانگی قوربانداا، بەچەك و کەلوپەلی تەواوە دەست بەکاردەبن هەندێ وەك قەراوڵ و پاسەوان، لەگەڵ ئالای بەیداخداو هەندێك لەگەڵ خۆیدا بەخوێندنی قورئان و سەڵەوات ڕوودەکەنە شوێنی مەبەست. یەکەمجار یەکێك دەنێرن بۆ لای شاهویردی بەگی پۆلیس و داوای هاوکاریکردنی لێدەکەن و بڕیاریش دەدەن، ئەگەر بەخۆشی نەهات

لەگەڵیاندا، بەزۆر پەلکێشی بکەن. ئەو نێرراوە چونکە شارەزای هەموو شتەکان بوو، میرزا ئەبو تورابی کوڕی میرزا جەمال کەلە کەلانتەری شارەکەدا کاری دەکردو هەر لەزووەوەو لەباوك و باپیرانیەوە، سەر بەدەوڵەت بوون ئاگادارکردەوەو بەیەکەوە کەوتنە مشت ومڕ لەگەڵیانداو دەست و پێوەندی دار (السلطنة) دەستیان لێکردنەوەو ئازایەتییەکی تەواویان نواندو لەبارەگای پیرۆزی شازادە حسێن (دروودی خوای لەسەر بێ) ئابلۆقەیان داو تەنگیان پێ هەڵچنین.

دەروێشی ناوبراو کەخۆی کردبوو بەمەهدی ئاخر زەمان، ئەنجامی ڕۆژگاری خۆی بەچاوبینیو کۆتی بینی لەقاچی خۆیدا، چاری نەما ئەوە نەبێ دان بەهەڵەو تاوانی خۆیدا بنێت و چارەیەکی نەبوو لەبێ چارەیی زیاتر، هەرچەندە دەمی ئەکردەوە، عوزر خوایی بهێنێتەوە دەمیان پڕ ئەکرد لەخۆڵ، لەکۆتاییدا پەنای بردە بەر حوجرەیەك کەلەو دەوروبەرەدابوو، خەڵکەکەش هێرشیان کردە سەریو ئاگریان نابەژوورەکەوەو خەرمانی ژیانیان بەباداو هەندێ لەپەیڕەوانی کەتواناى جیابوونەوەو ڕاکردنیان نەبوو لەگەڵ ئەوەدا گیانیان سپاردو بوون بەهاوڕێی لەمردندا وەك دورمش خان بیگ کوڕی عەلی خانی زەنگنەی حاکمی پێشووو شاقولی بەگی زەنگنە کەلەزومرەی غولامە تایبەتەکانی شابوو، هەرواوالی سوڵتان شاهیسیون و هەندێکی تر کەئەگەر ناویان بڵاوبکرێتەوە، دەبێتە هۆی شەرمەزاریی کەسوکاریان. بەهەرحاڵ لەچاوترکانێکدا، ئەمانە تووشی شکست هاتن و هەندێکیان سەریان شۆڕکردو پێیان لەسنووری خۆیان زیاتر ڕانەکێشا. کاتێك هەواڵی ئەم سەرکەوتنە گەیشتە لای شا، زۆر خۆشحاڵ دەبێ پێی و شیعرێك دەخوێنێتەوە دەڵێ:

آسمان داند كه از سروو   خودکدامین سرسزای سروری است

ئاسمان خۆی دەزانێ کام سەر شایستەی سەروەرییەو پاشان دەڵێ سوپاس بۆ خوا دەوڵەتی بەئاگای ئێمە لەمیهرەبانی خواوە لەبێهۆشی خەوی غەفڵەت پارێزراوە. لەکاتی قسەکردنەکەیدا، ناو بەناو سەری شوکرانەی دەخستە سەر زەوی و فرمێسك بەچاوانیا دەهاتە خوار لەبەر دڵ ناسکی. پاش ئەوەی دەنگوباسی شکست و لەناوچوونی دەروێش بڵاوبوویەوە، میرزا تەقی وەزیری مازیندەران وەك لەسەرەوە باسکرا کەپێشتر چووبووە لای دەروێش بەپاشا راگەیاند، کەچی کەل و پەلی تەکیەو ماڵی دەروێش هەیە هەمووی شایانی ئەوەیە دەستی بەسەرا بگیرێ، چونکە ئەوەی کەوتە بەرچاو هەموو قاپ و قاچاخەکانی زێڕو تەلایەو فرۆشتنیان شتێکی پێویستە، هەرچەند شا باوەری بەم قسانە نەبوو و دەیزانی بناغەیان نییە، بەلام بەپۆلیس و کاربەدەستانی قەزوینی راگەیاند کەبچن بەسەرو شوێنی مەسەلەکەوە، ئەمانیش لەسەر فەرمانی شا چوونە ماڵی دەروێش، بەلام لەبری قاپی زێڕین، کاسەو کەوچکی دارو، لەبری فەرشی ئاوریشم هەندێ حەسیرو بەڕە شڕ زیاتر هیچیان چنگ نەکەوت و دەستیان لێ هەڵگرت.

زمانه چون بساطش در نوردید فلك برکارو باراو بخندید

واتە: چونکە رۆژگار باروبنەی پێچایەوە، فەلەك بەکاروباری پێکەنی

(خلاصه السیر...،ص١١٧-١٢٢)

بەم شێوەیە هەندێ لە هەوڵ و تەقەلای عەلەوییە توندڕەوەکانی ئەهلی حەق، لەگەڵ هێڵی بلاوبوونەوەو ناوچەی دەسەلات و پڕوپاگەندەیان و دوورخستنەوەیان بەبەڵگەوەو بەگوێرەی بەرهەم و پاشماوەیان لەسەردەمی سەفەوییەکانەوە تا ئەگاتە سەردەمی شا سەفی (٩٠٧ ١٠٥٢) خرایەڕوو، ئێستا لێکۆڵینەوەی لقێکی تر دەست پێدەکەین، لەوانە کەهەر لەو سەردەمەدا بوون بەمەبەستی راستکردنەوەی سەرچاوەکان و ئەو شێواندنانەی کەکراوە لەو مێژووەدا.

پەیوەندیی بنەڕەتیو ئایینی عەلەوییە توندڕەوەکان لەکوردستاندا، لەسەرەتاوە تا سەردەمی سەفەوییەکان

+ ڕاستکردنەوەی شێواندنی مێژووی کوردستان

+ ڕەوتی گۆڕانی سیاسیو مەزهەبی لەناوچەی عەلەوییە توندڕەوەکاندا

زێدی سەرهەڵدانی ئایینو ڕێبازی عەلەوییەکانی ئەهلی حەق، وەك لەبەرگی یەکەمی ئەم کتێبەدا لەگەڵ بەڵگەی تەواودا ئاماژەی پێکرا، شوێنی ڕازونیازو هێماکانە کەهەر خاڵێك لەو ئەگەر لەسەرخۆو بەوردی لێی بکۆڵینەوە، هەر لەکەناری ئەروەند ڕوودەوە، تا بناری ئاراس هەزاران وشەو وتەی نەوتراوو نهێنی شاراوە، لەناخی خۆیدا هەڵگرتووە کەباس لەمێژوو و ئایینو دابو نەریتو ژیانی کۆمەڵگەی ڕابردووی ئێمە دەکاو دەیگێڕێتەوە.

لەم ڕێڕەوەدا بەتایبەتی لەکوردستاندا، چوار بنەچەی ڕەسەنی جاوان، گۆران، ئەردەڵان، زەنگنە کەهەموو خێڵە کوردەکان لەناوچە پانو بەرینو بڵاودا لەخۆ دەگرن، لەگەڵ پێشینەیەکی گرانبەها لەفەرهەنگو شارستانیەتی کۆنی ئەم خاکە، بزووتنەوەی عەلەوییە توندڕەوەکانی، لەداوێنی خۆیدا پەرەوەردە کردووە، پاش دابینکردنی تەواوی خاکی ئێرانو سەربەخۆیی سیاسی ناوچەکەو پابەندبوونی بەحکومەتی ناوەندیی ئێرانەوە لەوێنەی (میرەکانی ئەردەڵان)دا خۆی دەرخست. زەنگنەکان هەرچەندە بۆ ماوەی چەند سەدە، کاربەدەستانی سیاسی بوونەو شارەزاییەکی باشیان هەبووە لەکاروباری سەربازیو کارگێڕیدا، بەڵام بۆ پاراستنی دوورترین خاڵی سنووری ئێران، لەباکوورو باشوورو ڕۆژهەڵاتو

ڕۆژئاواوە پەرت و بڵاوبوونەوەو هەر بەم هۆیەشەوە دەسەڵاتێکی ناوەندی جێگیرو بەردەوامیان نەبووەو خەیاڵی نووسینەوەی مێژوویان نەهاتووە بەسەرداو دەستیان پێ کردووە.

قسەی ئێمە لێرەدا لەسەر رابردوو و رەوتی گەشەکردنی مێژووی ئەردەڵانە کەلەبەدواداچوون و پشکنینی ورددا بۆمان دەرئەکەوێ کەئەردەڵان لەگەڵ بزووتنەوەی عەلەوییە توندڕەوەکاندا، هاوڕێ و هاو ئامانج بوونەوەو بەهۆی ئەو پەیوەندییە بنەڕەتییەی کەهەیان بووە، لەگەڵ گۆرانەکاندا لەسەرەتادا پەیوەندییەکیان هەبووە لەگەڵ ئەم بزووتنەوەیەدا.

ئەوانەی لەمێژووو رابردووی ئەم خاکەدا تێڕامانێکیان هەیە، ئاگاداری ئەوەن کەهەردوو بنەماڵەی سیاسی و مەزهەبی ئەردەڵان و مەردۆخ لەئێران، بەتایبەتی لەکوردستاندا، رەسەنایەتی و تواناو گەورەیی و پلەو پایەیەکی ئایینی تایبەتیان هەیەو چەند سەدەیەك وەك پەناگەیەکی سیاسی و ئایینی و مەزهەبی دانیشتووانی کوردستان جێگیربوونەو بەم هۆیەوە دەسەڵاتدارە ئەردەڵانییەکانی زنجیرەی بنەماڵەی ئەردەڵان، لەم چەند سەدەی دواییدا، فەرمانیان داوە بەدانان و نووسینی کتێبگەلێکی مێژوویی، بۆ باسی کاروبارو هەواڵ و بەسەرهاتی کاربەدەستەکانیان و ئەدیب و زاناکانیان هانداوە، بۆ جێبەجێکردنی ئەم ئامانجەو چەند کتێبێکیان لەم بارەوە نووسیوە، لەنێو ئەو بەرهەمانەدا، کتێبی پڕ بایەخی (زبدة التواريخ)ی سەنەندەجی کەتائێستا بڵاونەکراوەتەوە، کتێبی دووهەم مێژووی مەستوورەی ئەردەڵانەو سێهەم کتێبی مێژووی ئەردەڵان و کتێبی چوارەم کتێبی مێژووی مەردۆخە کەتەواوترین و دواترین کتێبی ئەم کاروانە فەرهەنگییەیە، هەروەها زانایانی کورد بەکۆن و تازەوە پەراوێزو

ڕوونکردنەوەی زۆریان لەسەر ئەم بەرهەمانە نووسیوە، زۆربەیان سوودیان لە (تاریخ مردوخ) کردووە، لەسەرچاوە باوەڕپێکراوەکاندا کەمو زۆر لەباسی کاربەدەستانی ئەردەڵانو کاروبارو هەواڵی ئەوان قسە کراوە. بوونی کەلەپوورێکی فەرهەنگی وا کەلەسەردەمی فەرمانڕەوایی ئەمانوڵڵای خانی ئەردەڵانەوە (١٢١٤- ١٢٤٠) دەستی پێکردووەو دەماودەم گێڕانەوەو دووبارە بوونەوەی بابەتەکان بووە هۆی ئەوەی لێکۆڵەرەوەکان هەوڵ و تەقەلای مێژوونووسو دانەرەکانی پێشتر بۆ گەیشتن بەمەبەستەکانیان بەتەواو بزاننو لەهەوڵدان بۆ پوخت کردنو ڕەخنەو لێکدانەوە ڕابوەستن، وەك هەموو ئەو بابەتە سیاسیو ئایینییانەی کوردستان بەشێکی گومان لێنەکراو وەریگرن و بۆ خستنەڕووی ڕووخساری پڕ لەهەورازو نشێوی مێژووی کوردستان، هەر بەتەنیا پشت ببەستن بەو سەرچاوانەوە. بەبێ گوێدانە ئەوەی کەئەم گەنجینە زۆرە، لەسەر وێرانەی بەربڵاوی سەدەها فەرهەنگو دابونەریتو ئایینی ڕەسەن کەتووشی دەسکارییەکی توندڕەوو لایەنگری مێژوونووسە پێشووەکان بووە، دروستکراوەو لەسەر نابووتی بەڵگەنامەو نووسینە زۆرەکان فەراهەم هاتووە لەپشتی دیواری دەسکاری کردنو گۆڕینی ئەوانە کەدیارە بەبێ ڕاوێژکردنی دەسەڵاتدارانو ئارەزووی مێژوونووسەکە خۆی نەهێنراوەتە بەرهەمو بەهەزاران نهێنی هەروا سەری نراوەتەوە. لەئەنجامی ئەم بابەتانەدا، دوو شتی گرنگی بەگەورە دانانی بنەماڵە لەسەر داوای دەسەڵاتدار لەلایەكو توندڕەوی ئایینی نووسەری بابەت لەلایەکیترەوە، کەناتوانیٚ ڕەخنە لەهیچکامیان بگریت، چونکە ئەم جۆرە کردارە تێکەڵی خوێنی هەموو بوونەوەرێك بووە بەتایبەتی مرۆڤ. بەڵام خاڵێك سەرنجی لێکۆڵەرەوەکانی ئێستاو ڕابردووی

ڕاکێشاوە، ئەویش ئەوەیە کەبەلایدا ڕەتبوون و تائێستاش لەیەك دوو خاڵدا نەبێ هیچ ئاماژەیەکیان پێ نەکردووە، یەکەمیان ئاماژە پێکردنەکەی ئایەتوڵلای مەردۆخە کەبەوردییەکی تەواوەوە ئاماژەی بەڕاستی مەسەلەکە کردووەو داوای لەوانە کردووە کەبەدوای ڕاستیدا دەگەڕێن ڕێنماییان بکات، دووهەمیان بەدواداچوونەکانی دکتۆر حیشمەتوڵلای تەبیبی لەسەر کتێبی (توحفەی ناصری)یە کەئەمە یەکەمجارە هەندێ بابەتی گومان لێکراویان خستۆتە بەر باس و لێکۆڵینەوە.

بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم بابەتە، سەرەتا دەست دەکەین بەباسکردنی ڕابردوو و تواناو بەرهەمو ناوچەی گۆڕانەکان کە زێدی ئەردەڵانەکانە، لەسەردەمی پەرەسەندنی بزووتنەوەی عەلەوییە توندڕەوەکانەوە، واتە لەسەردەمی (ئالی بویە)وەو پاشان باسی ڕەگو بنچی زمانەوانی گۆڕان و ئەردەڵان لەڕابردوویەکی دوورەوە دەکەین، دەربارەی گۆران هاتووە کە(تیرەی کوردان (گۆرانی) کەلەدەقە کۆنە عەرەبییەکاندا بە(جورقان) ناویان بردووە،... ساڵی ٤١٧ی کۆچی، شەڕێکی سەخت لەنێوان ئەو تیرەیەو فەرمانڕەوای کاکویی ڕوویدا، هۆکەشی ئەوەبوو کە(علاء الدولە محمد بن رستم دسمنزیار کاکویی) لەساڵی ٤٣٣ی کۆچیدا، ئامۆزایەکی خۆی کەناوی (ابو جعفر بن فلان بن مرزبان کاکویی) بوو کردە فەرمانڕەوای ناوچەی (خورەم ئاباد) هاورێ لەگەڵ ئەودا کوردە گۆرانییەکانی بەسەرکردایەتی (ابو الفرج بابونی) بابون (بیوبانی) لقێکن لەگۆڕان پەیوەندبوون پێیەوە، شەڕو دەمەقاڵێ لەنێوان ئەو دوو کەسەدا پەیدابوو، واتە ئەبوجەعفەری کاکۆیی و ئەبو فەرەجی بابونی، (علاء الدولة) هەوڵیدا کەئەو ناکۆکییە نەهێڵێت، بەڵام ئەوەندەی پێنەچوو ناکۆکی ئەو دوانە

پەرەی سەند، بەجۆرێکی وا کەئەبو جەعفەر بەدەستی خۆی، ئەبو فەرەجی کوشت، بەدوای ئەوەدا هەموو گۆرانییەکان راپەرین و دەستیان کرد بەتالان کردن.

(علاء الدولة) ناچار بوو لەشکرێکی ئامادە کردو لەگەڵ ئامۆزایەکی‌تری خۆیدا کەناوی ئەبو مەنسوورو برای ئەبو جەعفەر بوو، لەگەڵ فەرهادی کوڕی مەرداوییجدا، رەوانەکرد بۆ ئەویٚ و عەلی بن عەمرانی کردە فەرمانڕەوای ئەویٚ (٤١٨) پاشان گۆرانییەکان کەزانییان مەسەلەکە بەو جۆرەیە داوایان لەعەلی بن عمران کرد کەلەگەڵ (علاء الدولة)رێکیان بخاتەوە. ئەنجا تاقمێکیان چوونە لایٚ و دەستیان کرد بەرێکەوتن، بەلاٚم ئەبو جەعفەری کاکۆکیٚ و فەرهادی مەرداوییج داوای تەسلیمکردنەوەی ئەو تاقمەیان کردو بەمەیش خۆیان دەستیان دایە کاری توندوتیژیی لەنێوان ئەوان و گۆرانەکاندا چەند شەرێك روویدا کەسەرکەوتن بۆ عەلی بن عەمران و گۆرانەکان بوو. فەرهاد شکستی خواردو ئەبو مەنسورو ئەبو جەعفەر، ئامۆزاکانی (علاء الدولة) گرفتاربوون ئەبو جەعفەر بەدەسیسەی ئەبو فەرەج بابونی کوردی گۆرانی کوژراو ئەبو مەنسور خرایە زیندانەوە، پاشان عەلی کوڕی عەمران کەزانی پەیوەندیی لەگەڵ (علاء الدولة) بەتەواوی تێکچووە، بەوردی لەگەڵیدا هەڵسوکەوتی دەکرد. (الکامل، ج٩،ص ٣٥١-٣٥٢)(فرمانروایان گمنام،ص١٥٣).

هەروا لە(باباتاهیر نامە)دا هاتووە: (..گۆرانییەکان لەدۆست و یارانی بەوەفای ئەمیر (بەدری کوڕی حسنەوەیە)ی برزکانی (٣٩٦-٤٠٥کۆچی) دادەنرێن کەبەرێکەوت ئەو بەدەستی یەکێك لەوان کوژرا. خێڵێکی تر (شازیگان) وادیارە لەناوچەی لوڕستاندا کۆچ و کۆچبارییان کردووە.

ئەبوعیسا شادی کوڕی محەمەد کوردی ئەسەد ئابادی (کەساڵی ٤٠٠ی کۆچی کوژراوە)و یەکێك بووە لەمیرە وەفادارەکانی (بەدری حەسنەوەیە)، نازانین بەچ هۆیەکەوە لەسەر ئەو خێڵە دانراوە. بەڵام وادەردەکەوێ کەئیبن شادی ئەسەد ئابادی هەمەدانی دانەری کتێبی بەنرخ و گرانبەهای (مجمل التواریخ والقصص) لەبنەماڵەی ئەبو عیسای ناوبراو بووە.

ئەم تیرەو خێڵە کوردانە لەشاری هەمەدان و دەوروبەریدا، بنەیان هەبووەو هەموو کاتێك یارمەتی شاکانی دەیلەمیان داوەو تێکەڵ بوون لەگەڵیانداو پەیوەندیی جۆراوجۆریان هەبووە لەگەڵیدا، بۆنموونە لەساڵی (٣٨١)ی کۆچیدا، میر فەخرولدەولەی دەیلەمی لەهەمەدان، بەهۆی میر ئەبو عیسا شادی ئەسەد ئابادی کەناومان بردن، کچەکەی بەدری کوڕی حەسنەوەیەی بەرزەکانی خواست بۆ مەجدو دەولە ئەبو تالیبی رستمی کوڕی. هەروەها ئەبو عیسا شادی ئەو میرە ئەسەد ئابادییەیە کەئەمیر سەیید مورتەزا ئەبو هاشم زەید حەسەنی بەناوبانگ کچەزای ئەوبوو.

پەیوەندیی توندوتۆڵی بنەماڵەی عەلەوییەکانی هەمەدان لەگەڵ کوردە گۆرانەکاندا یاشایگان تاکۆتایی (سەرەتای سەدەی حەوتەم) بەردەوام بووە،(فرمانروایان گمنام، اذکیایی،ص١٣٥-١٥٣-١٨٧) کوردە گۆرانییەکان لەمێژووی سیاسی و فەرهەنگی خۆراوای ئێراندا، هاوبەشییەکی بەرچاوو بەڵام نادیاریان هەبووە، ناکۆکی یا بەیەکدانی چوونی ئەوان تەنیا پەیوەندی بەلقی (بابونی) (بیویانی) گۆرانەکان بووە، لەگەڵ کاکەییەکانی شاخدا، وەك لەپێشەوە ئاماژەمان پێدا. (الکامل ف التاریخ،ج٩،ص٣٥١-٣٥٢)لەساڵی ٤٠٥ی کۆچی ١٠١٤م بەدری کوڕی حەسنەویەی بەرزەکانی، لەهەوڵدانێکیدا بۆ دەستگرتن بەسەر ئەو ناوچەیەی کەلەژێر دەسەڵاتی حسێنی کوڕی مەسعود کوردی

(سیروانی)، بەهۆی هەندێ لەیاوەرەکانی خۆیەوە دەکوژرێت. بەقسەی (ابن الاثیر) حوسەینی کوڕی مەسعود کوردی، لاشەکەی بەدری حەسنەوەیهی رەوانەی نەجەف کرد، تا لەتەنیشت ئارامگەی ئیمام عەلییەوە بنێژرێ. (الکامل،ج٩،ص٢٤٨) ئەم حسێن مەسعودی کوردی گۆرانی ئەمیری (سیروان)ە، هەمان خۆشین مەسعودی ناسراوەو کەسێهەمین کەسە پاش خواو ئیمامی عەلی بەلای فیرقەی گۆرانی ئەهلی حەقەوە، کەباباتاهیری هەمەدانی یەکێکە لەچوار یارەکەی ئەو. (کەلەبەرگی یەکەمی ئەم کتێبەدا ئاماژەی پێکرا) (بابا طاهرنامە،ص١٣٩)

دەربارەی گۆران و بنەما زمانەوانییەکەی، لێکۆڵینەوەکەی رۆژهەلاتناسی روسی (گ. ب ئاکوپف) (هاکوبیان) کەلەم دواییەدا وەرگێڕاوەتە سەرزمانی فارسی و بلاوکراوەتەوە لەلایەن سیروسی ئێراندۆستەوە، ئەخەینە بەرچاو، بەو مەبەستەی کەهەم لەهەوڵی بەربلاوی ئەو سوودمەندبین و هەم ئەو بەهەڵەداچوونانەی راست بکەینەوە. لەم کتێبەدا سەبارەت بەوشەی گۆران و بنەماکەیدا هاتووە:

(.. نووسینەکی بورهانی تەبریزی دەربارەی وشەی گۆران شایانی سەرنجدانە، ئەو دەنووسێ: گۆران ناوی ئاگر پەرستانێکن کەلەپەیڕەوانی زەردەشتین. (برهان قاطع، تهران١٣٣٦،ص١٠١١) لەم نووسینەدا دوو خاڵی زۆر گرنگ شایستەی ئەوەیە لێی بڕوانین. یەکەم رێگەی ئەوەمان پێ دەدا کەپیشەی گۆران بەمانای ئاگر بەکوردی (گور) بگەیەنینەوە بەیەك، چونکە هاوشێوەی نزیك بەو لەکوردیدا کەم نین. ئەزانین کەوشەی (شەمسیك) لەوشەی عەرەبی

(شەمس)ی بەمانا خۆرەوە هاتووەو، ئەزانین[1] کە شەرەفخانی بەدلیسی ناوی (رۆژەکی) لەوشەی رۆژەوە بەهەمان مانا هێناوە،(شرف نامە،چ١،موسکو١٩٧٦،ص٤٠٣) سەرەڕای ئەوەی دەرکەوت ناوی (سۆران) لەوشەی کوردیی (سوور)ەوە هاتووە بەمانای خۆر (وە دتیل، کتابخانە برای قرائت، چ١٨٤٩،٩٥،ص١٩٧) کەواتە ئێمە بنەمایەکمان هەیە بۆئەوەی کەوشەی گۆران لەگوڕی بەمانا ئاگرەوە هاتبێ و وەك وشەی ئاگر پەرست بیخەینەڕوو V.minorsky. Notes sur lasecte des Ahl-e Haqq- paris, 1921، لەم رووەوە روونکردنەوەیەکی وەها زیاتر گومانی لێدەکرێت کەیەکەمجار بەشی زۆری گۆرانەکان لەسەر رێبازی (علی الله)ین و شێخ عەبدولقادری گەیلانی[2] ئەم رێبازە ئایینییەی لەگەڵ مەزهەبی ئیسماعیلییەکان و تەنانەت (قەرمەتی)یەکانی بەیەك شت داناوەو لەم بارەیەوە نووسیویەتی کەتەنیا کوردە کۆچەرییەکان و پاشماوەی زەردەشتییەکان توانیویانە بچنەسەر ئەم ئایینە. V.lranow. The truth-worshpers of kurdistan,1953,p.18

ئەم قسەیە لەگەڵ ئەو هەموو دوژمنایەتییەی بەرامبەر بەپاشماوەی زەردەشتییەکان هەیەتی، خاڵێکی گرانبەهاو بەنرخی تیایە دەربارەی پەیوەندی و رێبازی (علی الله)یەکان بەبیروباوەڕی ئایینی کۆنی ئێرانەوە. (ف. کۆمەن) کەلەسەر کتێبەکەی ف. مینورسکی نووسیویەتی دەڵێ لەم رێبازە ئایینییەدا، ئایینی زۆر کۆنی موغەکان لەشوێندا

---

[1] هەروەکو دەزانین حەزرەتی ئیبراهیم لەسەر زەمینی بابلەوە بۆ نیمچە دوورگەی عەرەب کۆچی کردووەو، لەراستیدا بنەماڵەی قورەیش بەعەرەب بوون، نەعەرەبن و نەسامی، بەڵکو بەرەچەڵەك دەگەڕێنەوە بۆ سەرزەمینی بابل کەنزیکی بەغداو دەشتەکانی پاڵ زاگرۆس و، هەندێ سەرچاوە دەگێڕنەوە کەحەزرەتی ئیبراهیم و زەردەشت یەك کەسن؟!

[2] سەرچاوەی ئەم وتەیە لەشێخ عەبدولقادری گەیلانییەوە وەرنەگیراوە.

ماوەتەوە. Suria,1222,p.262-263 بەگوێرەی بۆچوونی پ. لیرخ ڕێبازی (علی اللە)ی تەنیا کارێکی زیرەکانەیە بۆ داپۆشینی ئاگر پەرستییەکەیانە[1].

لەم سەروبەندەدا ئەگەر لەم بارەیەوە قسە نەکەین کەعەلی لەراستیدا لای ئەوان بەخودا دانەنراوە، بەڵکو بەیەکێك لەو حەوت نمایانگەرەی ئەو عەلی لەناو عەلی اللهی‌یەکاندا، وەك ئیڤانوف دەڵێ: بەهیچ شێوەیەك ناوی خەلیفەی چوارەم نەبووە، خودی بەبێ‌نیاز دانانی عەلی (V.ivanow.p.55) جۆرێکە لەبت پەرستی لەکۆنترین شێوەیدا[2].

ئەگەرچی مەبەست لەم نووسینە، سووکایەتی‌کردن بەعەلیوڵلاهییەکان نییە: H.southgate. Narrative of atour through Armenia:

[Kurdistan, Persia and Mesopotamia V.l, london,1840,P140-142]

لەرۆژگاری ژیانی عەلی کوڕی ئەبی تالبدا، یەکێك لەعەرەبەکان بەناوی عەبدوڵلای کوری سەعد (مەبەستی عەبدوڵلای کوڕی سەبایە) دەیگوت عەلی خوایە، حەزرەتی عەلی لەوەڵامی ئەم قسەیەدا فەرمووی تاعەبدوڵلاو پەیڕەوانی بگرن‌و بیانخەنە ناو ئاگرەوە. ئەمانە هەر کەخرانە ناو ئاگرەکەوە هاواریان لێ بەرزبوویەوەو گوتیان ئێستا، بەتەواوی بۆمان دەرکەوت کەعەلی خوایە. چونکە پێغەمبەر (د.خ) فەرموویەتی کەس ناتوانێ بەسووتاندن سزای کەس بدا تەنها خوا نەبێ. {E.B.Soane,P.385}[3]

---

[1] لەکاتتێکدا خودی زەردەشتییەکان، ئاگرپەرستی ڕەتدەکەنەوەو خۆیان بەئاگر پەرست نازانن (آتش درایران باستان. موبد اردشیر آذر کشسب) ئەمە کارە ناڕەواکانی رۆژهەڵاتنووسانە.

[2] مەبەست لە (اعلی) باڵاترە، واتە خوایە، ئیوانۆف ئەگەر وەها شتێکی گوتبێت، مەبەستی (تناسخ)ە بەپێی ئایینی عەلەوییە توندڕەوەکان واتە ئەهلی حەق، واتە لەخوار خوداوە دایاننـاوەو، نووسەری بابەتەکە (گ.ب. ئاکۆپۆڤ، هاکۆپیان) نەیتوانیوە بەباشی مەسەلەکە بپێکێت‌و بابەتەکەی شێواندووە.

[3] ئەگەر مەزهەبی ئەهلی حەق بەپێی هاکۆپیان لەئایینی هەرەکۆنی موغانەوە بێت، گێڕانەوەی ئەو ئایینە بۆ عەبدوڵلای کوڕی سەبا کەسایەتیی خەیاڵی یان جولەکە یان عەرەب چۆن لێکبدەینەوە، چونکە بەرز راگرتنی فەرهەنگی ئێران یەکێکە لەئارمانەکانی ئەهەلی حەق‌و هەروەها دانانی ئەستەنگ لەبەردەم فەرهەنگ‌و داب‌و نەریتی عەرەب‌ودەسەڵاتی عەرەب‌و بێگانەدان ئیتر عەرەبێکی وابەستە بەفەرهەنگی بەر لەئیسلام ئەتوانێ دامەزرێنەری وەها=

لـێرەدا خاڵێکمـان بـۆ روون دەبێتـەوە، کەلەبـەرچی یـەکێك لـەپیاوە پیرۆزەکانی ڕێبازی (علـی اللـهی) گوتویـەتی: (عـەلی منـم)(V.ivahow,p.205) نـاوی ئـەم پیـاوە پـیرۆزە (خـوان ئاتـەش) بـووە (مەبەسـتی خـان ئاتەشـە کەگـەورەی بنەماڵـەی ئاتـەش بەگییەکانـەو بەشاخورشیدی موشەعشـەعی ناسراوە)، بۆیە وەك یەك سەیرکردنی علیوڵلا گەری، لەگەڵ گروپی ئەرمەنی (ئارەوردیکـها) (کوڕانـی خـۆر) شـتێکی سەرسـووڕهێنەر نییـە.(هـەمان سەرچاوە،ص۳۷و۷۰) هـەر لـەم بارەیـەوە گفتوگـۆی ئـەوان لەگـەڵ (ئیـبن فقیـە)دا دەنگدانەوەیەکی تایبەتی هەیە کەپێیان گوتووە:

فقیها! ما خدا نیستیم، امّا از خداییم ریشه ماآتش استو از آتش زادەایم

واتە:

ئەی مـەلا ئێمـە خوانـین، بـەڵام لـەخواین، ریشـەی ئێمـە ئـاگرەو لـەئاگر پەیدابووین.

(وەرگێر بۆ زمانی فارسی دووبارە لەرووسییەوە وەریگێڕاوە بۆ فارسی)[1]

ئـەم خالانـە رووناکییەکـە بۆسـەر چۆنیـەتی کرانـەوەی گـۆران وەك (ئاگرپەرست)و وا لەئێمە دەکات بـۆ دۆزینـەوەی رەگ و ریشـەی بیروباوەڕی گۆرانە علیوڵلاهییـەکان وەك هـ.راولینسـن لەخـەیاڵی ئـەوەدابووە، لەشـوێنە کـۆن و دێرینـەکاندا دەسـت بکـەین بەگـەڕان بـەدوایاندا.(-H.Rawlinson JRGS,VIX,pt1,1839,P 36) جگـە لـەوەش بابـەتی سـەرەکی ئەفسـانەکانی ئـەوان

= مەزهەبێك بێت، کەسێ کەعەرەب بێت و پشت بە وتەکانی پێغەمبەری خودا ببەستێت، چۆن عەلی وەکو خودا ستایش دەکات؟!

(١) دەقی دێرەکە ئەمەیە، کە لەوەلامی بابافەقێدا شا خۆشین گوتویەتی:

فقیه ماخدا نیستیم ولی با خدائیم اصلمان خوراست از خورزائیم
اول قلندر ما بودیم آخرهم مائیم بلی راه قلندران بەکس ننمائیم

کوڕی فەقیە هەڵەیە (تذکرە اعلی،ص٤٤، چاپی بۆمبای) گەلێ هەڵەی تێدایە.

پەیوەندیی بەلوڕستان و بەتایبەتی باشووری کوردستان و بەتایبەتی زەهاوو دەوروبەری رووباری سیروان و چەند شوێنی‌تره{V.Minorsky,The Guran.Bsoas V,XI.Pt.1.1943}. هەر لەم بارەیەوە گێڕانەوەی ئەم خاڵە گرنگە کەعەلیوللاهییەکان لەگەڵ بوونی بیروباوەڕی دێرین و کۆن بەگیروگەڕهاتووه، بەمانای گیر، لەکاتێکدا لەناوچەی زەهاو دەڵێن گوڕ بەمانای کلپەی ئاگر {نیکتین، کردان، موسکو، ١٩٦٤، ص٣٤٥-٣٤٦} یادەکانی داوودیان لادە وەکو پەیکەری کۆن وایە لەسۆنگەی رێورەسمی ئایینی ئاگر پەرستەکانەوه{E.B.S Oane, p384}[1]

هەموو ئەمانە ئەو قسەیەی (ك بودە) بۆ ئێمە روون دەکاتەوە کەلەناوەراستی سەدەی نۆزدەهەمدا گوتویەتی: (کوردە گۆرانەکان بڕێکن لەو ژمارە کەمەی کەتارادەیەك زمانی کۆنی گاورانیان پاراستووه.{یاداشتهای سفر، ج١٢٣، ص١٨، ك.بوده} شتێکی سەیر نییە کەف. مینورسکی) لەبەر راستای ئەم بۆچوون و بیرکردنەوەیەدا(Bode. Travels.. V.1.p.180) بەپشت بەستن بەزمان و فەرهەنگی خەڵکی باشووری کوردستان دەڵێ: ئەم کوردانە خەڵکانێکی نیشتەجێی بەرەچەڵەکی ئەو خاکەن و دوورنییە کەبەهۆی ئەوەوە کەلەبەشی خۆراوای خاکی مادەکاندا ژیاون، یەکێك بن لەمیراتگرانی راستەوخۆی ئەوان.(و.ف مینورسکی.کردان، پترزبورگ، ١٩١٥ص٣)

لێرەدا پرسیارێك دێتە پێشەوە: ئایا لەرۆژگاری زۆر کۆندا، ناوی گۆرانەکان باسکراوە یانا؟ لە گەڕان بەدوای وەلامی ئەم پرسیارەدا، ناتوانین ناوی گائورانیە کەلەدەقە ئاشوورییەکاندا هاتووه (لەنێوان ئورارتۆو خاکی

---

[1] لەسەرووی ئەم تاقەوە، مەزاری داوود کەبود سواری خۆراسانییە، کەوەکو کارخانەی دروستکردنی ئامرازی شەڕ سوودی لێوەرگرتووه، بۆیە بەلای یارانی ئەهلی حەقەوە پەسەند بووەو، هیچ پەیوەندییەکی بەرێورەسمی ئاگر پەرستانەوە نییە.

هێمرە) (ئەی. ئێم. دیاکنف) لەبەرچاو نەگرین، جگە لەوە هێمرە، هەر ئەو کیمریەیە کەلەسەدەی هەشتەمی پێش عیسادا لەبەشێکی باشووری دەریاچەی ورمێدا بووە. بەڵام لێرەدا رووبەرووی بارێکیتر دەبینەوە، کەخاکی گائورانیە لەدەقە ئورارتۆییەکاندا بەبەشێك دانراوە کەدەبێ لەناوی ئەمڕۆی گارتی لە ئەرمەنستاندا بۆی بگەڕێین. پترۆفسکی ئەم بەراورد کردنەی بەلاوە پەسەند نییەو دەڵێ کەلێرەدا دەبێ، هیمرە کەلەسەرچاوە ئاشوورییەکاندا ناوی هاتووە کیمرەی کەناری ورمێ نییە، بەڵکو دەبێ لە(کاپادوکییە)دا چاوی بۆ بگێڕین. (ب.ب.پیترفسکی & پادشاهان وان، موسکو،۱۹٥۹،ص۲۳۲-۲۳۳) بەڵام وادەرئەکەوێ ئەگەر وابێ گۆڕانییەدا هیچ پەیوەندییەکی بەگۆڕانەکانەوە نییە. لەگەڵ ئەوەشدا هیچ کام لەمانە دژی وابەستەیی گۆڕانەکان و لەناویاندا عەلیوڵلاهییەکان بەرۆژگاری کۆنی باشووری کوردستانەوە نییە، پلەوپایەی بەرزو بەناوبانگی سوڵتان سەهاك یەکێکە لەبەڵگە لەژمارە نەهاتووەکان(و.ف.مینورسکی، جستارهایی پیرامون بررسی خاورزمین،ج۲،پیزبورگ،۱۹۱٥،ص۲۰۱) لەسەر ئەو مەسەلەیەو ئەو هەوڵانەی کە و.ئیڤانۆڤ دەیدا بۆ راستکردنەوەی ئەوەی کەناوی سهاك شێوەیەکی ناوی ئەرمەنییانەی ئیسحاقە واتا زاهاك(V.Ivanov,p.8-9)، بەڵگەیەك لەبەردەستدا نییە کە ئەوەندە دووربکەوینەوە بۆ پەیدابوونی ئەو ناوە، چونکە لەناو کوردەکاندا، ناوی زوحاك ناوێکی نامۆ نییە، قسە لەسەر ناوی زوحاك شایە کەلەداستانە کۆنەکانی ئاوێستاو لەشانامەی فیردەوسی گەورەدا، ئاگادارین لێی و چەند جار ئەم ناوەیان لەگەڵ ناوی دهیوك پاشای ماددا بەیەك ناو داناوە[1] (G. Rawlin Son. History of Herodotus. London.1880.p.95) بەلەبەرچاوگرتنی ئەم

(۱) مەبەست ئاژی دەهاکە، گوندێکە لەدهۆکی باکووری عیراق و، یەکێکە لەمەڵبەندەکانی یەزیدییەکان.

خالآنە نابێ ئەوە لەبیربکەین کەزیارەتگەی سولتان سەهاك لەیادگارە کۆنەکانی هاوتای داوودە کەبەهی ئاستیاگ شای دادەنێن.(E.Herzfeld Archeological.History of Iran. London,1935.p.30) جگە لەوەش پەیکەری کەسێکی ئاگرپەرستی مادی لەسەر هەڵکەنراوە.[1] (فهرست مختصری از آثار وابنیه تاریخی ایران، رسالە۱، تهران،۱۳۰۲،ص۳٦) لێرەوە دەرئەکەوێ کەرێزلێنانەکەی زوحاك (شای ئەفسانەیی) کەزۆر کەس لەگەڵ کردانشای مادیدا کە (کەسایەتییەکی جێگومانی مێژوویی) بەیەك ئەزانن. وەك میراتێك لەباوك و باپیرە کۆنەکان مابێتەوە.(safrastian,Kurds, and Kurdistan. london,1984).

دەبێ ئەوەش بڵێین کەئەمە تاکە یادگارێك نییە کەپەیوەندیی هەبێت بەناوی زوحاکەوە، یاقوتی مێژوونووس لەباسی شارەزووردا دەڵێ، شارەزوور کەیەکێکە لەبنکە مێژووییەکانی کوردستان، بەدەستی ئەم خوێن خۆرە دروستکراوە.(تاریخ شهرزور،ص۲۱۲-۲۲۲ سون) لەخۆڕاییش نییە کەناوی ئەم شارە، وەك شارێکی پڕ لەستەم و زۆر باسکراوە[2]. بەکورتی پەیوەندیی عەلیوڵلاهییەکان و گۆرانەکان بەرۆژگاری کۆنی ئەم خاك و بوومەوە لەم خالآنەداو شتێکی سەیر نییە کە و. ف. مینورسکی لەو بەرهەمەدا کەلێکۆڵینەوەیە لەسەر گۆران لەگەڵ ئەوەدا کەخۆی دەڵێ دەربارەی پەیدابوونی گۆرانەکان لەدەیلەمەکان[3] گوبرگ دەڵێت ئەمانە زیاتر لەدوو

---

[1] ئەم هەواڵە دوورە لەڕاستییەوە، مەزاری حەزرەتی سوڵتان ئیسحاقی عەلەوی بەرزنجی، لەپەردیوەری هەورامانی سەر بەپاوەی پارێزگای کرماشانە، دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی هەشتەمی کۆچی و تائێستا چەند جار لەلایەن پەیرەوانییەوە چاکسازی کراوە، ئەو رۆژهەڵاتناسە روسییە بەڕێزە، مەزارەکەی سوڵتان ئیسحاقی لەگەڵ ئیسحاقی هەرسیندا تێکەڵ کردووەو لەگەڵ مەسەلەی دوکانی داوود کەهەندێ شوێنەوارناسان بەمەزاری ئاژدی دەهاکی دەزانن تێکەڵ و پێکەڵی کردووە.

[2] زور ناوی کوڕی زوحاکە، نەك ئەوەی، زور ئاماژە بووبێت بەستەمی زوحاك. (معجم البلدان،ج۳،ص۳٤۰)

[3] دیالمەکانیش باوەکو شیعەی زەیدی بوونە، بەڵام لەعەلەوییە توندڕەوەکانن (تاریخ آل بویه، فقیهی)

هەزار ساڵە لەباشووری کوردستاندا دەژین.(و.نیکتین، کردان، موسکو،١٩٦٤،ص٢٠٠) بەم شێوەیە، پاش چاوخشاندنەوەیەك بەو زانیاریانەدا کەدەڵێن گۆرانەکان لەڕۆژگارێکی زۆر کۆنەوە، لەم شوێنەی ئێستایاندا دەژین، دەست ئەکەین بەلێکدانەوەی مانای وشەی گۆران. لەسەرەتادا دەبێ ئەوە باس بکەین کەلەکتێبی شەرەفنامەدا، سێ جار ناوی گۆران هاتووە، بەمانای تیرەیەکی تایبەت: یەکجار لەو داستانەدا کەدەڵێ پیاوێك بەناوی شاهوردی ئیدیعای فەرمانڕەوای لوڕستانی دەکردو لەشەڕدا لەگەڵ شاعەباس، چەند کەسێکی لەتیرەی گۆران لەدەوری خۆی کۆکردبووەوە.(شرف نامە، چاپ قاهیرە، ص٣٨٢) دووهەم جار لەم باسەدا کەدەڵێ، بنەچەی بنەماڵەی فەرمانڕەوایانی ئەردەڵان لەنێو تیرەی گۆراندا ژیاون(شرف نامە،ص١١٨). سێهەمجار لەو باسەدا کەپەیوەندیی بەفەرمانڕەوایانی برادۆستەوە هەیە کە لەتیرەی گۆران پەیدابوون.(شرف نامە،ص٣٨٢)

لەم نووسینانەوە بۆمان دەرئەکەوێ کەگۆران بەلای شەرەفخانەوە، ناوی تیرەو هۆزێکی تایبەتە. کەئەویش هەر ئەو تیرەیەیە کە ئاکۆپۆف لەکتێبی (کردان گوران ص٥٦-٦٠) ناویان دەبات.

پاش پێداچوونەوەو ڕاستکردنەوەو ڕوونکردنەوەی وشەی گۆران کەخرایە بەرچاو، لێکۆڵەرەوەی ناوبراو، سەبارەت بەوشەی ئەردەڵان لەسەری دەڕواو دەڵێ: (..لێرەوە دەست پێدەکەین، کەچونکە هیچ کلیلێکمان بەدەستەوە نییە، بۆ دەرخستنی مانای ناوی ئەردەڵان. ئێمە وای بۆدەچین کە لەوشەی کوردی (ئەرد = زەوی) وەرگیرابێ و ناوی نەتەوەیی ئالان. شیکردنەوەیەکی لەم جۆرە شایانی سەرنجدانە، چونکە لەخۆرئاوای ئەردەڵاندا، شوێنگەلێکی زۆر هەیە کەناوی ئالانی تێدانە، بۆ نموونە قەڵای

كەڵهوڕی ئالانی كەلەسەرەوە باسمان كرد، هەروەها ناوچەی ئالان و شاخی ئالان و هیتر(خلاصه تاریخ الكرد و كردستان،ج١،ص٧)، ئەگەر بوونی وشەی ئالان وەكو ناو لەناو كوردا بخەینە سەر ئەو بەڵگانەی سەرەوە، ئەوكاتە بۆمان روون دەبێتەوە كەدۆزینەوەی یەكەی ئەردەلانەكان و گروپە كوردییە دراوسێكانیان، خاوەنی رەگوریشەیەكی قووڵە كەلەسەدەكانی ناوەڕاستدا لەو كاتەدا كەهەموو ئەم خاكە لەگەورەترین ناوچەیەكی فیودالیدا لەكوردستان –میرنشینی ئەردەڵان–بوونە (شرف نامه،١،موسكو، ١٩٦٧،ص١٤٦-١٥٢). كەواتە پەیوەندیی نزیكی مێژوویی ئەردەلانییەكان لەگەڵ دراوسێكانیاندا، بەتایبەتی هەورامییەكان شتێكی سەیر نییە.(Cl. Rich.1.p.202)

بەسەیركردنی پەیوەندیی نەتەوەیی خەڵكی ئەردەڵان وەبیری دەهێنینەوە كەشەرەفخانی بەتلیسی، لەگەڵ ئەوەی ویلایەتی ئەردەلان لەگۆرانەكان جیاكردۆتەوە، بەلام بنەماڵەی فەرمانڕەوایانی ئەردەلانی لەگەڵ گۆرانەكاندا تێكەڵ بەیەك داناوەو لەهەمان شوێندا باس لەوە دەكا كەبنەماڵەی ئەردەلانییەكان بوونێكی كرمانجی كوردییان هەیە. لەم بارەوە بۆچوونی لێكۆڵەرەوەكانی سەدەی نۆزدەهەمی زایینی، لەنێو ئەوانەدا (كیتر) وریچ شایانی تێڕامانە كەدەڵێن، لەكاتێكدا كەبنەماڵەی ئەردەلانییەكان كوردن، زۆربەی سەرانی ئەردەڵان گۆرانن، بەرێكەوتیش نییە كە(دیتر) یش باسی ئەوەی كردووە، سەرانی ئەم ویلایەتە لقێكن لەگۆرانەكان،{K. Ritter Erkunde, IX. S. 622} سون دەڵێ: ئێستا وادیارە لەم ناوچانەدا (لەنێوان هەورامان و كندول دا) خەڵكانێك نیشتەجێبوون و دەژین كەبەگۆران بەناوبانگن و بەزاراوەیەك قسە دەكەن كەلەسەرەوە گوتمان، ئەمەش ئەو شێوە ئاخاوتنەیە كەتائێستا لەناو خێڵە نیشتەجێبووەكانی

هەوراماندا قسەی پێدەکرێت. ئەم زمانە ئەمڕۆ تارادەیەك زمانی کلاسیکیی عەشیرەتی ئەردەڵانەو لەچامە پڕ بەهاکاندا بەکاردەهێنرێت، ئەم زمانەی (ئائورمی) بەهەورامی یا شارەزووری ناودەبرێت.(و.نیکیتین،کردان، موسکو،١٩٦٤،ص٢٦٢)

لەم قسەیەوە ئەوە بەرچاودەکەوێ کەگۆرانی هەر ئەو زمانە دێرینەی خێڵەکانی ئەردەڵانە. باس دەربارەی ناوچەیەکە ئەتوانرێت بڵێین: نیوەی خاکی باشووری کوردستانی لەخۆگرتووەو ئەم ناوچەیە لەسەدەی نۆزدەهەمی زایینی‌دا، جوانرۆو هەورامان‌و مەریوان‌و حەسەن ئابادو ئەسفەند ئابادو بانەشی گرتووەتەوە.{Cl.Rich 1.p.217} بەرێکەوتیش نییە کاتێ کەباس لەکوردستانی ئێران دەکرێ ئەردەڵان هەر لەبەرچاوە.(ف.چرنۆزۆبف، اردلان یا کردستان ایران، ستاد منطقه نظامی قفقاز،ش،٣٣،١٩١٣)

(..خستنە بەرچاوی ئەو بەشانەی (پلنگانیان) تیایدا دەژین دژوارترە، چونکە ئەم ناوە نەگەیشتووەتە ئەم رۆژگارەی ئێمە. دەبێ ئەوەش بڵێین کەرووباری ئەڵوەند جۆگەیەکی لێجیادەبێتەوە بەناوی (پەلکانە)، ئەگەر ئێمە ئەوە بەشوێنی ژیانی پڵنگانییەکان دابنێین، بۆمان روون دەبێتەوەو دەتوانین بڵێین، هەموو خاکی ئەوانە لەدەوروبەری ئەم رووبارەدایە. شەرەف خانی بەدەلیسی دەڵێت کەقەڵاکانی دێودژ، نۆدژ، دژیمان، گەواە دژ، مور، گلانەو نوشورو مراه من لەو قەڵاو ناوچانەن کە لەسەردەمی ئەوانە بوون، شوێنی ئەم هەموو قەڵایانە لەهێڵێك لەباکووری پشتکۆی لوڕستانەوە بەرەو قەڵاکانی دەرتەنگی، پاوە، رەوانسەر، و دواتر بەرەو قەڵای ئالانی لەناوچەیەکدا بەهەمان ناو لەباشووری کوردستانی ناوەندیدا کشاوە، بەئاسانی دەردەکەوێ.(؟!)

لەم باسانە روون ئەبێتەوە کە کەڵهوڕەکان لەدەشتەکانی خوارووی

کرماشانی ئەمڕۆداو، ئەگەر بەقسەکانی ریچ باوەڕ بکەین، تا هەورامان‌و سلێمانی دراوسێی دا ژیاون.(Cl.Rich Narrative..1.p.217-281)

سەبارەت بەپاڵنکان کەبنەڕەتی مەبەستەکەی ئێمەیە لەم نووسینەدا (هاکوپیان)یش کەوتووەتە هەڵەوە، چونکە قەڵای پڵنگان لەقەڵا ناودارو گەورەکانی کوردستان‌و ناوەندی گۆران‌و ئەردەڵان بووە، ئێستاش هەر شوێنەوارەکانی ماوەو لەباکوورەوە شاخی شاهۆو لەباشوورەوە رووباری گاوروودو لەخۆرهەڵاتەوە هەورامان‌و لەخۆراواوە ناوچەی کامیاران سنوورەکەیەتی.

پاش ئەم روونکردنەوەیەو راستکردنەوەی هەڵەکان، دەستدەکەین بەباسی چۆنیەتی دەسەڵات گرتنە دەستی ئەردەڵانییەکان لەناو عەلەوییە توندڕەوەکانداو سەرکوتکردن‌و پاشەکشەکردنی عەلەوییەکان بەرەو دالاهۆ.

هاوکات لەگەڵ سەرهەڵدانی چەند بزووتنەوەیەکی بەهێزی ئایینی، بەرامبەر بەبزووتنەوەی عەلەوییەکانی زاگرۆس، بەتایبەتی لەکوردستانی هاو سنوور لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی، کەبزووتنەوەی عەلەوییەکانی پێ خۆش نەبوو و بەکۆسپیانی دادەنا لەرێی پەرەسەندنی دەسەڵاتی خۆیدا، بەرەو نیمچە کیشوەری هیند چەند بنەماڵەیەکی گەورەو خاوەنی رابردووی نەتەوەیی‌و ئایینی‌و زانست، لەدوو رەهەندی فیکری- بیروباوەڕی ئایینی‌و سیاسی- سەربازییەوە لەناوچەکەدا دەسەڵاتیان کەوتە دەست‌و سەریان هەڵداو بەهەموو هێزێکی خۆیانەوە، دەستیان کرد بەسڕینەوەی ئاسەواری عەلەوییەکان‌و پەیڕەوانیان‌و کەوتنە دانانی مێژووی ناوچەکەو تۆمارکردنی دەرمارگیرانەی چەند رووداوێك بۆ لەناوبردنی کەلەپووری عەلەوییەکان لەم ناوچەیەدا. سەیر لەوەدایە هەردوو بزووتنەوەکە لەناوجەرگەی

عەلەوییەکانی زاگرۆس (کوردستان)دا پەیدابوون.

جگە لەبنەماڵەی عەلەوییە سەفەوییەکان کەلەسەرەوە باسکرا، دوو بنەماڵەی کۆن و رەسەنی‌تر زنجیرە بنەماڵەی سیاسی و ئاییینی ئەردەڵان و مەردوخەکانن، کە ئایەتوللا شێخ محەمەدی مەردوخ لەکتێبی مێژووی خۆیدا، بەزیرەکییەکی تەواوەوە لەدوو توێی دەربڕینی بیروبۆچوونی خۆیدا، راستی بابەتەکەی خستووەتەڕوو، بەڵام لەباسکردنی ئاشکرای بابەتەکەدا لەبەر چەند هۆیەك، خۆی دوورەپەرێز گرتووە، لێرەدا پێویستە بۆ روونکردنەوەی رێڕەوی باری جوگرافی بزووتنەوەی عەلەوییەکانی زاگرۆس دەست بکەین بە بەدواداچوون و رەخنەگرتن لەم بابەتە.

ئایەتوڵڵای مەردۆخ و ئەوانی‌تر وەك نووسەری کتێبی (توحفەی ناسری)، حەدیقەی ناسری، مێژووی ئەردەڵان و هی‌تر.. دەربارەی وشە و سەرهەڵدانی ئەردەڵان کەهەموو ئەو بۆچوونانە لەمێژووەکەی مەردۆخدا هاتووە دەنووسێ: (ئەردەڵان کۆی (ئەردەڵ)و تیرەی فەرمانڕەوایانی کوردستان کەلەنەوەی قوبادی یەکەمن پێیان دەڵێن ئەردەڵان، ئەردەڵانییەکان دەڵێن قوبادیان بە(بابا ئەرەدەڵ)یش ناوبردووە. گێڕانەوەو باسکردنی مێژوونووسەکان لەسەر قوبادی یەکەم جۆراوجۆرە.

هەندێك نووسیویانە کە قوبادی ئەردەڵ کوڕەزای خەسرەو ناوێکی ئاشەوان بووە کە کاتێك یەزدگوردی شای ئێران کە لەساڵی ٣١ی کۆچیدا شکستی خواردو لەدەستی سوپای ئیسلام دەربەدەر ئەبێ و خۆی لە(مەرو) ئەشارێتەوە لەگەڵ ئەو ئاشەوانەدا ئەبن بەبرادەر، خەسرەو شەوێك یەزدگورد ئەکوژێت و چی پارەو گەوهەری ئەو شایە بوو هەمووی دەبات و بەو هۆیەوە سامانێکی زۆری لا کۆدەبێتەوەو، بەهرامی کوڕی دەخاتە

سەرکاری بازرگانیکردن. پاش مردنی خەسرەو بەهرامی کوڕیشی لەساڵی ٦٥ی کۆچیدا لەشەڕی موهەللەبی کوری ئەبی سەفرەی فەرمانڕەوای خۆراسان لەگەڵ (ئەزاریقە)کاندا ئەکوژرێ. کوڕی ئەمیش کەهەرناوی قوبادە لەساڵی ٨٦ی کۆچیدا، دەبێ بەخزمەتکاری تایبەتی (قوتەیبە)ی فەرمانڕەوای خۆراسان. لەکاتی پەیدابوون و سەرهەڵدانی ئەبو موسلیمی خۆراسانیدا لەمەرو، واتە سەردەمی (سەفاح ئەبولعەباس عەبدوللای عەباسی)، قوبادی ناوبراو لەساڵی ١٣٢ی کۆچیدا، لەگەڵ کەس وکارەکەی خۆیدا کۆچ ئەکەن بەرەو مووسڵ. پاش ماوەیەك لەوێ دەسەڵات پەیدا دەکاو دەبێ بەفەرمانڕەوای دیاربەکرو مووسڵ. لەئەنجامیشدا کوڕو کوڕەزاکانی ناوچەی شارەزوور دەخەنە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوەو دوای ئەوە دەست بەسەر ناوچەی شارباژێریشدا دەگرن و بەدوای ئەودا شاری عەمادییە. ئەمانە تا ساڵی ٥٦٤ی کۆچی لەناوچەی شارەزوور فەرمانڕەوایی دەکەن و قەڵای زەڵم یان بنیات ناوە بۆ شوێنی فەرمانڕەوایی خۆیان. لەدواجاریشدا (پڵنگان) کەشوێنی تیرەی کەڵهوڕو گۆران بوو کەوتە ژێر دەستی ئەردەڵانیەکان و لەوێشدا، قەڵایەکی قایمیان بۆ ناوەندی فەرمانڕەوایی خۆیان دروستکرد کە لەپاشماوەی ئەو قەڵایە تائێستا تاکە دەرگایەك کەلەپارچە بەردێکی تەخت و گەورە دروستکراوە ماوەتەوە. ئەردەڵانەکان ماوەی (٤٢) ساڵیش، لەدەوروبەری پڵنگان فەرمانڕەواییان کرد، تا سەرە گەیشتە سەر کلۆڵ بەگ.

هەندێکی تر لەمێژوونووسەکان، سەبارەت بەقوبادی سەر ئەڵقەی ئەو ئەردەڵانییانە، بەم شێوەیە نووسیویانە: لەساڵی ٨٩٥ی کۆچیدا، شا مەنسوری فەرمانڕەوای (دوشتیك) بەدەستی تورکمانەکان کوژرا، پاش خۆی

چوار کوڕی لێ بەجێما، گەورەکەیان کەناوی فەیروز بوو، پاش کوژرانی باوکی ناوی خۆی گۆڕی بەناوی (قوباد) ساسان پەنای برده بەر سورخابی کوڕی بەدری حەسنەوی کەلەو سەردەمەدا فەرمانڕەوای شارەزوورو دەینەوەر بوو، ماوەی چەند ساڵێك قوباد لەناو گۆرانەکاندا بەرێزەوە ژیا.
پاش لەناوچوونی فەرمانڕەوایی حەسنەوی، قوباد لەساڵی ٦٣٠ی کۆچیدا، نزیك (گوڵ عەنبەر) خورماڵ و هەڵەبجە، تاقمێکی لەخۆی کۆکردەوەو بەخەیاڵی هێرش کردن بۆسەر ئازربایجان، بەڵام لەراستیدا بەخەیاڵی تۆڵەسەندنەوەی خوێنی باوکی رووی کردە ئەو ناوچەیە. (موزەفەرەدین) فەرمانڕەوای هەولێر، ئاگای لەجموجوڵی ئەو بوو، سوپایەکی بۆ بەرێخست و لەنزیکی قەڵای (نوی) ، قوباد سوپای ئەربیل دەشکێنێ و لەئەنجامی ئەم سەرکەوتنەدا، رۆژ دوای رۆژ خەڵك دەچنە پاڵی و لایەنگرانی زیاتر دەبن. لەدەوروبەری خۆرهەڵاتی شارەزووریشدا، چەند قەڵایەکی‌تر دەخاتە ژێردەستی خۆیەوەو تواناو هێزێکی تەواو پەیدا دەکا.
لەئەنجامدا لەگەڵ تورکمانەکانی ئازەربایجاندا سازش دەکاو لەساڵی ٦٣٦ی کۆچیدا لەگەڵ میر شەرەفەدینی جەلالی فەرمانڕەوای هەولێر دەس بەشەڕ دەکاو تووشی شکست دەبێ و ناچار جارێکی‌تر رائەکاتەوە بۆ ناو عەشیرەتی گۆران، تا ساڵی ٦٥٦ کە هۆلاکۆ خان هێرش ئەکاتە سەر عیراق، (یەشموت) میرزا کوڕی هۆلاکۆ کە لەکرماشانەوە بەرەو عیراق دەچوو، قوباد پەیوەندیی پێوە کردو بوو بەبەردەستی تایبەتی یەشموت میرزاو، لەبەرئەوەی کەکەسێکی بەتەمەن و کارزان بوو، یەشموت بە بابا ئەردەل بانگی دەکردو هەر بەم هۆیەوە، ئەم ناوەی بڕا بەسەرداو یەشموت فەرمانڕەوایی شارەزووری بەرەو رووی ئەو کردەوە. لەساڵی ٦٥٧دا کۆچی

دوایی کردو کلۆڵی کوڕە گەورەی بوو بەجێنشینی ئەو.(تاریخ مردوخ،ص٨٩-٩١)

لـەوەی کەلەسـەرەوە رابـوورد، ئـەم خاڵانـەی خوارەوەمـان بـۆ روون دەبێتەوە:

١. نازنـاوی (بابـا) پلـەی رۆحـانیی ئـەم بنەماڵـە دەردەخـاو ئەفسـانەی رووبەرووبوونـەوە لەگـەڵ هۆلاکـۆدا کـە نووسـیویانە لەبەرئـەوەی کەتـەنیا سەرچاوەیەو هیچ سەرچاوەیەکی تر ئاماژەی پێنەکردووە، لاوازەو ئەوەش کـەدەڵێ: یـەشموت ئـەم نـاوەی بڕیـوە بەسـەریا، لەبەرئـەوەی کەیـەشموت کابرایـەکی مەغۆلییـەو دوورە شـتی وا بـەکاربێنێ، بەراسـت نـازانرێو دروستکراوی مێژوونووسەکانی دواییە.

٢. شـوێنی نیشـتەجێبوونی باپـیرانی زنجـیرەی ئـەردەلان، شـوێنی عەشیرەتی گۆران بووە کەبەدەماودەم بەئێمە گەیشتووە.

٣. مەودای نێوان مردنـی سورخابی کوڕی بـەدر لەساڵی ٥٠٠ی کۆچیدا -کەلەبەنی عەنازەکانە نـەك حەسـنەوی- تاهێرشـی هۆلاکـۆ بۆسـەر بـەغدا کەلەسـاڵی ٦٥٦ی کۆچیـدا بووەو رۆیشتن بۆ بەغدا، ١٥٦ سـاڵ جیـاوازیی هەیەو ئەمەش جێگەی گومانە.

٤. بەلەبـەرچاوگرتنی ئـەو خاڵانـەی سـەرەوە، مەسـەلەی خەسـرەوی ئاشەوان و.. خۆی لەخۆیدا بێ بنەمایە.

٥. مەسەلەی داگیرکردنی قەڵای پڵنگان کەناوەندی خێڵی گۆرانەو پاشتر دێینـە سـەر باسـکردنی، بـەگوێرەی مێژووەکـانی ئـەردەلان، پـەیوەندیی بەساڵەکانی کۆتایی هەزارەی یەکەمی کۆچییەوەیە.

٦. ئەوەی بەئاشکرا باسکراوە لەدەستنووسـە کۆنـەکانی کوردسـتاندا، بەتایبەتی مێژووی هەورامان، ئەوەیە کەبابا ئەردەڵ یـەکێك بووە لەنـەوەدو نۆ پیرەکانی هەورامان.

٧- بوونی فەرمانڕەوایی بنەماڵە جیاجیاکان لەکوردستاندا، بەگوێرەی ئەوەی کەلەمێژووی شەرەفنامەی بەتلیسی و ئەوانیتردا هاتووە، کەئەوان لەباری مێژووییەوە پێش ئەردەڵانەکان کەوتوون و، لەگەڵ سەرهەڵدان و بەهێزبوونی بنەماڵەی ئەردەڵان و خۆ بەستنەوەیان بە سەفەوییەکانەوە کەوتونەتە ژێر دەسەڵاتی ئەردەڵانەوە وردە وردە لەناوچوون و. دەسەڵاتی ئەوان رەتدەکاتەوەو هەموو ئەمانە وا دەکەن کەنووسینەکانی مێژوونووسانی مێژووی کورد، لەم بارەوە بەگومانەوە تەماشا بکرێن و بەڕاست نەزانرێن.

لەروونکردنەوەی زیاتری ئەو خاڵانەی سەرەوە، دەبێ ئەوە بزانیت کەئەو ئاماژانەی کراوە سەبارەت بەئایینی ئەردەڵان و ئەوانەی کەپەیوەندییان هەیە بەوانەوە لەدەقەکانی مێژووی کوردستاندا، رێگای گەڕان و بەدواداچوونی بۆ ئێمە ئاسان کردووە، وەك چۆن نووسەری (توحفەی ناسرییە) دەڵێ: (لێکۆڵینەوە دەربارەی ئەو گروپ و تاقمە ئاینییانەی کەهەن لەکوردستاندا وەك بهدینان، ئەهلی حەقە، یەزیدی و ئەوانیتر، ئەوەمان بۆ دەردەخات کەخەڵکی کوردستان پاش هێرشی عەرەبەکان و بڵاوبوونەوەی ئایینی ئیسلام تا چەندەها سەدە دواتر بەنهێنی، پابەندی ئایینی کۆنی خۆیان بوون و وەك دیارە لەسەدەی نۆهەمی کۆچی بەدواوە، بەتایبەتی لەسەردەمی سەفەوییەکان و لەبگرەو بەردەی سەربازی و عەقیدەیی نێوان دوو دەسەڵاتی گەورەی کۆمەڵگەی ئیسلامی، واتە سەفەوی و عوسمانییەکان کەکوردەکان بەزۆری لەپەیڕەوانی ئەو دوو رێبازە ئایینی سوونی و شیعە بوون.{تحفە ناصری، میرزا شکرالله سنندجی،ص٤٧٠}

لەشوێنێکیتردا باسی کردووە (کەلەسەرەتادا رێبازی ئایینی ئەردەڵان پێش ئیسلام جۆراوجۆر بووە و هەر خێڵ و هۆزێك بیروباوەڕێکی ئایینی

خۆی بووە، هەندێکیان مەجوس و هەندێ گاورو تاقمێك دەسنی و شەیتان پەرست بوونە، (هەمان سەرچاوە،ص٨٣) کەئەوەی دواییان مەبەست ئەهلی حەقەو هەر ئەو وتەیەی یەکەم راستە کە تاسەدەی نۆهەمی کۆچی ئایینی تازەی ئیسلامییان پەسەند نەکردووەو ئیتر ئەوەی کەسەبارەت بەباپیرانی ئەردەڵان وتراوە (بابا) ئەوە وەك رێزلێنان و گەورەکردنێکە، وەك چۆن دەوترێ شێخ، پیر، ئوستادو هیتر، لەم نازناوانە کەبۆ پیاوانی و خواو پیاوچاکان لەلایەن خەڵکەوە، ئەخرێتە سەر ناوەکانیان و هەر بەوەش ناوبانگ دەرئەکەن.

(فرانتز رۆزنتال) لەنووسنێکدا بەناوی (پێشینییەکانی بابا حەڕالی)(ران ملخ/ ارمغان نامە تقی‌زادە) سەبارەت بە حەررانی و سائیبی مەسیحی دەڵێ: بابا لەناو مەسیحییە رۆژئاواییەکان و پیاوچاکانی ئێراندا هاوبەش بووەو وەکو (پاپا) هەردوولا بەکاریان هێناوە، هەروا دەڵێ: ناوی بابا لەنووسینێك (دورا ئوریوس) ساڵی ٢٠٣ بەشێوەی بەب و لەیۆنانیدا بەشێوەی بابا هاتووەو کەپەیوەندیی هەیە بە وشەی (بەبی) ئارامی (سوری و جولەکە)وە، هەروەها ئەم ناوە بۆ پێغەمبەری حەرران بەکارهاتووە، هەروەها ئیبن عەدیم لە(مێژووی حەڵەب)دا گوتوویەتی کەئیبن تەیمییە (کتێبی بابا)ی سائیبییەکانی نارد بۆلای من کەتیایدا هاتووە، ساڵی (٣٦٧)ی پێش کۆچکردن بابا پێغەمبەرایەتی خۆی راگەیاندووە.

honour of S.H. Togizad eh:London, Perylund,1962,pp.220-221

... مامۆستای خوالێخۆشبوو جەلالودین هومایی لەباسکردنی گۆڕی (بابا)کاندا وەك بابای ئەسفەهان و بابا روکنودین، بابا عەلەمدار، بابا نۆش و هیتر دەڵێ: بەشی زۆری ئەوانە لەسەدەکانی هەشت و نۆی کۆچیدا ژیاون (مقالات ادبی،ج١،ص٤٢٦-٤٢٧)و (بابا طاهرنامە،ص١٢٧-١٢٨) ئەوەش لەبیر نەکەین کەلەناو عەلەوییە گەورەکانی زاگرۆسدا ناوی بابا تاوس، بابا یادگارو هیتر

هـەن، هـەروەها بەئاشـکرا لەباسـی رابـردووی بنەماڵـەی مەردۆخییـەکاندا کەئـەوانیش لەنـەوەی نـەوەدو نۆپیرەکـەی هـەورامان و بابـا زادەن. شـێخ محەمـەدی مـەردۆخ پشـتگیری ئـەو قسـانە دەکـات کـەرابردوون و بـەبرەو پـەیداکردنی بزووتنـەوە عەلەوییـە توندڕەوەکـان دەکـات لەهـەوراماندا و دەنووسـێ: خـەڵکی هـەورامان هورمزدپەرسـت بوونـەو خۆیـان بەنـەوەی ئەردەشیری دەست درێژ دادەنێن کەنازناوی بەهمـەنی کـوڕی ئەسـفەندیار بوو، تاسـەردەمی پیرشالیاری یەکەم لەسەر بیروبـاوەڕی هورمـزد پەرسـتی خۆیـان بـەردەوام بـوون و بـەهۆی ئـەو کارەسـاتی کەعەرەبـەکان هێنایـان بەسەریاندا بەتـەواوی لەئایینی ئیسـلام و ئیسـلام گـەرایی بـێزارو نیگـەران بـوون. پـیر شـالیاری دووهـەم کەلەدڵـەوە خـۆی بـاوەڕی بەئیسـلام بـووە، بەئاشـکرا نـەیتوانیوە بیروبـاوەڕی ئیسـلام گـەرایی بـدا بـەگوێیاندا، بـەڵام لەژێرەوە وردە وردە مانای راستەقینەی ئیسلامی فێرکردوون و کتێبێکی بۆ داناون بەناوی (مەعریفەتی پیر شالیار) کەئامۆژگاری تێدایە بۆیـان. (بابـا مەردۆخـە)ش هەرچـەند لەگـەڵ موریدەکـانی خۆیـدا خـاوەنی بیروبـاوەڕی ئیسلامیانە بوون و رەنگە بۆ بڵاوکردنـەوەی ئیسلام هاتبنـە ئـەو ناوچەیـە، بـەڵام بـەهۆی سـەختی و بـەردەلانیی شـوێنەکەو توندوتیـژی خەڵکەکـەو دەمارگیرییانەوە، نەیان توانیوە و بەئاشکرا ئیسلامییەتی خۆیان دەربخـەن و بانگیان بکەن بۆ ئیسلامییەت. بەڵام ئەویش وەك پیر شالیار هەوڵی ئەوەی دەدا کەدڵی خەڵکەکە بەلای ئایینی ئیسلامدا رابکێشـێ. تا سـاڵی ٨٤٢ ی کۆچی، مەولانا گوشایش پلەوپایەی کەوتە دەست و بەئاشکرا دەسـتی کـرد بەبڵاوکردنەوەی ئایینی ئیسلام و فێرکردنی قورئان.

عەبدولغەفاری کوڕی مەولانا گوشایش، پاش ئەوەی گەورەبوو، رووی کردە خواپەرستیو خۆپاراستن لەگوناه و رۆیشتە خزمەت شێخ شەمسەدینی شوشیو لەسەردەستی ئەودا تەریقەتی وەرگرتو بەم هۆیەوە ناوبانگی دەرکرد، پاش بڕینی قۆناغەکانی سۆفیگەریو دەسخستنی رێورەسمی حەقیقەت گەڕایەوە بۆ هەورامانو بەفەرمانو مۆڵەتی سوڵتانەکانی هەورامان دێی دەگاشێخانی ئاوەدان کردەوەو لەگەڵ موریدو پەیڕەوانی خۆیدا لەوێ نیشتەجێبوونو دەستی کرد بەڕێنمایی کردنی خەڵك. هەر بەم بۆنەشەوە، دێیەکەیان بەدەگاشێخان ناوی دەرکرد، واتە دێی شێخان، (دەگا) واتە (دێ)و شێخانیش کۆی شێخە. یەکەم کەسیش کەنوێژی جومعەی لەهەوراماندا هێنایە کایەوە، شێخ عەبدولغەفار بوو. پاش ماوەیەك، خوا کوڕێکی پێ بەخشی بەیادی رابەرەکەی خۆیەوە ناوی نا (شەمس ئەلدین). (تاریخ مردوخ،ص١٥).

لەم سەردەمەدا هاوکات لەگەڵ دەسەڵاتی هەڵۆ خانی ئەردەڵانو خان ئەحمەد خانی ئەردەڵانو دەسپێکردنی هێرش بۆ سەر هەورامانو داگیرکردنی قەڵای پڵنگانی بارەگای عەشیرەتی گۆرانو پچڕانی پەیوەندیی هەورامان لەگەڵ لوڕستاندا کەپێشتر بە بەشێك لە قەڵەمڕەوی لوڕستان دادەنرا، هەروەها بەپاشەکشەکردنی عەلەوییەکان لە کوردستانو هەورامان بۆ ناوچەی داڵەهۆو دەوروبەرو نوێکردنەوەو رێکخستنەوەی گروپی بەرەنگاری لەشارەزوورو دەوروبەریدا دادەنرێت.

زنجیرەی فەرمانڕەوایی ئەردەڵان، بەهاریکاریو کۆمەکی بنەماڵە ئایینی مەردۆخی کە بەگوێرەی ئەوەی لەسەرەوە باسکراو ئەو بەڵگەنامانەی پاشتر بەرچاو دەکەوتن، خۆیان لەنەوەی عەلەوییە توندڕەوەکان بوونو

سەرکەوتوون لەبڵاوکردنەوەی ڕێبازی عەلەوییە میانڕەوەکان (شافعی) لەکوردستانداو تا کۆتایی سەردەمی قاجارییەکان و ناوەڕاستی فەرمانڕەوایی پەهلەوی، کاربەدەستانی ناوداری سیاسی و ئایینی کوردستان لەم دوو بنەماڵەیە بوون و مەدرەسەو مزگەوتێکی زۆریان دروست کردووەو بناغەی باس و لێکۆڵینەوەو وتنەوەی وانەی زانستە ئایینییەکان لەسەر ڕێبازی ئیمامی شافعی لەو ناوچەیەدا، ئەوان دایانناوەو هەوڵێکی زۆریان داوە.

لێرەدا بەمەبەستی ڕوونکردنەوەو راستی ئەم قسانە، دەربارەی رابردووی بنەماڵەی زانستی و ئایینی و پێشەنگییەتی مەردۆخە عەلەوییەکان، خودی شێخ محەمەدی مەردۆخی و نووسینەکانی بەبەڵگە دێنینەوە.

سەرەتا دەربارەی واتای وشەی مەردۆخ، دەڵێ: مەردۆخ واتا کوڕی خوا، نمایانگەری خوا، وتەی خوا، نیشانەی خوا،(هەمان سەرچاوەی پێشوو،ص١٦) ئەگەر مانای وشەکە لەبەرچاوبگرین، کرۆکی فەلسەفەی عەلەوییە توندڕەوەکان لەوشەکەدا ئاشکرایەو بەڵگەنەویستە. پاشان ئایەتوڵڵای مەردۆخ دەربارەی ڕۆڵی بنەماڵەی خۆی (مەردۆخیەکان) لەهەورامان و کوردستان و ناوچەکەدا، بەئاشکرا سەرهەڵدانی پێشینانی بنەماڵەکە لەنەوەی نەوەدو نۆپیرەکە کەلەبەرگی یەکەمی ئەم کتێبەدا ئاماژەکراوە، بەپلەو پایەی ڕۆحیانییەتی ئەوان لەسیستەمی سیاسی و ئایینی عەلەوییەکاندا، لەم بارەوە دەنووسێ: دەروێش ئەمیر (محەمەد مەردۆخ) ناسراو بەبابا مەردۆخە کەباپیرە گەورەی شێخەکانی مەردۆخی کوردستانە، خەڵکی دێی (مەردۆخ) سەر بەشامە، .. لەساڵی (٧٣٧)ی کۆچیدا (هاوکات

لەگەڵ پەیدابوونی سوڵتانە ئیسحاق لەهەورامان) لەکاتی داگیرکردنی ئازەربایجان و بەغدا لەلایەن حەسەن جەلایری کەدەوڵەتی ئیلخانی پێکهات لەعیراقدا.

بابا مەردۆخ لەگەڵ کۆمەڵێك کە سوکارو خزمەکانی خۆیدا لەشامەوە بەرەو خاکی هەورامان کۆچ دەکەن. ماوەیەك لەدەشتی (شامییان) کەبەو هۆیەوە ئەو ناوەی لێنراوە. ڕەشماڵێیان هەڵداوەو نیشتەجێ بوون، خەڵکی هەورامان و دەوروبەرو کە بینیویانە پیاوێکی خواپەرستەو دوورە لەدنیاپەرستی، خەڵکی هەورامان باوەڕێکی زۆریان پێهێناوەو هەموو بوون بەموریدی ئەو و لەدڵەوە ئەیان پەرست و لەوناوچەکەدا پلەو پایەی قوتب و غەوسی پەیداکردو ئەویان بە(بابا مەردۆخە) ناوئەبرد. پاش مردنی خەڵکی ناوچەکەو دەوروبەری پێیان دەگوت پیرموحەمەدی هەورامی.

هەندێك وایان ئەزانی کەپیر موحەممەدی هەورامی باپیرە گەورەی ئەمیر موحەممەدی مەردۆخە بووەو بەگوێرەی ئەم بەهەڵەداچوونە، دووجاری ناوی ئەویان لەزنجیرەی شێخە مەردۆخیەکاندا باسکردووە، جارێکیان بەناوی دەروێش ئەمیر موحەممەدی مەردوخەو پاشتر پیر موحەممەدی هەورامییان بەباپیرە گەورەی داناوە، لەحاڵێکدا کەئەم دوو ناوە هەریەکەو لەهەوراماندا پێیان گوتووە میر موحەممەدی مەردۆخەو لەدەوروبەر پێیان گوتووە پیر موحەممەدی هەورامی.

لەبەشی چوارەمی کتێبی مێژووی سوڵتانەکانی هەوراماندا هاتووە: دەروێش میر موحەممەدی مەردۆخ کەبە(بابا مەردۆخە) بەناوبانگە، یەکێکە لەنەوەدو نۆ پیرە گەورەکەی هەورامان، مەرقەدەکەی لەناوچەی هەورامانە، هەموو شێخە مەردۆخییەکان لەنەوەی ئەون. وشەی (بابا) یش نیشانەی

ئەوەیە کەدەروێش میر موحەممەدی مەردۆخ سەیید بووە، چونکە خەڵکی هەورامان هەر بەسەیید ئەڵێن بابا.

هەروەها لەکتێبی مێژووی سوڵتانەکانی هەوراماندا هاتووە: بابا مەردۆخە لەساڵی ٦٨٠ی کۆچیدا هاتووەتە دنیاوە لەنەوەدو هەشت ساڵیدا ژنی هێناوە، لەساڵی ٧٩٠ی کۆچیدا وەفاتی کردووەو سەدو دە ساڵ ژیاوە. لەساڵی ٧٧٨ی کۆچیدا، لەسەردەمی ئەمیر ئەسعەدی ناسراو بەئەمیر جیاشا (واتە سەردەمی سەڵتەنەتی سوڵتان موراد خانی یەکەم لەوڵاتی عوسمانیدا) لەسەر ئارەزووی پیر شالیاری هەورامی، کچی شێخ شەهابەدینی (دزاوەر)ی مارە بڕیوە، لەو ژنە یەك کوڕی بووە، ناوی ناوە (گوشایش) پاش ئەوەی گەورە بووە، لای شێخ حەسەنی مەولان ئاباد واخوێندوویەتی و پاشان گەڕاوەتەوە بۆ هەورامان و بەمەولانا گوشایش ناوی دەرکردووە.

مەولانا گوشایش لەساڵی (٨٤٢)ی کۆچیدا، دەستی کردووە بەبڵاوکردنەوەی ئیسلامەتی و حوکمە شەرعییەکان لەساڵی ٨٧٣ی کۆچیدا، وەفاتی کردووە. دوو کوڕی لەپاش بەجێماوە بەناوی عەباس و عەبدولغەفار. عەباس باپیرە گەورەی قازییەکانی هەورامانەو عەبدولغەفار باپیرە گەورەی شێخەکانی دەگا شێخان، تەختە، باقلئاوا، قزڵباق، هەزارکانیان و میرگاه سارو دژن و تەنگیسەروکاشتەرو ناوچەی قەرەداغ و دەوروبەری سلێمانی و شاری سنەو شێخە مەردۆخییەکانی ترە، کەلەبەغداو بەیروت و میسرو ئەزمیرو وڵاتەکانی تردا بڵاوبوونەتەوە.

پیر شالیاری ناوبراو (ئوستاد بابا مەردۆخە) نەوەی پیرشالیاری یەکەمەو ناوی سەید موستەفا بووەو هاوچەرخ بووە لەگەڵ شێخ عەبدولقادری

گەیلانیدا، ئەوان وای دائەنێن کەلەنەوەی عەلی عەزیزی کوڕی ئیمام جەعفەری سادقە. لەساڵی ٥٦٧ی کۆچیدا مردووەو مەرقەدەکەی لەهەورامانە(؟!) (هەمان سەرچاوەی پێشوو ص١٣) ئایەتوللای مەردۆخ بەحەوت پشت کەیەك لەدوای یەك ئیمام جومعەی سنە بوون، ئەگاتەوە بەشێخ عەبدولغەفاری مەردۆخی.

لەشوێنێکی تردا ئایەتوڵڵا شێخ محەمەدی مەردۆخ بەئاشکرا دانی پیا ئەنێو ئەڵێ: (مەولانا گوشایش باوکی شێخ عەبدولغەفاری یەکەم، ئایینی ئیسلامی لەناوچەی هەوراماندا بلاوکردووەتەوە، لەساڵی (٧٩٠)ی کۆچیدا پەیدابووە لەساڵی ٨٧٣ی کۆچیدا وەفاتی کردووە. بابا مەردۆخە باپیرە گەورەی مەردۆخییەکانی کوردستان باوکی مەولانا گوشایش لەشامەوە هاتووەتە هەورامان بۆ بلاوکردنەوەی ئایینی ئیسلام، بەڵام لەبەر دەمارگیری و کەللەڕەقی خەڵکی ئەو ناوچەیە، سەرکەوتوو نەبووە لەجێبەجێکردنی ئەرکەکەیدا، بەڵام بەهۆی ئامۆژگاریکردنی خەڵکەکەوە زەمینەکەی خۆشکردووە، بۆ ئەوەی مەولانا گوشایش ئەو ئەرکە ئەنجام بدا. بابا مەردۆخە لەساڵی ٦٨٠ی کۆچیدا پەیدا بووەو لەساڵی ٧٩٠ی کۆچیدا مردووەو یەکێکە لەنەوەدو نۆ پیرە گەروەکانی هەورامان.

شتی زۆر لەبابا مەردۆخە ئەگێڕنەوە، وەك ئەوەی سواری بەردی (کێوی میانە) بووە، شەڕی لەگەڵ دێوەکاندا کردووە، بەسەر دەریا ڕۆیشتووە، مردووی زیندوو کردۆتەوە، درەختی وشکی هێناوەتە بەر، جلەوی خۆرو مانگی گرتووە، شتیتری لەم جۆرە قسانە کەلەئەفسانەو پڕو پوچ زیاتر نین و بەم بۆنەیەوە چاوپۆشیمان کرد لەباسکردنیان. (تاریخ مردوخ،ص٢٣)

لەوردبوونـەوە لەنووسـینەکانی ئایـەتوڵلا مـەردۆخ لەباسـی مێـژووی کوردستاندا، ئەوە تێدەگەین کەپەیدابوونی مەولانا گوشایش هـەر هـەمان داستانی ژنـهێنانی شـێخ عیسـای بەرزنجییـە لەگـەڵ خـاتووو دایـراك‌و پەیدابوونی سوڵتان سەیید ئیسحاقی عەلـەوی بـەرزنجی، ئـەو کەرامـەت‌و کارە لەکەس نـەهاتووە کـە دەربـارەی بابا مەردۆخـە نووسـراون هـەر ئـەو کارانـەن کەدراونەتـە پـاڵ سـوڵتان‌و دۆسـتەکانی. لەراسـتیدا رسـتەی (لەناوبـەری تـاریکی، رزگارکـەری خـەڵك‌و خـەڵکی هـەورامان‌و سـنەو دەوروبەرەکەی لەرێگەی ئەوەوە ئیسلام بوون) باری کۆمەڵایەتی‌و ئایینی‌و بیروبـاوەڕی خەڵکەکـە تـا سـەدەی هەشـتەم روون دەکاتـەوە. سـەردەمی دەرکەوتنی مەولانا گوشایش، هاوکاتە لەگەڵ راپەڕینی سەیید موحەممەدی نوربـەخش لەکوردسـتانداو شـێخ عەبدولغـەفاری کـوڕی، لەپـەنای فەرمانڕەوایانی ئـەردەڵاندا کە لەقەڵـەمڕەوی گۆرانـدا پێشـڕەوییان کـردووە ناوی دەرکردووە.

هـەروەها سـەبارەت بـەپیاوە گـەورە بنچینەییـەکانی زنجـیرەی کاربەدەستانی ئەردەڵان، ناوی کەسانێکی وەك پیر بوداق، میر عـەبدال، بابا ئـەردەڵ لـەناو ئەردەڵانییەکاندا خستووەتەڕوو و لەگـەڵ سـەرنجدان بەپلـەی بابا ئەردەڵ لەگەورەی عەلەوییە توندڕەوەکان بوون‌و هـەروەها نـاوی کلـوڵ بەگ کە لەکوردیدا، بەواتای شوومەو رەنگە لەژیانیدا کارەساتێك روویدابێ لەناوچەکـەو بەوهۆیـەوە ئـەو نـاوەی لێنرابـێ‌و نـاوە راسـتییەکەی ئـەبێ، نـاوێکی تـر بووبـێ، ئەمانـە نیشـانەیەکی دیـارن، کەمێژوونووسـەکان بـۆ شـێواندنی بابەتەکـە، دەسـتیان کردبـێ بەنووسـینی بابـەتی ناڕاسـت‌و بێسەروبەر لەباری مێژووو کەسەکانەوە.

لەخوێندنەوەی ئەوەی کەلەسەرەوە رابورد، رووناکییەکی تەواو دەربارەی ئایین و داب ونەریتی عەلەوییە توندڕەوەکان لەهەردوو بنەماڵەی ناودارو بەتواناى سیاسی و ئاینی ئەردەڵان و مەردۆخ لەسەر قسەی خاوەنی مێژووی مەردۆخ، خراوەتە سەری و هەروەها باری کۆمەڵایەتی و بیروباوەڕی دانیشتوانی ناوچەکەش تا سەدەی هەشتەم رۆشنکراوەتەوە.

ڕووداوی قەڵای پڵنگان

شاخۆشین دەفەرموێ:

سەرکوی پلنگان جەنگ نرّانا
چاکای چاك شمشیر چوار حزب کمانا
انجا کە نامردان گریزند از جنگ
بلادرگردن شیر نرّانا

واتە:

لەسەر شاخی پڵنگان شەڕی مەردانە
وشەڕە شمشێرەو لەوێداو
کە نامەردەکان لەشەڕ هەڵدێن،
بەڵا لەئەستۆی شێرەکاندایە

باسکردن لەسەر داگیرکردنی قەڵای پڵنگان کەجێگەی سەرەکی سەرهەڵدانی خەباتی عەلەوییەکانی ئەهلی حەقەو بەهۆی شێواندنی مەسەلەکەوە راستیەکە ئاوەژوو کراوەو لەکتێبە زۆرەکانی مێژووی کوردستاندا نووسراوە: یەکەمجار داگیرکردنی پڵنگان دراوەتە پاڵ خەسرەو (بابا ئەردەڵ) لەساڵی ٥٦٤ی کۆچیداو دەنووسێت، (خەسرەو ناوی ئەردەڵان، بەهەر شێوەیەك بێت دەسەڵاتێکی باڵای بەدەستهێناوە لەساڵی ٥٦٤ی کۆچیدا، هاتە ناوچەی شارەزوورو قەڵای (زەڵم)ی بۆ نیشتەجێبوون و شوێنی فەرمانڕەوایی دروستکردو دەستی گرت بەسەر بەشی زۆری دەوروبەری شارەزوورداو، پاشماوەیەك قەڵای پڵنگان کەشوێنی نیشتەجێ و پەناگای میرە کەڵهوڕەکان بوو، بەزۆر لەدەستی

دەرهێنان (؟!) و خستیە ژێر دەستی خۆیەوەو بەهۆی ئەوەوە کەقەڵای زەڵم ئاوو هەوای سازگار نەبوو، گواستیەوە بۆ پڵنگان و لەوێ قەڵایەکی پتەوی دروستکردو ماوەی چل و دوو ساڵ لەو ناوچەیە فەرمانڕەوایی کرد. (تاریخ مردوخ، ص٩٠-٩١)

جارێکیتر سەبارەت بەحکومەتی کلۆڵ بەگ بەپێناسەکردنێکی ئاڵۆزی ئەوەوە دەنووسێ: (لەساڵی ٦٠٦ی کۆچیدا.. ماوەی ٢٣ ساڵ فەرمانڕەوایی کردووە پاشان شوێنی فەرمانڕەوایی لەقەڵای زەڵمەوە گواستووەتەوە بۆ قەڵای پڵنگان و لەوێ کۆچی دوایی کردووە (تاریخ مردوخ،ص٩١). ئەمە لەحاڵێکدایە کەهەر بەقسەی ئەو سەرچاوەیە، سورخاب بەگی ئەردەڵان لەساڵی ٩٥٦ی کۆچیدا، ناوەندی فەرمانڕەوایی لەقەڵای زەڵمەوە گواستووەتەوە بۆ قەڵای پڵنگان و ئەوێی کردووە بەشوێنی فەرمانڕەوایی کردن، (تاریخ مردوخ،ص٩٧) کە ئەم بابەتەش جگە لەو سەرچاوەی سەرەوە، هیچ سەرچاوەیەکی تری نییە.

لەبەدواداچوونی ئەو مەسەلانەداو، بەلەبەرچاوگرتنی ئەوباسکردنە کەهیچی ڕووداوێکی مێژوویی نییە، سەبارەت بەفەرمانڕەوا یەکەمەکانی بنەماڵەی تا ساڵی ٩٥٦ی کۆچی، دەبێ ئەم شت دانە پاڵ ئەم کەس و ئەو کەس و گێڕانەوەی هەندێ داستانی دروستکراو کاری مێژوونووسەکانی ناوچەکەیەو بەمەبەستی پێشخستنی فەرمانڕەوایی ئەردەڵانییەکان لەکوردستاندا بووەو لەڕاستیدا مێژووی ئەم بنەماڵەیە لەنیوەی یەکەمی سەدەی دەهەمەوە دەست پێدەکات، چونکە خاوەنی شەرەفنامە، ئەمیر شەرەفخانی بەتلیسی لەساڵی هەزارو پێنجی کۆچیدا، ئەم کتێبە مێژووییەی داناوەو لای وایە کەمێژووی ئەمانە لە(بەگە بیگ)ی مامولییەوە

(٩١١- ٩٤٢کۆچی) دەسەڵاتیان گرتووەتە دەستو دەربارەی ئەوانەی پێشتر لەزنجیرەی ئەو بنەماڵەیەدا دەنووسێ: (.. بەڵام چونکە دەنگوباسی ئەوانەی کەناوبران لای نووسەری ئەم کتێبە نەگەیشتووەتە رادەی باوەڕپێکردنی تەواوو لەکەسێکی باوەڕپێکراویشەوە شتێکی وام نەبیستووە کەپشتی پێ ببەستم، ناچار بووم کەچاوپۆشیی لەباسکردنی ئەوانە بکەمو تەنیا باسی ئەوانە بکەم کەلەکەسانی جێمتمانەو باوەڕەوە دەنگوباسیانم بیستووەو دەماودەم گەیشتووەتە پلەی راستیو هەندێ زانیاریش کەخۆم بەچاو بینیومە، چونکە بڕیارم داوە لەگەڵ قەڵەمی دوو زماندا، کەناوەڕۆکی داستانەکە بەبێ کەمو زیادو بەدەستەواژەی کورت بنووسمو لەقسەی جیاجیاو جیاوازی بێتام، کەدەبێتە هۆی بێزاری کەسانی هۆشمەند، خۆم دووربگرم.(شرفنامە،ص١١٨-١٩٩) ئەم دێرە شیعرە کەبەناوبانگە لەمێژووی هەوراماندا دەریدەخات کەهێرشکردن بۆ بنکەی راپەڕینی عەلەوییەکان لەسەردەمی (بەگەبێگ)ی مامویی، باپیری زنجیرەی ئەردەڵانیەکانەوە دەستی پێکرد کەشیعرەکە دەڵێ:

نەبگە مامو نەتیموری لەنگ

هیچکام اورامان نەگرتن وجنگ

واتە:

نەمامۆو نەتەیموری لەنگ هیچکامیان هەورامانیان بەجەنگ نەگرتووە.

کەواتە قسەی گواستنەوەی شوێنی فەرمانڕەوایی بۆ پڵنگان کەلەسەردەمی هەڵۆ خانیشدا (٩٩٦)ی کۆچی، جارێکیتر دووبارە بووەتەوە، (تاریخ مردوخ،ص١٠٢) بەلەبەرچاوگرتنی سەرچاوەیتری باوەڕپێکراوو گێڕانەوەی دەماودەم، لەساڵی ٩٩٦ی کۆچیدا پڵنگان داگیرکراوە کەبنکەی

عەلەوییە توندڕەوەکان بووە، لەلایەن فەرمانڕەوایانی ئەردەڵانەوەو ئینجا عەلەوییەکان پەرت و بڵاوبوونەتەوەو کۆچیان کردووە بۆ شوێنانیترو لەشاهۆوە چوون بۆ داڵەهۆو شارەزوورو دلفان و .. هتد.

ئەو بێزاریو نیگەرانییەی کە نووسەری کتێبی (تذکرە اعلی) دەریبڕیوە بەرامبەر بەهەڵۆخان هەر لەبەر ئەم هۆیە بووە (تذکرە اعلی،ص١١٩)و زۆربەی تەواوی خەڵکەکە وەك مەردۆخ دەڵێ، لایەنگری ڕێبازی عەلەوییە توندڕەوەکان بوون و لەفەرمانڕەوایی سیاسی و ئاییندا، شوێن کەوتووی بنەماڵەی سوڵتان سەید ئیسحاقی عەلەوی بەرزنجی و نەوەکانی ئەون. لەکتێبی (تذکرە اعلی)شدا باسکراوە لەپێکدادانی هەڵۆخان و ئاشتی کردن و ڕووکردنی خان ئەحمەد خان بۆ لای سەرکردەکانی بزووتنەوەکە، بەهۆی سەرکوتکردنی بڵباسەکانەوە، بەشێوەیەکی ڕەمزی ئاماژەی بە بەرخوردی ئاشتیخوازانەی کراوە. (تذکرە اعلی،ص١١٩-١٢١)

باسی دەستگرتن بەسەر پڵنگانی بنکەی عەلەوییە توندڕەوەکانی ئەهلی حەقی کوردستان کەشوێنی سەرهەڵدانی یەکەمین فەرمانڕەوایانی ئەردەڵانیش بووە، وەك لەخوارەوە باس دەکرێ، تا ساڵی ٩٨٥ی کۆچی و ماوەیەکیش لەوە دواتر، شوێنی عەشیرەتی گۆران بووە، قازی ئەحمەدی کوڕی شەرەفودین حوسێن حوسێنی قومی لەکتێبی (خلاصة التواریخ)دا بەم شێوەیە باسی ڕووداوەکانی ساڵی ٩٨٥ی کردووە:

(لەم کاتە پیرۆزانەدا (ساڵی ٩٨٥ی کۆچی سەردەمی شا ئیسماعیلی دووەم) کەوتە بەر گوێی شا کەئەسکەندەری فەرمانڕەوای قەڵای پڵنگان کەوتووەتە سەر پێچی کردن و چەند جار لەگەڵ فەرمانڕەوانی کوردستاندا، دەستی کردووە بەشەڕکردن و ئێستاش هەر خەیاڵی سەرپێچی هەیە، لەبەر

ئەوە شا بڕیاریدا سەرکوتی بکاتو لەبن هەڵیتەکێنیو سولاخ خوشین تەکلۆی بۆ ئەو ئەرکە دەستنیشان کرد لەدینەوەر و سنەو بەسوپایەکی وەك گەڵای دارو دڵۆپەی باران ڕێکخست لەگەڵیا:

سپاهی کەدریای چین را زگرد　　　کندچون بیابان بەروز نبرد

واتە سوپایەك بەرۆژی نەبەرد دەریای چین بکات بە بیابان.

ئەویش کەرووی کردە ئەو ناوچەیە، ئەسکەندەری فەرمانڕەوای پڵنگان ترسی لێ نیشتو پەنای بردە بەر لوتکەی شاخە بەرزەکان کەبنیان لەئەرزو سەریان دابوو لەئاسمانو تا ئەوکاتەش کەس نەیتوانیبوو بگاتە ئەو شوێنانە:

قلعە مگوە کو فلك پیـــــکری　　　بل بەمراتب فلك برتـــــــــری
سنگ دلی سخت سر چم تنگ　　　شیشە افلاك، شکستە بەسنگ
کنگراو گشتە بەسدرە ندیم　　　کـــردە بەمنشار فلك رادو نیم

واتە:

مەڵێ قەلا بەڵکو کێوێکە، بەڵکو لەویش گەورەترە، ناوچەیەکی سەخت وبەردەلانی، سەری گەشتۆتە حەلحەلەی ئاسمانو وەکو مشار ئاسمانی کردووە بەدوورکەوتەوە.

کاتێك سوپای شا گەیشتە دەوروبەری قەلاکە ترسو بیمێکی بێ ئەندازە کەوتە ناو دەستو پێوەندەکانیو ئەسکەندەر فەرمانی دا ئاگری شەڕو کوشتار هەڵگیرسێنن:

زپرهای گردنکــــــــشان زمان　　　چوطوطی برآ وردە پر آسمـــان
سرفرقشان سودە، برماەو مهر　　　شدەتنگ بر نــــــسرطایر، سپهر
نمودە کمان گوشها پرشکوە　　　بەشـــــــکل مەنــوز بالای کوە

زدیـــوار صد فتنه درکـــــاراو بتان همچو صورت بـەدیـــواراو

پاش چەند ڕۆژێك کەسوپای سـەرکەوتووی شـا گـەمارۆی قـەڵایان داو ڕێگای هاتوچۆ گیرا، بەجارێك وەك ئـاگر لـەخوارەوە بـەرەو بـەرزایی شاخ هێرشیان بردو دەستیان کرد بەهاوێشتنی تیرو شمشێر وەشاندن ئـەوانیش کەبۆیان دەرکەوت کەسوپای شا لەسـەرکەوتندایەو بێتوانـایی خۆیـان بـۆ دەرکەوت:

کمان کج ابرو بەڤرگان تیر زیستان جوشن برآ ورده شیر

زبرنده شمشیر تارك شکاف شکاف اندر آمد زتارك بەناف

و پەلی ئەسپەکان سوور بوو بەخوێنی گەنجەکان:

زخون، خودها جام صهبا شده اجل ساقی باده پیما شـــــده

زرگهای تن خون بر آورده سـر زدریاری خون رسته مرجان تر

کەوتنە ڕاکردن بەرەو گوندێك کەنزیکی قەڵاکەبوو، سوپای شا بەشمشێر پاشماوەکانیـان کوشـتن و چوونـە سـەر قەڵاکـە. ئەسـکەندەر بـەهۆی ئـەو هێرشەوە دنیای لێ هاتەوە یەك و لەگەڵ دووسەد کەس لەتاقمەکەی ڕزگاریـان بوو. حوسێن سوڵتان سولاخ هەواڵی سەرکەوتنی نارد بۆ شـا، تەتـەر بەدوو ڕۆژ لەپڵنگانەوە گەیشتە قەزوین و ڕۆژی چوارشەممە حەڤدەی مانگی (ربیع الاول) لـەو سـاڵەدا خەبـەر گەیشـت بەشـاو تـەپڵی شـادی لێـدرا، شـا فەرمانڕەوایی قەڵاکەی سپارد بەسولاخ حوسێن و خـەڵکی ناوچەکە کەوتنە ئارامییەوە. (خلاصه التواریخ،ج٢،ص٦٤٦-٦٤٧).

گێڕانەوەی دەست بەسەراگرتنی قەڵای پڵنگان لەکتێبی (نقاوة الاثار)ەوە دوو بابـەتی گرنـگ و ئـاڵۆز بـۆ ئێمـە ڕوون دەکاتـەوە، لەباسـکردنی کتێبـی ناوبراودا هاتووە: (لەم کاتەدا هەواڵ گەیشت کەئەسکەندەر لەقەڵای پڵنگان

لەدەوروبەری لوڕستاندایە، یاخی بووە، سولاق حسێن تەکلۆ فەرمانی پێدرا بۆ چارکردنی مەسەلەکەو بەسوپایەکی زۆرەوە بەرەو پلنگان کەوتە ڕێ. پاش ئەوەی سولاق حسێن گەیشتە ئەوێ شەڕ بەرپابوو لەنێوان سوپای سولاق حسێن و ئەسکەندەردا، پاش کوشتارێکی زۆر لەهەردوولا، ئەسکەندەر کەخۆی بەشێر ئەزانی رایکردو پەنای بردە بەر لوتکەی شاخێك، سوپای سولاق هێرشیان کرد بۆ سەر شاخەکەو زۆریان لەتاقمەکەی ئەسکەندەر کوشت. ئەسکەندەر لەگەڵ سێ کەس لەشوێنەکە رایانکردو سولاق حسێن چووە ناو قەڵاکەو تالانییەکی زۆرو بێشوماری دەسکەوت کەلەگەڵ سەری کوژراوەکاندا ناردنی بۆ بارەگای شا و فەرمانرەوایی قەڵاکەو ئەو ناوچەیە بەسولاق حسێن سپێردرا. ئوردوغدی خەلیفە بەهۆی هەندێ کرداری ناشیرین و نەگونجاو کەبەدڵی شا نەبوو، لەبەرچاوی شا کەوت و بەند کرا.{تذكرة الاثار / ص٥٤}.

یەکەم ئەوەیە کەئەم باسکردنە باوەڕپێکراوە، نیشانەی ئەوەیە کەقەڵەمڕەوی عەلەوییەکان لەپلنگان و هەورامان و.. لەسنووری کوردستان تا ئەوکاتە، سەر بەلوڕستان دانراوەو سوڵتانە هەورامییەکان لەو چەند سەدەیەدا، سەر بەفەرمانڕەوای لوڕستان بوون و هەر بەم هۆیەشەوە کەبەشی زۆری مردن و پەیدابوون و ڕووداوەکانی پەیوەندیدار بەعەلەوییە گەورەکانەوە، دراونەتە پاڵ لوڕستان. دووهەم ئەوەیە کەبەهۆی تایبەتمەندی ئەو لەشکرەی نێردرابوو بۆ سەرکوتکردن و ئامادەبوونی خەلیفەی تەکلۆ لەپلنگان کەهەردووکیان تەکلۆ بوون و کوردبوونی تەکلۆکان و هاوڕێیەتی ئەوان لەگەڵ گۆرانەکانداو سەرهەڵدان و دەرکەوتنی شاوەیسقوڵی و شا محەمەد بەگ لەناو ئەوانداو پاشتر کۆچکردن بۆ (ڕوم

ئیلی) لەسەرەتای دەوڵەتی سەفەوییەکاندا، راستییەکەمان بۆ دەردەخا، لەلایەکی‌ترەوە ئوردوغدی خەلیفە پاش ئەوەی شا عەفوی کرد، لەشەڕێکدا لەگەڵ سوپای عوسمانی، دوای ئەوەی کەکەسانێکی زۆری لێکوشتن، خۆیشی کوژرا.(نقاوة الاثار،ص٩٣)

ئیتر دوای ئەمە بوو، کەلەسەر قسەی شەرەفخانی بەتلیسی، وەلی خانی تەکلۆ فەرمانڕەوای هەمەدان، پاش مردنی شا ئیسماعیلی دووهەم لەساڵی ٩٨٦ی کۆچیدا، بێسەروبەری‌و ئاژاوە کەوتە ناو کاروباری قزڵباشەکانەوە، سولاق حسێن ئەوەی بەدەستی هێنابوو لەکیسی چوو، لەشکری شارەزوور بەهەلیان زانی، قەڵای پڵنگانیان لەدەستی تەکلۆکان دەرهێناو هیچ کەس لەمیراتگرانی موڵك نەمان‌و لەراستیشدا لەدیوانی عوسمانییەکانەوە سنجاقەکان دران بەکەسانی بێگانەو هەڵوێستی عوسمانییەکان‌و جموجووڵی سەربازی فەرمانبەرانی ئەردەڵان، بەرامبەر بە پڵنگانی روونکردەوەو بەرتەسك بوونەوەی ناوچەی گۆران‌و پاشەکشەکردنی عەلەوییە توندڕەوەکان بۆ ناوچەی داڵەهۆو دەوروبەری دیاری دەکات.

بەگوێرەی ئەو بەڵگەنامەیەی کەدواتر باسی دەکەین‌و لایەنێکی مێژوویی‌و سیاسی‌و ئایینی گرنگی لەمێژووی عەلەوییەکانی زاگرۆسدا هەیە. کوڕەکانی (قمام الدین) میرخسرەو لەخاکی گۆران‌و داڵەهۆدا، حکومەتێکی سیاسی‌و مەزهەبی لەناوچەکەدا پێکدێنن‌و دوور نییە کەقمام الدین کەبەگوێری بەڵگەی ئاشکراو ئەو ناوبردنەی (یارسان)ەکان، پیاوێکی گیانفیدا بووەو بەتۆمەتی شەڕکردن لەسەر پڵنگان‌و چوونەوە بەگژ عوسمانییەکاندا دەبێتە دیلی زیندانەکانی ئالی عوسمان لەبەغدا. مێژووی رێکخستنی بەڵگەنامەکە ٩٩٣ی کۆچییە.

سوڵتان سەیید ئەحمەدی عەلەوی (باوە یادگار) لەبەڵگەنامە مێژووییەکانو شیعری پیاوە گەورەکانی زانستو ئەدەبدا

ڕەشنووسی قەواڵەی موڵکی (ئەنزلی)و دەوروبەری بۆ پێشەوای سەردەمو نەوەی خانەدانو بنەماڵەی سوڵتان شێخ (یادگار): مەبەستی سەرەکی لەنووسینی ئەم چەند دێرە، ئەوەیە کەلەدادگای پیرۆزی شەرعی نورانیدان، بەرزی پێگەی ، قمام الدینی کوڕی خوالێخۆشبوو عوسمان کوردی دانیشتووی زەهاو، بەئارەزووی خۆی ئەوەی کەبەڕواڵەت موڵکە لەباوکو باپیرانیەوە بۆی مابۆوە، زەوی کێڵگەی ناوداری ئەنزەلی لەزەوییەکانی قەڵای شاهێن، واتە هەموو خاکو گردو تەپۆڵکەو چیاو لەوەرگەکە کەوتۆتە ناو سنووری نێوان سەرابو ئەنزەلیو موڵکی قەڵای شاهێنو ڕووبارەکەو دوکانەکانی داوود کەهەمووی بەپەنجامەن گەنمو دوو شاهی، لەبەرئەوەی قومامودین لەبەغدا لەبەندیخانەدا بووو ماوەی دوو ساڵ وەزیری بەغدا، بەندی کردبوو، خەڵکی بەغدا بەگەورەو بچووکەوە، سەرەڕای زیانی زۆر، هەوڵی زۆریان دا، بەڵام بێ سوود بوو، لەو ماوەیەدا بیری دەکردەوە پەنا بەکێ ببات، چووە لای دایکی، دایکی پێی گوت (پەنا بەرە بۆ شێخ یادگار کەلەنەوەی عەلی کوڕی ئەبو تالیبە، بڕۆ پێی بڵێ: مەگەر ئەو چارەیەکت بۆ بدۆزێتەوە. قمام الدین کەناوی ئەمیر المؤمنین عەلی بیست، زۆر گریاو لەبەرخۆیەوە گوتی: عەلی کێشەی خەڵکی چارە کردووە، ئەم یادگارەش نەوەی عەلییە، بێگومان پەنا ببەیتە بەر نەوەی عەلی ڕزگارت دەبێ لەکۆتو بەند. قمام الدین دڵی خۆی ساف کردو ڕووی کردە شێخ یادگارو وتی: ئەی شێخ بۆ خاتری محەمەدو عەلیو فاتیمەو حەسەنو حسێن، بەباوکو باپیری

خۆت سوێندت ئەدەم کەلەم زیندانە رزگارم بکەو زۆر گریاو بەدەم گریانەوە خەوی لێکەوت. لەخەودا پیاوێك هاتە لای‌و پێی وت: (ئەی قمام الدین تۆمان رزگارکردو لەزیندان رزگارت بوو) قمام الدین وتی (بەقوربانت بم تۆ کێی؟) وتی (من شێخ یادگارم‌و مالّم لەسەرای زەردەی یەزدگوردییە). کەرۆژ بوویەوە (شاهومن) وەزیری بەغدا منی لەزیندان رزگارکردو خەلاّتی کردم‌و رەوانەی کردم‌و شاهومن وتی: ئەگەر تۆم رزگار نەکردایە، خۆم تیائەچووم، چونکە شەو شێخ یادگار داردەستەکەی خۆی خستە سەر قورگم‌و پێی وتم (ئەی شاهومن قمام الدین بەرەڵلا بکە لەزیندان، ئەگەرنا تۆ تیا ئەچی) منیش لەبەرئەوە رزگارم کردی، منیش لەبەغدا چوومە دەرەوەو، بەرەو لای شێخ یادگار کەوتمەرێ بۆ ئەوەی پێی ماچ بکەم‌و ئەو پێنج بەشەی موڵکی ئەنزەلی کەکڕیبووم بەپەنجا مەن گەنم‌و دوو شاهی نەخت بەئاوو خاك‌و باخاتەوە وەقفم کرد لەسەر شێخ یادگار بەرەغبەت‌و ئارەزووی خۆم‌و کەس ماڤ ئەوەی نییە لەدوارۆژدا بەهیچ شێوەیەك داوای ئەوە بکا کەهی ئەوە، چونکە ئەو موڵکە بووە بەهی شێخ یادگار، هەرکەسێ تەماعی تێ‌بکا گیرۆدەی رق‌و کینەی خوابی‌و هەرکەس موڵکی ئەنزلە داگیر بکا بەر نەفرەتی خواو پێغەمبەرو عەلی‌و نەوەکانی بکەوێ. ئەمەش لەرۆژی شەشەمی مانگی رەجەبی ساڵی ۹۹۳.

ئەحمەدی بەندەی باوەشێخ یادگار

لەخوارەوەش ناوی چەند کەسێك هاتووە وەك شایەت لەسەر وەقف کردنی موڵکەکە ناوەکانیش ئەمانەن: کەئیمزایان کردووە

١. عەبدە نەزەر عەلی باباشێخ. (پەنجەمۆر/ نەخوێندەوار)

٢. عەبدە بەرات عەلی.

٣. فەقێ عوسمان.

٤. فەقێ عومەر

٥. شێخ شەریف لوتف الله. (پەنجەمۆر/ نەخوێندەوار)

٦. عەبدە موحەمەد ئەڵوەند.

٧. عەبدە تەقی کوڕی خەلیل.

٨. عەبدە حاجی.. (پەنجەمۆر/ نەخوێندەوار)

٩. سید ئال محەمەد جەعفەر.

١٠. جليل الحسيني

١١. عەبدە ئەبولفەضل الحسيني.

(بەپێی مۆرو ئیمزای لیژنەی دارایی کرماشان، پشتگیریی لەراستی قەواڵەکە کرا لە ٢١ ئوردییە هەشتی ١٣١٥ کۆچی هەتاوی.

وەك لەسەرەوە باسکرا، هەر لەم ڕۆژانەدابوو لەسەردەمی هەڵۆخاندا هێرش کرایە سەر هەورامان، لەلایەن خان ئەحمەد خانی کوڕی هەڵۆخانەوە(محمد علی سلطانی، ایلات و طوایف کرمانشاهان ج١/٢ ص٣١-٣٢) بەپلانێکی سەربازی دەسگیرا کە بەم بۆنەیەشەوە ئەم دوو شیعرە بەسەر هەوراماندا نووسراوە:

نەبگەمامو، نەتیمور لـــنگ	هیچکام هورامان نگرتن و جنگ
غیرازخان احمد بگلر خانان	اویچ ود هوگرتن هورامان

واتە:

نەبەگە مامو نەتـــەیموری لەنگ

هیچکام هەوارامان نەگرتن وەجەنگ

غەیرەز خان ئەحمەد بەگلەری خانان
ئـــەویچ وە دهو گرتن هـــــەورامان

ئەم بەڵگە باوەڕپێکراوە، جگە لەوەی پلەو پایەی ئایینی سوڵتان سەیید ئەحمەدی عەلەوی (بابا یادگار) دەخاتەڕوو، سنووری شوێن و ناوچەی ژیانی عەلەوییە توندڕەوەکانی ئەهلی حەقە لەهەورامان و شاهۆو پڵنگان بەرەو داڵەهۆو دەوروبەرەکەی،و زنجیرەی بەرودووی مێژوویی لەم تاوتوێکردنەدا، هەر لەسەرەتای پڕوپاگەندەو گەشەکردنی بنەماڵە سیاسی و ئایینی و مەزهەبییەکان و گەیشتنیان بەدەسەڵات و فەرمانڕەوایی، ڕەوتی گەشەی سیاسی و مەزهەبیمان بۆ بەرجەستە دەکات.

جێگای سەرنج ڕاکێشانە کەئەم گۆڕانکارییانە هاوکات بووە لەگەڵ چوونە سەر تەختی شا تەهماسب (٩٣٠ -٩٨٤)ی کۆچی و دەسدرێژییە بەردەوامەکانی عوسمانییەکان بۆسەر ئازربایجان و بەتایبەتی بۆسەر کوردستان و دەستکردن بەبەهێزکردن و بڵاوکردنەوەی ڕێبازی ئەهلی سوننەت و جەماعەت و پشتیوانی کردنی هەمەلایەنە لەو بنەماڵە ئایینیانەی کەسەر بەڕێبازی ئایینی ئەوان بوون، لەلایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە پشتگیریی دەکران کەنموونەی بەرچاوی خرایەڕوو. هەروەها جێگەی سەرنجە کە لەگەڵ ئەو هەموو گۆڕانکارییەدا کەباسمان کرد، کەپلەو پایەو پیرۆزیی عەلەوییە توندڕەوەکان کەپیاوانی ڕێگای خواو شارەزای ئاداب و ڕەوشتی خواپەرستی بوون، نەك هەر تەنها چەند سەدە لەناو خەڵکدا بەڕێزو باوەڕێکی تەواوەوە هەروەك خۆی بەردەوام بوو و پەیوەندی هەر درێژەی هەبووە، بەڵکو پیاوە گەورەکانی ئایین و زانست و ئەدەب چ شیعەو چ سوننی بەرامبەر بەو پیاوە گەورانە بەتایبەت سوڵتان ئیسحاق و سوڵتان

سەیید ئەحمەدی عەلەوی (باوە یادگار) لەبەرهەمو شیعرە نایابەکانی خۆیاندا، پەنایان بردووەتە بەریان. بۆنموونە یەکەمجار قەسیدەیەکی جوان بەزاراوەی هەورامی لەمامۆستا مەولەوی تاوگۆزییەوە کەنازناوی شیعری مەعدومەو یەکێکە لەزانایانی ڕێبازی شافیعی و سەردەستەی شاعیرانی کوردزمانەو لەپیاوە دەرکەوتووەکانی تەریقەتی نەقشەبەندییە، لەسەردەمی ناسرداو بەدوای قەسیدەیەك بەزمانی فارسی کەهی موحەمەد باقر میرزای خەسرەوییە کەیەکێکە لەشاعیرە بەتواناکانی سەردەمی قاجارییەکان و یەکێکە لەپەیڕەوانی ڕێبازی شیعەی ئیمامی دەهێنینەوە:

قەسیدەی پاڕانەوەی زانا مەلا عەبدولرەحیمی مەولەوی کوردی:

سەرشاری سەهبای بەزمو موناجات
مەلجەی ئیلتیجای ئەربابی حاجات
جای رجای جەرگەی پادشاو دەروێش
بارەگاو پەنا پەی بێگانەو خوێش
ئاهووی خوتەنی فەیزی ئیلاهی
نافەی ناف راهی ج مەه تاماهی
شکۆفەی وەشبۆی رەیحانەی رەسوڵ
نەو باوەی نەمام تەییبەی بەتوول
سەرو سایەدار نیشاندەی وەلی
یەعنی یادگار مورتەزا عەلی
وە رەوزە تانا هەر نوور واران بۆ
تادەفعی زوڵمەت دیدەی یاران بۆ

هەوای سایەتان هەر مەمدۆود مانۆ
سەبوون بوردەی جورم نەك زەرەرسانۆ
ناپوختەکاری‌و شەرمەسارییی من
خەجڵەت غەفڵەت گوناه کاری من
کەفتەن وەهەمدا یەند زۆر ئاوەردەن
رووی رجام وەپای بارەگات کەردەن
تۆ چون ج ئەولاد ئەمجاد مەولای
پەی رجا وەجا پەی هیمەت ئەولای
زاری‌و زگاری‌و زوێری کەردم
وەبارگەی پاکت پەنا ئاوەردم
ئامام سەرنیام وە بارەگاوە
غەریو، مووسفید، وەرووی سیاوە
تەن مەعسییەت بار دەروون پڕ جەدەرد
دیدە تەڕ، لەب خوشك دڵ گەرم نەفەس سەرد
های چەند پلەی سەخت هانە ڕێمە دا
ج رووی ئیلتیفات بدیە پێمەدا
بەڵکم ج رووی ئەو ئیلتیفاتەوە
مەولام حازر بۆ وە نەجاتەوە
دەس شای مەردان مەدەد کارم بۆ
پلە وەپلە ئەو دەسوارم بۆ
مەعسییەت نییەن چون هیچ سەدمەتێ
خەیلی مەلوولم یا پیر هیمەتێ

هیەمتت باعیس رستگاری بۆ

یار بۆ، دیار بۆ یادگاری بۆ

(دیوان مولوی، ملا عبدالکریم مدرس، چاپ بغداد،١٩٦١،ص٢٨٨-٢٩١)

هەر لەم بارەیەوە لەستایشی نزرگەی باوە یادگارەوە لەسەر کێوی دالّەهۆ لەنزیك کرماشان خوالێخۆشبوو محەمەد باقر میرزایی خەسرەوی کرماشانی بەفارسی قەسیدەیەکی داناوە، هەروەها چەند شاعیرێکی تریش.

این نورپاش بقعه برین قله بلند / بنگاه کیست کامده این گونه دلپسند
شاد از نسیم روضه آن، خاطر، حزین / آزاد زیر دوحه آن جان مستمند
گر کعبه است، کعبه ندارد چنین صفا / ور کعبة نیست از ضة ضنین طشتة ارجمند
گویی که بیت معمور، از چرخ شد بزیر / زان پس که بد مطاف ملایك بروز چند
ویدون مطاف اهل زمین گشته کاورند / بر درگهش نیاز زایران و روم و هند
این خوا بگاه راهنمای طوایف است / آن سید موحد و آن میر هوشمند
ان یادگار حیدر و آن پیر دستگیر / وان برگلوی شرك چو شمشیر بر فرند
تا بود در زمانه به جز نام کردگار / بر لب نداشت و زپس آن سودمند پند
اندر ضمیر معتقدین تخم دین بکاشت / وز خاطر سیاه دلان تخم کین بکند
زینسان که دست بسته زدیوان کوهسار / شاید که خوانیش تو سلیمان دیو بند
زان پس که روح پاکش سوی بساط قرب / پرواز کردو خروقه عنصر زسر فکند
کردند تربتش به سر این بلند کوه / کاندیشه سوی آن نبرد راه با کمند
مشعر بر آنکه گنج نهان به یکو هسار / موهم بر آنکه مرتبتی داشته بلند
چون درگهش پناه خلایق بد از بلا / شد تربتش پناه مردانش از گزند
هرکس که سود بردرآن جبهه نیاز / از گرد اندُهان نشود خاطریش نژند
یا حبذا ز چشمه غسلان و آب او / کانرا به پیش چشمه حیوان چه لور کند
وان سروهای برشده در پیش بقعه‌اش / مانا ستون قبه چرخ معلقند
برپا ستاده بر در آن بقعه سال و ماه / چون خادمی که کرده ببر سبز پیر هند
شاخی چنین نرته به گلزار باغ خلد / سروی چنین نکشته به کشمرد بیرزند
بعد از هزارو سیصد از هجرت رسول / تاریخ وقت، سال نهم بود و ماه اند
کز بهر طوف بقعه این سید جلیل / از شهر قرمسین بنشیتیم بر سمند
از راههای صعب گذشتیم چون صراط / باریکتر زرشته و بران تر از پرند
گه در نشیب قله وگه بر فراز کوه / چون چرخ می شدیم بهر لحظه تندو خند
شکر خدا که نزهت این جانفزا مقام / در مانهشت برجا از رنج چون و چند

از شوق ان مقام دریـــن راه پیچ پیچ / هر تلخیی که بود، بکام، آمدی چون قند
از آتش چکامه چون آب (خـسروی) / بدخواه خاندان علی سوخت چون سپند
تا در دیار غرب روانـــست، رود نیل / تا در بلاد شــــــرق روانــست، هیرمند
ای بقعه شریف بـــــروی زمین بناز / وی کـــوه ســـربلند به چرخ برین بخند

{دیوان خسروی، با مقدمه رشید یاسمی، باهتمام احمد کرمی،ص ٦٢-٦٥}

و لـەم شـیعەری خـوارەوەدا، پلـەو پایـەی سـەید ئەحمـەدی عەلـەوی (بابـا یادگـار) دەردەخات:

ذروهٔ ذاتست بـــابـــا یـــادگار / کـــز دم صبح ازل شـــد بر قرار
تا دم شــام ابـــد در گیر ودار / رمزهایی هســـت دار اســـرار یار
کس نمی داند بغیر از کر دگار / یاکسی کو هست اصلش زآن دیار
فهمش آید نکته های بی شمار / ذکــر قلبش هســـت در لیل ونهار

پیر پیرانست بابا یادگار
میر میرانست بابا یادگار

چون شنیدی قصه آن هــفت تــن / هــفت سلـــطانند اندر هر زمن
گوش دل بگشا و بشنو این سخن / گر همی خواهی رهی از ما ومن
عجز کن در جمـــع یاران کــهن / طـــایفه ســـانند بی تزویر وفن
جو زدل در مــقدم پیری شـــکن / پیر کامــــل، نی که غولی راهزن

پیر پیرانست بابا یادگار
میر میرانست بابا یادگار

ایکه هســـــتی طایفه ســـان رامرید / مردمانی ساده بی گفت و شنید
خواه از حق تا شوی چون بو سعید / نی به ظاهر بـــایزید و دل یزید
در گذر از ظلم و لـــــز جور وعنید / تا شوی از اهل حــق پیری مفید
ظاهرا بر سالکان قــطب وعــمـــید / نفس باطن آتــش هل مـــن مزید

پیر پیرانست بابا یادگار
میر میرانست بابا یادگار

بـــاز بشنو ای فقـــیر خـــاکســـــار / شمهای دیگر تو از اســـرار یار
سر سپرده هست عشق هشت وچـــار / زاهل حق باشد همی خاوندکار
نیشت سیفی در جیهان چون ذوالفقار / درگذر از خواری ومی باش یار
لا فـــــتی الاعــــلی ای هوشــــیار / ذکر دل کن تا شوی مقبول یار

پیر پیرانست بابا یادگار
میر میرانست بابا یادگار

(مجید القاصی، اندرزیاری،ص٨٥-٨٦)

فەرمانڕەوایی خان ئەحمەد خانی ئەردەڵان، بەگوێرەی ئەوەی کەلەمێژووی سەفەویدا هاتووە

لەبەرئەوەی سەردەمی فەرمانڕەوایی خان ئەحمەد خان (١٠٢٦-١٠٤٥)ی کۆچی بەو پێیەی کەلەسەرەوە رابورد، یەکێکە لەکاتە گرنگە مێژووییەکانی بزووتنەوەی عەلەوییە توندڕەوەکانی ئەهلی حەق، کەبەئاشکرا لەکتێبی (تذکرة اعلی، ص١١٩) ئاماژەی پێکراوە، هەرچەند لەباری مێژووەوە، دەبوا رووداوەکانی حکومەتی خان ئەحمەد خان، لەسەردەمی سەرهەڵدانی خان ئاتەشدا باس بکرایە، چونکە لەیەك سەردەمدان. بەهەرحاڵ لەبەرئەوەی کەکتێبی (خلاصة السیر) لەکاتی هێرشی ئەردەڵانییەکانی بۆسەر قەڵای پڵنگان شوێن نیشتەجێبوونی سەرەکی عەلەوییە توندڕەوەکانە کەتایفەی گۆڕانن و هەروەها داگیرکردنی قەڵای هەورامان، تا مردنی خان ئەحمەد خان (١٠٤٥) کۆچی بەربڵاوتر لەمێژووی کوردستان باسی کردووەو شایەتێکە لەسەر رووداوەکان و خۆڕاگرتنی گۆڕانەکان لەپڵنگان، تا ماوەیەکیش دوای داگیرکردنی، باسەکەی ئەو کتێبە دەهێنینەوە.

رووداوی پڵنگان

(.. لەرۆژی حەوتەمی مانگی موحەرەمی ساڵی ١٠٣٩ی کۆچیدا رووی کردە کوێستانەکانی گەلاڵی و ئەو ناوەی کردووە بە بەهەشت و خان ئەحمەد خانی ئەردەڵان بەپیاوێکی خۆیدا کەناوی (ئورغورلو) بوو نامەیەکی ناردە خزمەت شای عالەم پەنا، باسی ئەوەی تێدابوو کەقەڵای پڵنگان کەلەقایمی و سەختیدا کەم وێنە بوو و لەبەرزی و قایمییدا شان لەشانی قەڵای سپەهری

فەیرزوە دەدات لەبەرکەمتەرخەمی خەڵکەکەو بەهاتنی ڕۆمەکان کەوتبووە ژێردەستی مەئمون خانی برای ئەو (خان ئەحمەد خان)، بەبێ قڕەو شەڕو شۆڕ کەوتە دەست دەوڵەتو پەنجا کەسی ڕۆمی (عوسمانی)و پیاوەکانی مەئمون خان گیران و زنجیرکرا بوون. کەهەندێ لەوانەی بۆ پاراستنی قەڵای مەریوان دانابوون، هەر لەخۆوە رایانکردووەو قەڵاکەش چووە ریزی قەڵا گیراوەکانی‌تر. شا لەم ڕووداوانە زۆرخۆشحاڵی خۆی دەربڕیو ملکەچی خۆی پیشاندا بەرانبەر بەخوا.

پاش چەند ڕۆژێك لەو ڕووداوە، مەئمون خان لەگەڵ گیراوەکاندا نێردران بۆ بارەگای شا، ئەویش بەهۆی ڕەوشتی بەرزییەوە لێیان خۆشبوو، هەموویان بەرەڵلا کران و مەئمون خانیش سپێردرا بەئیمام قولیخان کەلەویلایەتی (شیراز) فارسدا بەتەواوی بیپارێزێ (خلاصه السیر ص٩٧)

لەمێژووی ئەردەلان و بنەماڵەی ئەردەلانییەکاندا ناوی مەئمون بەگ هیچ نەهاتووە، وەك برای خان ئەحمەد خان. ڕووداوی داگیرکردنی قەڵای پڵنگان لەلایەن ئەردەلانییەکانەوە، وەك لەمەوپێش بەدرێژی باسکرا پەیوەندی بەهەڵۆخانەوە هەیەو لە٩٩٦ی کۆچیدا ڕوویداوە. هەر بەم هۆیەوە لەکتێبی (تذکرة اعلی) دا کەدێتە سەر باسی هەڵۆخان و پێکدادانی لەگەڵ پەیدابوون و سەرهەڵدانی عەلەوییەکاندا بەناشیرین باسی دەکا، بەڵام ئەو ڕووداوەی سەرەوە پەیوەندیی بەسەردەمی خان ئەحمەد خانی کوڕیەتی لەساڵی ١٠٣٩ی کۆچیدا.

هەروەها دەربارەی داگیرکردنی هەورامان، بنکەی بزووتنەوەی عەلەوییە توندڕەوەکان و ڕووداوی تردا هاتووە.

داگیرکردنی هەورامان.

.. ڕۆژی هەینی نۆزدەی مانگی سەفەری ساڵی ١٠٤٠ی کۆچی، .. خان ئەحمەد خانی بە(وادە بەگی یوزباشی)دا، هەواڵی ڕزگارکردنی قەڵای هەورامانی نارد بۆ خزمەتی شاو، لەنامەکەدا هاتبوو کەپارێزەرانی قەڵاکە، بەبێ هیچ ڕووبەڕووبوونەوەیەك دەستیان لەپاراستنی قەڵاکە هەڵگرت و ڕایانکرد...

پێکدادانی ئینکیشاری و لایەنگرانی سوپای عوسمانی

لەنۆی مانگی زیقەعدەی ساڵی ١٠٤١ی کۆچیدا، لەلایەن خان ئەحمەد خانی ئەردەڵانەوە هەواڵ گەیشت کەلەویلایەتی ڕۆمدا لەنێوان ئینکیشاری و سوپادا شەڕێکی قورس ڕوویداوەو خەڵکێکی زۆر کوژراوەو ئەمە سەرەتای شۆڕشە لەو وڵاتەدا، سێبەری خوا بەبیستنی ئەم هەواڵە لەجێی خۆی نەجووڵاو هێمنی و ئارامی هێندەی کێوی ئەلبورز بەرز بوو، وەك لەم شیعرەدا هاتووە:

گر بگیرد روی عالم را سپاه　　　کوه‌پیش صبراو باشد چو کاه

(خلاصه السیر،ص١٠٠)

واتە:

ئەگەر سوپا ڕووی ئاسمان بگرێ

کێو بەرامبەر بەهێمنی ئەو وەك كا وایە

داگیرکردنی موسڵ، بنکەی لاوەکی عەلەوییە توندڕەوەکان

ڕۆژی هەینی چوارەمی مانگی زیقەعدەی ساڵی ١٠٤٢ ی کۆچیدا...و هەر لەم شوێنەدا نامەیەك لەلایەن خان ئەحمەدخانی ئەردەڵانەوە گەیشت: تیایدا هاتووە چونکە کوردەکان سەرپێچییان ئەکردو لەدەوروبەری رووباری زاب کۆبوونەوەو بەخەیاڵی ئەوەی دەستپێشخەری بکەن، ئەم کۆنە بەندەیەی خۆت لەوە ئاگادار بوو، ڕۆژی دووشەممە حەوتی مانگی زیقەعدەی ساڵی ١٠٤٢ لەشارەزوورەوە کەوتمەڕێ بۆ ئەو ناوچەیەو پاش چەند ڕۆژێكو بڕینی ڕێگا، گەیشتمە قەڵای هەولێر، پاسەوانو تفەنگچییەکانی قەڵاکەمان ئابلۆقەدا. عوسمانی پاشای پارێزەری قەڵا، بەنیازی شەڕوپێکدادان هاتە دەرەوە لەقەڵاکە، پاش ڕووبەڕووبوونەوە سوپای بەرانبەر شکستی هێنا، سەدو پەنجا کەسیان کوژران بەشمشێرو ڕمی سوپای ئەردەڵان. هەولێرو دەوروبەری مووسڵ بەتەواوی‌و ناوچەی سلجەو سەقلابادو کلەریز کەهی سەعید خانی کورد بوونو کوجریزو قەمتەران بەتەواوی تالان کراو لەژێر سمی ئەسپی سوپای سەرکەوتوودا دەشتو کێوی ئەو ناوچەیە لەگەڵ خاکدا یەکسان کراو دیلێکی لەئەندازە بەدەرو ئاژەڵێکی لەژمارە نەهاتوو، کەوتە دەستی سوپاو بەبێ زەرەرو زیان گەڕاینەوە.

ڕۆژی سێ شەممە بیستو یەکی زیقەعدەی ساڵی ١٠٤٢ی کۆچی... خان ئەحمەد خانی ئەردەڵان، کۆمەڵێك لەوانەی کەلەناوچەی مووسڵدا کوشتبوونی هێنایە بارەگای جیهان پەنا. میر عیماد الدینی کورد کەلەنێو گیراوەکاندابوو بەچاوی بەزەییەوە سەیرکراو ئازاد کرا.

(کوردە یەزیدییەکان پاش سەرکوتکردنی عەلەوییە توندڕەوەکانی ئەهلی حەق لەگەڵ دەسەڵات و توانای سەفەوییەکاندا خۆیان لەبەردەم مەترسییەکی تازەدا بینیەوەو سەرلەنوێ راپەڕینەوە). لەم بارەوە هاتووە: .. رۆژی هەینی پێنجی مانگی رەجەب ساڵی ١٠٤٢ی کۆچی.. لەلایەن خان ئەحمەد خانەوە هەواڵ گەیشت کەلەگەڵ (کەلبعەلی دەواتدار) رۆیشتوون بەرەو ناوچەی مووسڵ و چی ئاوەدانی هەبووە لەو ناوەدا لەگەڵ خاکدا تەختیان کردووەو تالانییەکی یەکجار زۆریان دەستکەوتووە، تاقمێك لەکوردە یەزیدییەکان کەلەترسی سوپای بێشوماری ئەمان، لەئەشکەوتەکاندا خۆیان شاردبووەوە، ئاگریان تێبەردان سوتاندنیان و کردنیان بەخۆڵەمێش. شای سێبەری خوا لەم هەواڵە گەلێ خۆشحاڵ بوو و سوپاسی خوای کرد.(خلاصه السیر،ص١٠٠،١٣٥،١٦٢،١٧٦).

لەکتێبی (خلاصه السیر)دا هیچ باسێکی سەرکوتکردنی تایفەی موکری و بڵباس نەکراوە، بەڵام بەدوای باسکردنی کتێبی (تذکره اعلی) سەبارەت بەسەرپێچی و رووبەڕووبوونەوەی خێڵی بڵباس لەگەڵ دەرکەوتنی بنەماڵەی ئاتەش بەگی و بەپێی ئەو دۆستییەی کەخان ئەحمەد خان هەیبوو لەگەڵ بنەماڵەی ناوبراودا، لە(تذکره اعلی) دا هاتووە: (خان ئەحمەد خان فەرمانڕەوای ئەو ناوچەیە بوو، کەکەرامەتی ئەو زاتەی بەرگوێ کەوت بوو بەموریدو پەیڕەویان.. لە(تذکره اعلی)دا دەستم کرد بەگەڕان و لێکۆڵینەوە بەهۆی هاوبەشی کردنی خان ئەحمەد خان لەسەرکوتکردنی تیرەکانی بڵباسدا، بۆم دەرکەوت کە راستە خان ئەحمەد خان بەم کارە هەڵساوە، چونکە هەر لەو بارەوە لەو کتێبەدا ئاماژە کراوە بەپێکدا هەڵچوونی خان ئاتەش لەگەڵ تایفەی بڵباسدا،(هەمان سەرچاوە،ص١٣٣) لەکتێبی (توحفەی

ناسرییە)دا لەم بارەوە هاتووە: (ئەوەندە درێژەی نەکێشا کەخێڵەکانی موکریو بڵباس دەسیان کردەوە بەئاژاوەو سەرپێچی. شای ئێران تەمێکردنی ئەو ئاژاوە گێڕانەی خستە ئەستۆی خان ئەحمەد خانو شا بیست هەزار سوارەو پیادەی خستە بەردەستیو بەرەو ناوچەی بڵباسو موکری کەوتنە ڕێو تیشکی رووناکیان بڵاوکردەوە، بەسەر ئەو ناوچە سەختو تووشەدا. خێڵە ئاژاوەچییەکان کەئاگادار بوون لەسوپای لەڕادەبەدەری خان ئەحمەد خان دەستپێشخەرییان کردو چوونە پێشەوە، هەردوو سوپا قۆڵی مەردانەیان لێ هەڵمالیو لەهەردوولا کەسانێکی زۆر کوژرانو لەئەنجامدا سوپای کوردستان بەکۆمەکی خوای گەورە سوپای بێگانەیان تارومارکردو هەندێکیشیان کوژرانو بەدیل گیرانو ئەویتریش رای کردو گەڕانەوە بۆ شوێنی خۆیان، لەقەڵای رەواندز کەزۆر سەختو تووشەو دارستانێکی چڕە، لەناو قەڵاکەدا خۆیان قایم کرد. خان ئەحمەد خان لەگەڵ سوپاکەی خۆیدا گەمارۆی قەڵاکەیان دا، بەڵام چونکە قەڵاکە زۆر سەخت بوو ئابڵۆقەدانی قەڵاکە درێژەی کێشا، چونکە قەڵاکە تەنیا یەك ڕێگای باریکی پڕ لەدارو درەختی هەبوو، سوپای خان ئەحمەد خان توانای ئەوەیان نەبوو سەرکەون بەسەر ئەو شاخە سەختەداو لەبەر درێژیی ماوەی گەمارۆدانەکە، سوپاکە زۆر بێزار بوو، لەئەنجامدا سوپای سەرکەوتوو وەك شێری بێشە هەڵمەتیان بردو بەو ڕێگە باریكو سەختەدا سەرکەوتنو هێرشیان کردە سەر قەڵاکە. بڵباسەکان لەترسی گیانی خۆیان دەستیان کرد بەخلکردنەوەی بەردو تیرو تفەنگ هاویشتنو گۆڕەپانی شەڕیان لەسەر سوپای خان ئەحمەد خان تەسك کردەوەو خەڵکێکی زۆریان کوشتو بریندار کرد. ترسی شکستو نەنگی راکردن باڵی کێشا بەسەر خان

ئەحمەد خاندا، رووی کردە قاپی خواو دەستی کرد بەپاڕانەوەو لەلایەن خواوە نیشانەی سەرکەوتن لەسەر ئالاکانیان دەرکەوت و هێرشیان کردە سەر سوپای دوژمنان و گردەکانیان لەسوپای دوژمن خالی کردەوەو ڕێگای راکردنیان لێ گرتن، زۆریان لێ کوشتن و هەندێکیان بەدیل گرت و هەندێکیش رایان کرد و چی حاڵ و ماڵیان هەبوو هەمووی بەتالان براو ئەوانەش کەمابوون هاتنە لای خان و ئەویش لێیان خۆش بوو و لەلای خۆیەوە چەند کەسانێکی هەڵبژارد بۆ ئەوەی ناوچەی مەراغەو مورکی و سابلاخ ببەن بەڕێوەو خۆیشی لەگەڵ سوپای سەرکەوتوودا لەڕێگای کۆیەو حەریرەوە کەوتە ڕێ بۆ داگیرکردنی عەمادییە.(میرزا شکر الله سنندجی (فخر الکتاب)، تحفه ناصری، ص١١٢-١١٤)

پاش ئەوە یەکسەر دوای سەرکوتکردنی بلباس و موکری کەدوژمنانی بەهێزی خان ئاتەش و عەلەوییە توندڕەوەکان بوون بۆ لەناوبردنی یەزیدییەکان و ئەوانەی سەر بەوان بوون دەستی بەکارکردن کرد.

لەگەڵ ئەگەرێکی نزیک لەراستەوە لەهەردوو ڕووداوەکەدا، گیانبازەکانی ئەهلی حەقی بنەماڵەی ئاتەش بەگی بەشێك لەلەشکرەکانی خان ئەحمەد خانیان پێکهێناوە، هەر لەم ڕێگایەشەوە بووە کەهەندێ لەپەیڕەوانی ئاتەش بەگی گەیشتوونەتە مووسڵ و تا ئێستاش کەسانێکی پەیڕەوی ئاتەش بەگی لەوێ نیشتەجێن.

هەروەها هاتووە (بۆ لەناوبردن و نەهێشتنی تایفەی داسنی و خالیدی بەڕێکەوتن، خەڵکێکی زۆر لەهەردوولا کوژران و بریندار بوون، تابای سەرکەوتن ئالای خان ئەحمەد خانی خستە جووڵەو تایفەی داسنی و خالیدی تێکشان و رایانکرد. ناوچەی حەریرو کۆیەش کەوتە دەستی خانی بەختەوەرەوەو لەلای خۆیەوە بەڕێوەبەری دیاری کرد، بۆ ئەو دوو ناوچەیەو

ئەنجا رووی کردە مووسڵو لەنزیکی رۆژە ڕێیەکەوە چادری هەڵداو پاشان ئەویشی خستە ژێر دەستی خۆیەوە.(هەمان سەرچاوە،ص١١٥)

(خان ئەحمەد خان بەتیرێك دوو نیشانی شکاند، هەم بنکەی عەلەوییە توندڕەوەکانی خستە ژێر دەستی خۆیەوەو ئەوانەی کەدژیان بوون لەناوچەکەداو دژی سەفەوییەکان بوون سەرکوتکردنو هەم بنەماڵەی عەلەوییەکانی کردە هاوڕێی خۆیو زەمینەی ئامادەکرد بۆ جێبەجێکردنی مەرامی خۆیو ئەنجا ئالای سەربەخۆیی هەڵکرد.)

راپەڕینی خان ئەحمەد خانی ئەردەلان دژی سەفەوییەکان

نووسەری کتێبی (خلاصة السیر) دەنووسێت : (رۆژی شەممە نۆی مانگی رەبیعولئەوەلی ساڵی ١٠٤٥ی کۆچی.. ، شاراوە نییە لەبیرمەندەکان لەپێشتر خان ئەحمەد خانی فەرمانڕەوای ئەردەلان، بەهۆی نەخۆشی مێشکەوە تووشی (مالیخولیا) بووبوو.. ، لەگەڵ ئەوەشدا هەموو کاتێك شا چاوی لێوە بووەو بەهۆی تیمارکردنیەوە لەلایەن حەکیمو پزیشکی لێزانەوە گلێنەی چاوی لەشوێن خۆی دەرچووی وەك جارانی لێهاتەوەو چاك بوویەوە پاش چاکبوونەوە گەڕایەوە ویلایەتی خۆیو خەیاڵی سەرپێچی کردن سەرخۆشی کردبوو، یاخی بوو.

عەقڵ کەئامۆژگاری کەرێکی وردبینو متمانە پێکراوە، ناتەواوی ئەو بیرکردنەوەیە بەهەزار زیان دەخستەڕوو و بەتاڵکردنەوەی ئەو جۆرە بیرکردنەوەیە بەهەموو جۆرە سزایەك ئامۆژگاری ئەکا واتە لەگەڵ ئەو کەسەی کەگەورەی تۆیەو یەکێك لەبەخشش و پیاوەتی ئەو لەگەڵ تۆدا گیانی نازداری تۆیە، جگە لەبەندەیی کردنی نابێ ڕێگایەکیتر بگرێتەبەرو

خاوەن نیعمەتێك کەژیانو گیانی تۆ یەکێکە لەبەخششەکانی ئەو بەتۆ، نابێ بەرامبەر بەو هیچ ڕێگایەك بگریتەبەر جگە لەملکەچی نەبێ، بەڵام چونکە دەرگای گوێگرتن بەبزماری سەرشۆڕی داکوترابوو، ڕێگای سەرپێچیو یاخیبوون گیرایە بەر.

شای سێبەری خوا سرووشێکی نهێنی بۆهات بەم مانایە کەلەم دوو دێڕە شیعرەدا خستنیە ڕوو:

برنکشد شاخ نو از سروبن	تانزنی گردن شاخ کهن
تانکنی رهگذر چشمه پاك	آب نزایدزدل چشمه پاك

واتە:

لقی تازە سەوز نابێ لەداری سەرو
تا نەدەی لەگەردنی لقە کۆنەکان
تارێڕەوی جۆگایەك پاك نەکەیتەوە
ئاوی پاك لەکانییەوە ڕێ ناکات

لەم بارەیەوە فەرمان دەرچوو بۆ (سیاوش بەگ قوللەر ئاغاسی)و شاهوێردیخانی فەرمانڕەوای لوڕستانو میرەکانی ئەو سنوورە کەهەوڵێکی تەواو بدەن، بۆ لەناوبردنو سەرکوتکردنی ئەو. ئەوانیش بەگوێرەی ئەو فەرمانە، هەرکەس لەجێگای خۆیەوە کەوتنە جووڵەو ڕوویان کردە ویلایەتی خان ئەحمەد خان. خانی ناوبراو لەترسی ئەو دلێرانە نیگەران بوو و ڕووی‌کردە قەڵای هەورامان کەلەقەڵا سەختو قایمەکانی ئەو ناوچەیە بوو، بەتەمای ئەوەی کەبەهۆی خۆ قایمکردن لەو قەڵایەو لەچنگی ڕۆژگار ڕزگار ببێت، هێرشبەران لەمە ئاگاداربوونو ڕێگایان لێگرت. ئەنجا خان لەگەڵ دەستو پێوەندەکانی خۆیدا دەستی کرد بەشەڕکردنو بەردەوام بوو تا لەبەرەکەتی بەردەوامی شاوە تووشی شکست هاتو پێنج سەد کەس

لەتاقمەکەی هەندێکیان کوژران و هەندێکیان وەك میر عەلی و محەمەد قولی تۆپچی باشی بەدیل گیران، هەرچی حوشترو کارخانەو رەوە ئەسپی هەبوو هەمووی تالآن کراو خۆیشی لەگەڵ چەند کەسدا، رێی راکردنیان گرتەبەرو بەرەو قزلجەو شارەزوور ملیان نا، سوپای شا پاش ئەو سەرکەوتنە دەچنە ناو قەلآی هەورامان و سپاردیان بەعەباس قولی بەگ کەدانرابوو بەفەرمانڕەوای ئەوێ.

پاش ئەم رووداوە شاهوێردی خان و قوللە ئاغاسی بەدرێژی نامەیان نووسی بۆ شا و رەوانەیان کرد، رۆژی پێنج شەممە دوانزەی مانگی رەبیعولئەوەل نامە گەیشت بەشاو ئەویش مەجلیسێکی رازاندەوەو دەستی کرد بەخەلآت دابەشکردن بەسەر کۆچەرییەکانی دادیان و کۆریال کە بۆ دیدار هاتبوون و ئەو رەوە ئەسپەش کە لەعیراقەوە هێنرابوون بەسەر جەنگاوەراندا دابەشکرا.

لەرۆژی شەممە ٢١ی رەبیعولئەوەل لەلایەن قوللەر ئاغاسییەوە راپۆرتێك گەیشت بەشا تیایدا هاتبوو کەخان ئەحمەد خان لەکەرکوك تێپەڕی کردووەو چووەتە لای (کوچك ئەحمەد) لەدەوروبەری مووسڵ و داوای کۆمەك و یارمەتی کردووە، ئەویش هەزارو پێنج سەد کەسی لەلاوانی رۆمی و کوردستانی بۆ ئامادە کردووەو لەگەڵ تەیغوندا رەوانەی سنوورەکانی کردووە. لەم لاشەوە بەپێی فەرمانی شا، ئاغا خانی موقەدەم نێردرا بۆ یارمەتیدانی سوپاو بەشداریکردن لەو شەڕەدا، بەڕێزیان رۆژی دوو شەممە بیست و سێی مانگ، رووی کردە ناوچەکەو پێش ئەوەی ئەم بگاتە ناوچەکە، شاهوێردی خان لەگەڵ ئەو سەربازانەی لەگەڵ تەیغوندا کەلەمووسڵەوە هاتبوون کەوتە شەڕەوە، پاش شەڕێکی قورس سوپای

یاخیبووان شکستیان خواردو ژمارەیەکی زۆریان لێکوژراو چیی کەلوپەلیان هەبوو کەوتە دەست سوپای شا. کاتێك ئەم هەواڵە گەیشتە لای شا لەو ڕۆژەدا بەزمو ڕەزمێکی شایانەی سازکرد، ئێلچی ڕۆمو دادییەکانو سەیید هاشمی کوڕی سەیید مەنسووری عەرەبو سورخای خانی شمخاڵو گەورە پیاوانی داغستانو پیاو ماقوڵانی کوردو هەموو میوانەکانی‌تری کۆکردەوەو دەستیان کرد بەرابواردنو خۆشگوزەرانی.

.. لەبەر ئەوەی خان ئەحمەد خانی ئەردەڵان ڕووی ملکەچی خۆی لەشا وەرگێڕا، هەرچەندە لەشەڕەکاندا خۆی زۆر ڕاگرت، بەڵام بەرامبەر سوپای شا هیچی بۆ نەکراو پەنای بردەبەر کوچك ئەحمەد کەشای ڕۆم داینابوو بۆ پارێزگاریکردن لەمووسڵو ماردینو ئەو ناوچەیە، ئەو کابرایە لەئازایەتیی و پیاوەتیدا، بووبووە قسەو باسی خەڵکی ئەو سەردەمە، خان ئەحمەد داوای یارمەتیو سوپای لێکردو بەخەیاڵی ئەوەی، بەهۆی ئەوەوە ئەگاتە ئاواتی خۆیو دەرگای بۆ ئەخرێتە سەر پشت.

کوچك ئەحمەد دەستی نەنا بەڕوویەوەو کەوتە ئامادەکردنی پێویستییەکانی شەڕو سوپایەکی بۆ ئامادەکرد کەبریسکەی شمشێرەکانیان چاوی خۆری تاریك کردبوو، پاش ئەوە بەلەشکرێکی لەژمارە نەهاتووەوە، لەگەڵ خان ئەحمەد خاندا، بەرەو شوێنی مەبەست کەوتنەڕێ.

کاتێك ئەم هەواڵە گەیشتە سەرکردەکانی لەشکری شا بەسەرپەرشتی سیاوش بەگی قوللەر ئاغاسیو ئاغاخانی موقەدەمو شاهوێردی خانی فەرمانڕەوای لوڕستان، کەوتنە خۆ ئامادەکردنو دابینکردنی پێویستییەکانی شەڕ.

سوپای یاخیبووەکان کەژمارەیان ئەگەیشتە دوانزە هەزار کەس، لەدەربەندی چغانەوە تێپەڕینو لەدەوروبەریدا چادریان هەڵدا، سوپای کینەو رق لەدڵ لەگەڵ ئەوەدا کەبەژمارە کەمتر بوون لەسوپای سەرپێچی کەران، هێرشێکی شێرانەیان بردە سەریانو بەپێی ئایەتی (کم من فئة قلیلة غلبت فئة کثیرة باذن الله) هەردوولای لەیەك نزیکبوونەوەو بوو بەشەڕ لەنێوانیاندا.

دمـــاغ زمین از تف آفتاب	زسر سام ســوا در آمد به خواب
رسیدند لشکر به جای مصاف	دو پیکار بســتند چون کو قاف
زپیکاری لشکر از هر دو جای	فروبست کو شنده را دست و پای
زتاب نفس در هــوا بست میغ	جهان سوخـت از آتش برق تیغ
زپولاد پوشـان لشـکر شـکن	تـن کـوه لرزنده بر خـویشـتن
زنیره نیســتان شـده روی خاك	زکـو پـالها کـوه گشـته مغاك

لەو نەبەردە پڕ لەئاشووبەدا بڵێسەو گڕی ئاگر گەیشتە ئاسمانو هەر لەدەمەو بەیانەوە تا ئێوارە شەڕ دەوامی کردو پاڵەوانانی هەردوولا دلێرانە دەجەنگان، تا لەئەنجامدا سوپای شا سەرکەوتنی بەدەست هێنا. کوچك ئەحمەد پاشای بەگلەر بەگی مووسڵ کوژراو قول ئاغاسی شامو سیواس بەدیل گیرانو خان ئەحمەد خانیش بەگوێرەی پەندی (پاڵەوان بەزیندوویەتی بمێنێتەوە باشە)، جڵەوی وەرگێڕاو رایکردو سوپاکەیشی وەك کوللەی دەشتو کێو بڵاوبوونەوەو، لەترسانا سێبەری خۆیان لێ بووبوو بەدوژمنو لایان وابوو کەئەوە دوژمنەو شمشێری لێ هەڵکێشاون، پووشێکیان لێ بووبووە شاخێكو لەهەموو لایەکەوە بۆنی مردنیان ئەکرد لەسەد کەسیان یەکێکیان بەسەلامەت دەرچوو. بەڵێ ئەوانەی کەلەخەیاڵی داگیرکردنی وڵاتاندابوون، وەك هیچیان لێهاتو ئەوەش کەئەیویست بگاتە لووتکەی بەرزی چاڵێك هاتە بەردەمی.

هر فتح کاسمان نهدش منتهار کار چون بنگری مقدمه فتح دیگراست

ئەم سەرکەوتنە روویدا، سیاوش بەگی قوللەر ئاغاسی نامەی نووسی بۆ بارەگای شاو، لەچۆنیەتی رووداوەکە ئاگاداری کردەوەو لەگەڵ خان وەلی بەگی یوزباشیو حوسین خانی گودەرزی کەلەغولامانی شابوو، رەوانەی بارەگای سوڵتانی کرد. کاتێك ئەم مژدەیە گەیشت بەشا زۆر خۆشحاڵ بوو و دەستی کرد بەبەخشینەوەی خەلات بەسەر سەرکردەکانی لەشکرداو بەمیهرەبانی خۆی سەری بەرزکردنەوە. هەر لەهەمان رۆژدا، شا (ئیبراهیم سوڵتانی سفرەچی) رەوانەی بارەگای شا لەئەسفەهان کرد، بۆ ئامادەکردنی پێشوازیو خۆیشی بەدوای ئەودا بەرەو ئەوێ کەوتەڕێ.

لەو کاتەدا کە شا لەسەفەرەکەدابوو، نامەیەکی لەقوللەر ئاغاسییەوە پێگەیشت تیایدا هاتبوو کەپاش خۆ ئامادەکردن بۆ ناوچەکانی ژێر دەسەتی خان ئەحمەد خان، هێرش کراو قەلای زەڵمو مەریوانو حەسەن ئاواو هەموو قەلاکانی تر کەوتنە ژێر دەستی سوپای دەوڵەت.. لەو قەلایانە، قەلای زەڵمو حەسەن ئاواو مەریوان و قزڵجەمان سپارد بەکەسانێکی لێهاتوو و ئیتر هەموو قەلاکانی تر، لەگەڵ زەویدا تەخت کرانو لەگەڵ تالانیو کەلوپەلەکاندا بەرەو بارەگای ئێوە هاتووین. شای سێبەری خوا زۆر خۆشحاڵ بوو، ئەو کارانەی کەسیاوش بەگ ئەنجامی دابوون زۆر بەلایەوە پەسەندو باش بوون.

لەو شوێنەدا کەشا دابەزیبوو، لەماڵی عەلی قولی بەگ ئیلچی باشی ئاجوقو دادییەکانی خەلات کردو مۆڵەتی دان بگەڕێنەوە لای خۆیانو پاش ئەوە، شا مەقسوودو سوڵتانی دامەزراند بەئیلچی ویلایەتی رۆمو ئەویش پێی شای ماچکردو کەوتە خۆ ئامادەکردن بۆ دەسکردن بەکارەکەی خۆی.

شای سێبەری خوا، پاش لێبوونەوە لەم ئەرکانە، رووی کردە ئەسفەهان و لە(دار المؤمنین)ی کاشان شا بۆ حەوانەوە لای‌دا.. لەهەمان ڕۆژدا ١٥ی (ڕەبیعی دووەم سالّی ١٠٤٥ی کۆچی) نامەی (جانبازی سوڵتان کوڕی شاباز سوڵتانی زەنگەنە گەیشت، ناوەڕۆکەکەی ئەوەبوو کەجاسوسێك لەمووسڵەوە هاتووە، هەواڵێکی ڕاستی هێناوە کەخان ئەحمەد خان بەهۆی ڕووداوێکەوە گیانی لەدەستداوەو مردووە. لەم کاتەدا شاعیرێك ئەم شیعرەی خوێندۆتەوە:

باولی نعمت ار بون آیی   گر سپهری کەسرنگون آیی

واتە

ئەگەر لەگەورەی خۆت سەرپێچی بکەی
ئەگەر قەڵغانیش بی سەرەنگوم دەبی

عەلەوییە توندڕەوەکانی ئەهلی حەق لەسەردەمی ئەفشاریو زەندییەکاندا

لەسەردەمی شا سوڵتان حسێنی سەفەویدا ١١٠٥ – ١١٣٥ی کۆچی، بەهۆی پەیدابوونی ترسو بیمو گوشارو پیلان لەدژی زۆربەی ئایینو ڕێبازە ئایینیە جیاجیاکانەوە، بەتایبەت لەسەر عەلەوییە توندڕەوەکان کەگرفتاری درەختی نێژراوی دەستی خۆیان بوونو هێرشی ئەفغانییەکانو ترس لەدەسەڵاتی فراوانیان کەبەهۆی لاوازیو دەستەپاچەیی شا سوڵتان حوسەین خۆیەوە بوو، ئەفغانییەکان کەخەریکبوون بەمەرامەکانی خۆیان بگەن، هەر بەدەرکەوتنی نادر شای ئەفشار لەڕووی سیاسیو سەربازییەوە دەرکەوتنی لێهاتوویی و داگیرکاریو سەرکوتکردنی سەرپێچیکاران لەلایەن ئەوەوە، پەیڕەوانی بزووتنەوەکە پشتێنی خزمەتیان بەستو نادر شا لەگەڵ ئەوەدا کەخۆی لەسەر ڕێبازی ئەهلی سوننەتو جەماعەت بوو، بەڵام بەباشترین شێوە سوودی وەرگرت لەهێزو توانای سەربازی عەلەوییە توندڕەوەکانو بیروبۆچوونو ڕێبازی ئایینی ئەوانی زۆر ڕێز لێ ئەگرتو فەرمانیدا هەموو شوێنە پیرۆزەکانیان، کەهێمای ڕووبەڕوونەوەو بەگژداچوونەوەی بێگانەو ئەوانەی کەدەستدرێژییان ئەکردە سەر خاکی ئێران بوون، فەرمانیدا نوێ بکرێنەوە. لەکاتی داگیرکردنی مووسڵو بەغداو زیارەت کردنی شوێنە پیرۆزەکان کەگەڕایەوە، چەند کەسێکی لەبنەماڵە ناسراوەکانی وەك شا ئیبراهیمی، خامۆشی، یادگاریو.. لەگەڵ خۆیدا لەکەرکووكو مووسڵو شارەزوورەوە کۆچی پێکردن بۆ بنارەکانی شاخی زاگرۆسو فەرمانی دەرکرد موڵكو زەویو زاریان بۆ دابینکراو بەم کردەوەیە سیستمی سیاسی ئایینی یارانی زیندووکردەوەو لەسەرانسەری سنووری خۆرئاوای وڵات دەستی کرد بەپاراستنو بەهێزکردنی پەیڕەوانی ئەهلی حەق، هەر لەم کاتەشدا، بنەماڵەی شامیهمانی ئاتەش بەگی کەلەخوراسانو قۆچان بوون، بەهۆی ڕووداوەکانی سەردەمی شا

ئیسماعیلەوە کەباسکران، گەڕاندنیەوە بۆ شوێنی جارانی خۆیان لەکرماشان و سوارەی شمشێروەشێن و تەوەرزین کێشی عەلەوی، لەدەوروبەری خۆی کۆکردەوە، (کەمێژوونووسە ئەفشارییەکان بەهەڵە بەیەزیدییەکانیان داناون) لەشەڕە جیاجیاکاندا ئازایەتیو گیانبازی ئەوان دەکەوتە بەرگوێ. ئەو قەڵایانەی هەبوون لەسەر سنوورەکانی سەرانسەری ولاتدا، زۆربەیان بەهۆی هێزە سەربازییەکانی (ئەهلی حەق)ەو ئەبران بەڕێوەو ئەپارێزران و چاودێری کردنی سنوورەکانی عوسمانی هەر لەئاراسەوە تا ئەروەند روود خرابووە ئەستۆی ئەوان.

نادرشای ئەفشار بەم فیکرو بیرکردنەوە وردەی خۆی پێزانین و خۆشنوودیی خۆی دەربڕی، بەرامبەر کۆششی هەزار ساڵەی ئەم ئێران پەروەرو ئیسلام دۆستانە هەم ڕێگەی گرت لەبلاوبوونەوەی پڕوپاگەندەی بەربڵاوی عوسمانییەکان لەکوردستانی عیراق و پەرەی سەندبوو. ئیتر ئەو باری سیاسی و فیکرییە کەبەگوێرەی بیروباوەڕی باو باپیرانی نادرشا لەئێرانی ئەو رۆژەدا پەیدابووبوو، بەربەستێکی قایمی دروستکرد لەبەردەم دەسەلاتی فیکری و سەربازی و سیاسی عوسمانییەکاندا.

سەردەمی ئەفشارییەکان، یەکێکە لەچاکترین و پڕ بەرهەمترین رۆژەکانی ژیانی فیکری و فەرهەنگی پەیڕەوان و بنەماڵەکانی ئەهلی حەق، لەسەرانسەری بنارەکانی شاخی زاگرۆسدا بووە.

تۆمارو سەرچاوەکانی سەردەمی دەرکەوتنی شامیهمان پڕە لەهیواو هەوڵی خۆفێرکردن و فێربوون و رووکردنی پەیڕەوان بۆ پەروەردەو خۆپاک کردنەوە بەلایەنی فێرکردن، بەشی زۆری داگیرکردووەو پەیامی رووبەرووبوونەوەو شەڕکردن لەم سەردەمەدا، لەتۆماری گەورەکاندا گەیشتووەتە پلەیەکی خوارەوە. ئەو بەرچاوروونانە بەهۆی شوێنی جوگرافیانەوەو بەهۆی ئارامی بارودۆخەکەوە، لەسەر لووتکەی کێوەکان و لەدەشتەکاندا جێگیر بوون.

لەناو پیاوە گەورەکانی ئەو سەردەمەدا ئاغا سەیید فەرەزی قەزوینەیی هەیە. ئاغا سەیید فەرەزی (١١٠٠ - ١١٧٠)ی کۆچی، کوڕی سەیید

ئەمرۆللایـە، لـەگوندی قەزوێنـەی نێـوان سـەحنەو کنگـاوەر پـەیدابووە، لەحەزرەتی ئیمام عەلیو سەید خامۆشەوە بەهرەی وەرگرتووە. یارانی ئاغا سەیید فەرەزی بریتین لە ١. شێخ ئەمیر کەساڵی ١١٢٥ کۆچی کردووە، ٢. سەلیم باوکی شێخ ئەمیر. ٣. ئاغا سەیید عابدین. ٤. کاکی قوربان عەلی. ٥. کاکی نەدرەویس. ٦. ئاغا سەیید جوزی کەهەموویان ئەبن بەحەوت کەس.

ئاغـا سـەیید فەرزعـەلی ناسـراو بەئاسـەیید فـەرزی نمایانگـەری نـوری حـەزرەتی عـەلی بووە، حـەزرەتی شێخ ئەمیر نوێنـەری سەیید موحەممـەدی گەورە سواری سەر ئەلقەی حەوتەوانەو لەحەزرەتی بینامینە خـەڵکی شاری مووسـڵی عیراقـەو لەسـاڵی ١١٢٥ی کۆچیـدا لـەگوندی قەزوێنـە مـردووە، حـەزرەتی سەلیمی باوکی شێخ ئەمیر لەحـەزرەتی شا ئیبراهیمی ئەوانیتر هەریەکە نماینگەری یەکێکن لەگەورەکانی حەوتەوانە.

نادرشا بەعادەتی خۆی کەبەرەو بەغدا گوزەر ئەکات، دەچێتە خزمـەتی ئاسـەیید فـەرزیو داوای هیمـەتو بەرەکـەتی لێدەکـاتو هـەندێ لەموڵکـە تایبەتـەکانی خـۆی بەمەبەسـتی خزمـەتکردنی تەکیـەو مەسـرەفەکانی رووبەرووی ئەو ئەکاتەوە، ئەم موڵکە وەقف کراوانە تا سەردەمی عیمادو دەولە هەروا مایەوە، بەڵام هەمووی خستە سەر ناوی خۆی. (پێشەکی دیوانی شێخ ئەمیرو باسی کاروبارو ئەحواڵی حەزرەتی ئاسەیید فەرزیو یارانی، سەیید ئەمروللا شا ئیبراهیمی).

لاکردنـەوەو هـاودڵیو لوتفـی شـای ئەفشـار بەرانبـەر گـەورەی هـەموو بنەماڵـەکان، تا کۆتـایی پاشـایەتی ئـەو، هـەر بـەدرەوام بـوو. ئاغـا سـەیید یـەعقوبی خامۆشـی گـەورەی تەکیـەی گـۆرانو سـەیید رەزا بـەگی شـاە ئیبراهیمی گـەورەی تەکیـەی کرنـد لـەپیاوە کۆچبـەرە گـەورە ناودارەکـانی سـەردەمی نـادر شـا دادەنرێـن کـەپاش جێگـیربوونی بنەماڵـەی ئوجـاق، بنەماڵەکانی خۆیان گەیاندە لوتکەی گەورەیی.

پاش مردنی نادر شای ئەفشار (١١٤٨ - ١١٦٠ی کۆچی)و پەیدابوونی ئـاژاوەو هەڵگەڕانـەوەی تایفـەی زەنـدو وەنـدو گـۆرانو کەڵـهورو.. کەگیانبازانی زۆریان هـەبوو، بەتایبـەت زەندەکـان کەزۆربـەیان لەعەلەوییـە

توندڕەوەکان بوون، لەفیکرو خەیاڵی پاراستنی هێنمیو ئارامیو ئازادیی ئایینی سەردەمی ئەفشارییەکانو پاراستنی یەکیەتی خاکی ئێرانو پشتگیری کردن لەپاڵەوانی تازە پەیدابووی زەندەکان کەکوردبوونو دەیانتوانی ئەم ئەرکو خزمەتە گەورەیە بەجێبگەیەنن، لەدووبارە بوونەوەی مێژوودا پاش دامرکاندنەوەی بزووتنەوە دوژمنەکان، لەپێناوی پاراستنی بنەماڵەی زەندی لەبەرامبەر بەخێڵی بەدەسەڵاتو گەورەی قەشقاییەکان کە سەرکردەکانیان خۆیان بەپاشماوەی جەنگیزخانی مەغۆل دەزانن، بەرەو شیراز کەوتنەرێو ئەو رێگایانەی کەباوباپیرانی خێڵەکانی پەیڕەوان لەسەردەمانی (ئال بویە)و پێش ئەوانیش لەسەردەمی ساسانییەکاندا گرتبوویانە بەر، بەو رێگایەدا کەوتنە رێ، جارێکیتر بەمەبەستی سەربەخۆییو یەکپارچەیی خاکی ئێرانو دابینکردنی ئازادی ئایین بەرەو خاکی فارس (شیراز) زێدی ئەردەشێری بابەکانو نیشتمانی گەورە خێڵەکانی کورد، شوانکارەو پایتەختی دەیلەمەکانی ئال بویەو.. جارێکیتر سەفەریان کرد، ئەم هەلە بەدەست هاتووەش ئەوەندەی نەخایاند، کەبەهۆی مردنی کەریم خانی زەندەوە (١١٦٣ - ١١٩٣)ی کۆچی بارودۆخەکە گۆڕاو گیانبازەکانی ئەهلی حەق، هەندێکیان لەوێ مانەوەو بەبڵاوکردنەوەی رێبازەکەیانەوە خەریك بوون کەلەرۆژگاری سەڵتەنەتی کەریم خانی زەندەوە لەشیرازو دەوروبەریدا، برەوی پەیدا کردبوویەوە، هەندێکی تریشیان رێگای کرماشانو کوردستانو شارەزوورو ئازربایجانو خوزستانو مازیندەرانیان گرتەبەرو لاپەڕەیەکی تر لەراپەڕینەکان لەسەردەمی قاجارییەکاندا، لەسەر زەویو خاکی بنارەکانی زاگرۆس کە لەقەڵەمڕەوی جوگرافیایی پەیڕەوان، کەبەرەبەرە بە عیراقو تورکیاو سوریا ناویان لێنراوە، بەهۆی بارودۆخی ناهەمواری کۆمەڵایەتیو سیاسیو ئایینیو کرداری زوڵمو زۆر لەسەر توێژی ستەمدیدەی کۆمەڵگە، بارێکی هەموار پەیدابوو بۆ سەرهەڵدانی پیاوانی راستو لەئەنجامدا، دەسکرایەوە بەبڵاوکردنەوەی پەیامی دادگەری.

وێنەی تەیموری دووەم

راپەرینی تەیمور بانیارانیو تەیموری دووەم (١٢٦٨ی کۆچی)

تەیمور بانیارانی کوڕی رەزا خەڵکی گوندی بان یارانی ناوچەی گۆرانە، لەدامێنی کێوی دالاهوی شاری کرماشان. تەیمور یەکێك بوو لەموریدەکانی ئاغا سەید حەیدەر (براکە) کەناسرابوو بەئاغا سەید براکە (١٢١٠- ١٢٩٠ی کۆچی)و پەیڕەوانی بنەماڵە، لەدامێنی کێوی دالاهوو شاهۆو گۆرانو شارەزوورو چەند شوێنێکیتردان. هاتنی سەید براکەیان بەدەرکەوتنی سوڵتان لەقەڵەمداو پاش (بەرەکە) مامۆستا عەینولقوزاتی هەمەدانی (کە لە، ٥٢٥ی کۆچی مردووە) دووەمین کەسایەتییە لەرێبەرانی عەلەوییە توندڕەوەکان کە بە(بەرەکە) ناو دەبرێ.

تەیموری بانیارانی لەسایەی رێنمایی ئەو رۆحانییەدا، پەروەردە دەبێو دەگاتە قۆناغی وسالو ئیدیعای دەرکەوتن دەکا. لەسەرەتای دەرکەوتنەوە تا شەهیدبوون، کەراماتو کاری نائاسایی زۆر لەتەیمور بانیارانی دەگێڕنەوە، لەوانە (تەیکردنی زەوی)، دەسڕۆیی بەسەر کاتو شوێنو زمانی جیاجیاو توانایی پێشبینیکردنی رووداوی ئایندەو..

ئەگەرچی هێشتا زیاتر لە١٥٠ ساڵ بەسەر راپەڕینی (باطنی)و شەهیدبوونی تەیمور بانیارانیدا تێپەڕی. نەکردووەو هێشتا باسی سەر زمانی خەڵکەو سەرچاوە مێژوویيە ناسراوەکانی سەردەمی ناسری، لەوانە (ناسخ التواریخ ـ حقایق الاخبار خورموجی-روضة الصفا) رووداوی دەرکەوتنی تەیمور بانیارانییان تۆمارکردووە، بەلام وەك بڵێی بووەتە باو کەلەگێڕانەوەی راستییە مێژووییەکانی پێشەوایانو راپەڕینی عەلەوییە

توندڕەوەکـاندا، لەهـەر سـەردەمێکداو چ لـەدوورو چ لەنزیکـەوە دوچـاری شێواندن و گـۆڕان ببنـەوە تائەوشـوێنەی پێویسـت دەکـا جـارێکی تـر لـەو بزاڤانـــە بکۆڵرێتـــەوەو درۆ لەراســـتی جیـــا بکرێتـــەوە. بـــۆ نموونـــە لەداستانەکانەی نووسەری (طرائق الحقائق)داو لەباسی (بابا تمور) ناوێك و لەسەر گوزەشتەی میرزا مەحمودی گورگانیدا چەندین جار لـەزاری مورشـدو سـۆفی‌یە هاوچەرخەکانـەوە بیسـتوومە کـەبابا تموریـان بەجـەنابی تـەیمور لەقەڵەم داوەو فتـوای مردنیـان داوەتـە پاڵ ئاغـا محەمـەد عـەلی کرماشـانی، لـەکاتێکدا ئـەو قسـە دەماودەمـە بەلێکۆڵینـەوەی مێـژووی روون دەبێتـەوە کەراست نییە، چونکە ئاغا محەمەد عەلی کرماشانی ساڵی ١٢١٦ی کۆچیدا مردووە، لەکاتێکدا تـەیموری بانیاران لەساڵی ١٢٤٦ی ق دا لەدایك بووەو لەساڵی ١٢٦٨ی کۆچیدا شەهید بووە، واتە لەمردنی ئاغا محەمەد عەلییەوە تا شـەهیدبوونی تـەیمور، پەنجاو دوو ساڵی قەمـەری جیـاوازی هەیە. بۆیـە ئـەو گێرانەوەیـە لەوانەیـە پـەیوەندیی بەیـەکێکی‌تر لەپـەیڕەوانی ئـەهلی حەقـەوە هـەبێ‌و هیـچ پەیوەندییـەکی بەتـەیمور بانیارانییـەوە نییـە. (طرائق الحقائق، ج٣، ص ٥٩١).

لەئاسەواری گەورە شارەزایانی عەلەوییە توندڕەوەکانی‌تر (ئەهلی حەق) لەسەردەمی ئەفشاری بەدواوە، جێ پێی تەیمورو دەرکـەوتن‌و راپەڕینەکـەی دیارەو ئاغا سەید ئەمروڵڵا شاه ئیبراهیمی کەیەکێکە لەمەسنەدنشینەکانی بنەماڵـەی شـاه ئیـبراهیمی، نامەیـەکی دەربـارەی پلـەو پایـەی بـاطنی‌و گوزەرانی تەیمور بانیارانی‌و ئاغا تەیموری دووەم (فـەتاح) ئامـادە کـردووەو لـە سـاڵی ١٣٦٤دا چـاپی کـردووە. لـەو سۆنگەیەوە کەنامەکە بـەقووڵی لـەو زاتانـەی کۆڵیوەتـەوەو ئامـاژەی بـۆ چـەند سـەرچاوەیەکی بایـەخداری وەك

نووسینگەکانی شێخ ئەمیر، ئاسەید فەرزی، حەزرەتی سلیم و .. کردووەو بەپێی بەڵگە مێژووییەکان داڕێژراوە، ئێمە لێرەدا باسیان ناکەین.

(لسان الملك)ی نووسەری(ناسخ التواريخ) لەراپۆرتێکدا، سەبارەت بەراپەڕین و دەرکەوتنی حەزرەتی تەیمور، کەبەگوێرەی راپۆرتەکانی حکومەت رێکخراوەو لەبەرگی چوارەمی جوگرافیای مێژوویی و مێژووی کرماشانەوە وەرگیراوە، ئەم لێکدانەوەیەی خوارەوەم هەڵبژاردووە: لەسەرەتا حکومەتی عیمادودەولەو هاوکات لەگەڵ گەندەڵی کاروبارەکان، تەیموری یەکەمی گۆران دەرکەوت و بووە سەرچاوەی ترسی پیاوانی دەربار. عیمادودەولە بەسیاسەت رەفتاری لەگەڵدا کرد. (لسان الملك) دەربارەی ئەو رووداوە نووسیویەتی :(پیاوێکی‌تری هۆزی گۆران قەلاژنجیری بەناوی تەیمور، خۆی بەنائبی ئیمامی غائب دانا و هۆزەکانی ئاگادارکردەوە کەمن بۆ ئەوە هاتووم تا سەرجەم ولاتانی سەر زەوی بگرم سەرجەم پاشاکان تێك بشکێنم و رۆژی پانزەهەمی جەمادی یەکەم دەردەکەوم و ئەنجامدانی ئەو ئەرکەش بەشمشێر دەبێت لەو سۆنگەیەوە بانگێشتی خەڵکی سەرجەم هۆزەکان دەکەم و داوای بەیعەتیان لێدەکەم. ژن و پیاوی هۆزەکانی سنوری بانگێشتەکەی ملیان بۆ داواکەی کەچ کردو لەپێناویدا ئامادەبوون گیان و سەرو منداڵی خۆیان ببەخشن. تاوای لێهات هێندەی نەمابوو وەك میرزا عەلی محەمەد باب! کەلێنێکی گەورە بخاتە نێوان ئایین و حکومەتەوە. شازادە ئیمام قولی بەو لەشکرەی لەزەهاو هەیبوو دڵی، خۆش نەبوو، چونکە متمانەی پێی نەمابوو فەرمانی نەدەدا پێیان شەڕی تەیمور بکەن چونکە لەشکرەکەی بەپەیڕەوانی تەیمور دەزانی.

خەڵکی دەستە دەستە لەکرماشان و سنەو لورستان و سلێمانییەوە روویان لەتەیمور دەکردو ناوچەوانی خۆیان بەخاکی بەر پێی ئەو ئارایشت دەدا، سەرەنجام شازادە (عمادالدولە) پلانێکی دارشت و لەشکرێکی جێ متمانەی پێکەوە ناو بەشێوەیەك غافڵگیرانە هەڵیان کوتایە سەر تەیمورو پێش ئەوەی هۆزەکان ئاگاداری رووداوەکە بن، تەیمور بەدیلی رەوانەی کرماشان دەکرێ. شازادە ئەوەندە ترسی لەدڵی نیشتبوو، یەکسەر فەرمانیدا سەری لەلەشی جیابکەنەوە.. (ناسخ التواریخ، لسان الملك سپهر، ج٤، ص ٢٩-٣٠ (محمد جعفر خورموجی، حقایق الاخبار، ص ١١٢ هدایت، روضة الصفا، ج ١٠، ص ٥٢٩) (تاریخ مفصل کرماشان، محمد علی سلطانی، ج٤، ص ٣٤٠) بەلەبەرچاوگرتنی وتەکانی نووسەری (ناسخ التواریخ) کە(سەریان لە لەشی جیاکردەوە)و بۆ پشت راستکردنی ئەوەی دەربارەی راپەڕینەکەی تەیمور وترا، ئێستا ئاماژە بۆ ئەو راپۆرتەی خوالێخۆشبوو میرزا باقر فانی، سەرۆکی مەعاریفی قەسری شیرین باسی لەچۆنێتی و سەرەتاو دەرئەنجامی دەرکەوتنی حەزرەتی تەیمور کەلەو چاوپێکەوتنەوە کەلەگەڵ مەلا مستەفا قەڵخانیی ئەنجامیداوە لەگەڵ هەوادارانی تەیموردا، تۆماری کردووە لەو بارەیەوە راپۆرتێکی نووسیوەو ئاراستەی سەید عەبدولحسەین سوڵتانی سەرۆکی مەعاریفی کرماشان کردووە دەخەینەڕوو بۆ یەکەمین جار چاپ و بڵاوکراوەتەوە، چۆنێتی گێڕانەوەی راپۆرتەکە لەهەموو گێڕانەوەکانی‌تر، زیاتر لەقسەکانی نووسەری (ناسخ التواریخ)ەوە نزیکترە. میرزا باقر فانی نووسیویەتی:
نووسەری ئەم مێژووە کورتە، بەیارمەتی خوێنەرانی بەڕێز، بەبێ زێدەڕەویی وسۆزی شاعیرانە، دەنووسێت: ساڵی ١٣٣٥ی کۆچی، ئەو کاتەی لەشکری روس بەنیازی داگیرکردنی بەغدا هاتنە قەسری شیرین، دانیشتوانی شارەکە بەزۆری پەرتەوازەی دەوروبەر بوون، لەوانە منیش بەخۆم و ماڵ و منداڵەوە

بەرەو کێوی دالاهو ڕۆیشتین و پەنام بردە ماڵی قەنبەر سوڵتانی سەرۆکی هۆزی قەڵخانیو ماڵەکەی دەکەوتە میر حەسارو شوێنێکی خۆش و لەبار بوو، بۆماوەی چەند مانگێك بەئاسوودەیی لەوێ مامەوە، ڕۆژێکیان لەدەرەوە دانیشتبووین و کۆمەڵێکی زۆری پیاوانی قەڵخانیش لەوێ سەرگەرمی قسەو باسی کۆن بون لەپڕ قسە چووە سەر شا تەیموری گۆران و هێنانەوەی ئەوشیعرانەی بۆی وترابوو.

بەقەنبەر عەلیم وت کەزۆر حەزدەکەم بەدروستی لەسەرگوزەشتەی تەیمور ئاگادار بم و پرسیم ئایا لەناو عەشیرەتی گۆراندا کەسێ هەیە بەچاکی لەو بارەیەوە یارمەتیم بدا؟ قەنبەر عەلی ئاماژەی بۆ پیاوێکی پیری ناو کۆڕەکە کردو وتی، ئەو مەلایە خۆی یەکێ بوو لەموریدو دەرویشەکانی شا تەیمورو هەرچییەکت دەوێ لەخۆی بپرسە. سەرەتا سەرم سوڕماو بەناوی گاڵتەوە لەمەلام پرسی: جەنابی مەلا مەگەر تەمەنتان چەندە تا لەزەمانی شا تەیموردا، موریدی ئەو بووبی؟ لەوەڵامدا وتی، من ساڵی لەدایکبوون نازانم، بەڵام ئەوەندە دەزانم کەلەکاتی مردنی محەمەد شای قاجاردا (١٢٦٤ی کۆچی) ژنم هێنابوو و یەك دوو مناڵم هەبوو. ئینجا لەگەڵ ئامادەبووانی کۆڕەکە حسابمان کرد، مەلا تا ئەوکاتە نزیکەی ١٠٦ ساڵ تەمەنی هەبوو، کەچی هێشتا دانەکانی بێ عەیب و وزەو توانایەکی باشی هەبوو، بەتایبەتی هەستێکی بەهێزی هەبوو. زۆر دڵم خۆشبوو، بۆیە یەکسەر دەستی مەلام گرت و کۆڕەکەمان بەرەو ماڵ بەجێهێشت. کاتێ گەیشتینەوە ماڵ، دەمەو نیوەڕۆ بوو، پێکەوە نانی نیوەڕۆمان خواردو کەوتینە قسە. داوام لەمەلا کرد لەنوکەوە تاکۆتایی ڕووداوەکەم بۆ بگێڕێتەوەو منیش بینووسم، ئەویش ڕازی بووو گووتی:

لەسەرەتای پاشایەتی ناسرەدین شادا، تەیمور ناوێکی گۆران کەدەروێشی سەید یەعقوب (سەید حەیدەر؟) ی باپیرەی ئەم ئەمجەد ئاغا سەید رۆستەمە (..) دەبێ‌و دێتە کێوی دالاهوو لەئەشکەوتێکدا بەتەنهایی‌و بەنهێنی دەمێنێتەوە، رێگای بەکەس نەدەدا بچێتە لای‌و بەتوندی دژی چاوپێکەوتنی خەڵکی بوو.

زۆر سەیر لەوەدابوو کەتەیمور نە لەئەشکەوتەکە دەهاتە دەرو نەکەسێك دەچووە لای، ئەی چۆن‌و بە چ شێوەیەك پێویستیەکانی ژیانی خۆی دابین دەکرد، کەس نەیدەزانی. ئەو زستانەی بەو جۆرە بردەسەر تا بەهارهات‌و هەوا خۆشی کرد. ناووناوبانگی تەیمور، هەموو ئەو دەوروبەرەی گرتەوەو ئینجا لەدوورو نزیك‌و لەتورك‌و تاجیك‌و هۆزە هاومەزهەبەکانی ترەوە، واتە عەلیوڵلاهی(مەبەستی عەلەوییە توندڕەوەکانی . ئەهلی حەقە) بەوپەڕی خۆشییەوەو بۆ نواندنی ئیرادەت‌و بەدەستهێنانی مراز سەردانی تەیموریان دەکردو، وردە وردە لەچەند شوێنێکی دووری وەك ئازەربایجان، کەئەهلی حەقی زۆرە، خەڵکانێکی زۆر هاتنە لای تەیمورو دەوریان تەنی. پاش تێپەڕبوونی یەك دوو مانگ، ژمارەی پەیڕەوەکانی گەیشتنە نزیکەی ١٠ تا ١٥ هەزار کەس کەهەمووان دەستیان لەکاروباری دنیایی هەڵگرتبوو و ببوون بەموریدی گیان لەسەردەستی تەیمور. ئاشکرایە کە لە هەموو شوێنێك‌و جێگایەك هەمیشە لەناو باوەڕدارەکاندا پیاوچاك هەیە (؟!!) و ئەو پیاوچاکانە یەکە بەیەکەی ئەو رووداوانەیان دەکرد بەراپۆرت‌و رەوانەی (عماد الدولە)ی فەرمانڕەوای کرماشانیان دەکرد. (عماد الدولە)ش راپۆرتی بۆ تاران نووسیبوو کەگوایە شا تەیمور ناوێکی گۆران ٥٠-٦٠ هەزار کەسی بەدواوەیەو ئیدیعای پاشایەتی دەکا ئیتر وەرە لێکی‌بدەرەوە.

پاشایەکی گەنج و هەرزەکار کەتازە لەسەر کورسی پاشایەتی دانیشتبێت کەناتوانێت گوێی لەناوی ئازادی بێت، وەها راپۆرتێکی پێبگات دەبێ چی بکات؟ یەکسەر فەرمان دەداتە عماد الدولە تا تەیمور دەسگیر بکرێ. (عماد الدولە)ش فەرمان دەداتە کاربەدەستێکی خۆی تا لەگەڵ ژمارەیەك سوار بچنە لای ئەسەدوڵلا خانی گۆران و داوای دەستگیرکردنی تەیموری لێ بکەن. ئەسەدوڵلا خان سەرتیپی فەرمانڕەوای گۆران بوو، ئەگەرچی دەسەڵات و ناوبانگێکی زۆری هەبوو، بەڵام دەستەو پاچە بوو بەرامبەر بەهۆزەکانی گۆران و سنجابی و کرندو هۆزەکانیتر کەخۆیان کردبووە موریدو گیانفیدای تەیموور، جگە لەوە ئەسەدوڵلا خۆیشی باوەڕی بەتەیمور هێنابوو.

ئەسەدوڵلا لەئەنجامدانی ئەو راسپاردەیەی (عماد الدولە) دۆش داماو داوای هەڵوێستی راوێژکارانی کردو سەرەنجام (گوایە بەناچاری بۆ بەجێهێنانی فەرمانی شاو خواستنی لێبوردن بۆ شا تەیمورو رزگارکردنی) بڕیاردەدەن ژمارەیەك مەڕ وەك نەزرو نوالە سەربڕن و داواکاریەك بۆ شا تەیمور بنووسن و داوای لێبکەن بۆ خوێندنی دوعای نەزرەکە سەردانی گاهوارە بکا، پاش تەواوبوونی مەراسیمی نەزرەکەو لەو سۆنگەیەوە کەتەیمور عادەتی وابوو، هەمیشە بەتەنها لەگوند دەردەچوو و پیاسەی دەکرد، مەئمورێك دەستنیشان دەکرێ، تا لەگەڵ هاورێکانیدا دوای بکەون و بەبێ دەنگی دەسگیری بکەن و سواری ئەو هێسترەی بکەن کەبۆی دانراوەو رەوانەی کرماشان بکرێ.(وئەم مەسەلەیە بەلای راوێژکارو پیاوەکانەوە بەنهێنی بمێنێتەوە تالەژێر چاودێریدا بێت و دواتر ئەسەدوڵلا خانە لای عیمادودەولە داوای لێبوردنی بۆ بکات).

ئەسەدوڵلا خانی فەرمانڕەوا پاش ئەو راوێژکردنە، کەوتە دەسەبەرکردنی ئەو مەڕانەی بۆ نەزرکردنەکە رەچاو کرابوون و پاشان نامەیەکی زۆر بەرێزانەی بۆ شا تەیمور بەنامەبەرێکی تایبەتدا نارد.

هەروەها مەلای ناوبراو لەدرێژەی قسەکانیدا وتی تەیمور عادەتی وابوو کەزۆربەی رۆژەکان لەئەشکەوت دەهاتە دەرەوەو، لەسەر تاشەبەردێکی بەردەم ئەشکەوتەکەدا دادەنیشت و قسەی بۆ ئەو پەیڕەوانە دەکرد کەسەردانیان دەکرد. وارێکەوت هەمان رۆژ شا تەیمور لەئەشکەوتەکە هاتبووە دەرو، لەسەر تاشە بەردەکەوە خەریکی قسەکردن بوو و ئەو رۆژە منیش لەخزمەتیدابووم.

لەکاتێکدا قسەی دەکرد، لەپڕ قسەکانی خۆی بڕی و وتی(رەقمی قەتڵی من ئاما) واتە(کاتی کوشتنی من هاتووە). ئامادەبووان هۆیەکەیان لێ پرسی، بەڵام ئەو هێندەی وت کەمەسەلەکە باتینەو دەبێ بڕۆم.

شا تەیمور کەسێکی سادەو نەخوێندەوار بوو، بۆیە نامەکەی دایە من تا بیخوێنمەوە. کاغەزەکەم کردەوەو زۆر بەرێزەوە بانگێشت کرابوو، هیچ یەکێ لەو وشانەی تەیمور باسی کرد، تێدا نەبوو. ئینجا وتی (باوانم) (؟) تۆ نازانی ئەو هەمان ئەوەیە کەوتم و ئاهێکی کێشاو فەرمووی (رەزام بەرەزای باتن).

پاش درکاندنی ئەو دوو وتەیە، گۆچانەکەی دەست دایێ و هەستاو رووی کردە ئەو کۆمەڵە کەسەی لەدەوری دانیشتبوون (خەڵکینە، مەسەلەکە مەسەلەیەکی باتنە و دەبێ من بڕۆم و هەر دەشڕۆم و جارێکی‌تر نامبیننەوە، تا پاش چەند سەدەیەك، کەلەگەڵ (شای دالاهو)دا دەگەڕێمەوە. بۆیە

مانەوەی ئێوە لێرە مەترسیدارەو چیتر سوودی نییە، هەروەها هەرکەسێکم لەگەڵ بێ دوچاری مەترسی دەبێ و ئینجا لەگەڵ نامەبەرەکە کەوتەڕێ.

چوومە لای تەیمورو وتم، ماڵمان لەگاهوارەیە، ئەگەر مۆڵەتم بدەی تا ئەوێ هاوڕێتیت دەکەم، ئەویش وتی قەیناکاو کەوتینەڕێ. لەرێگا وردە وردە لێوی دەبزواندو شیعری دەخوێند بێ ئەوەی لێی تێبگەین چی دەڵێ تا گەیشتینە نزیك (؟) کەدەکەوتە دوو میلی باشووری رۆژاوای گاهوارەوە. نامە بەرەکەی ئەسەدوڵلا خان پێشکەوت و هاتنی تەیموری راگەیاند.

ئەسەدوڵلا خانی فەرمانڕەوا بەخۆی و سەیدو کاربەدەستەکانەوە، کەسوارەو پیادەبوون و لەدووری نزیکەی میلێك لەگاهوارەوە هاتنە پێشوازی کردنی تەیمور. هەرکە لەدوورەوە چاویان بەتەیمور کەوت لەولاخەکان دابەزین و لەدوو سێ جێگاداو بەوپەڕی رێزەوە دەهاتنە پێش و دەکەوتنە سەر پێی و ماچیان دەکردو پاشان هەڵدەستانەوە دەستیان ماچ دەکردو ئەحواڵ پرسیان لێدەکرد.

پاش دەست و پێ ماچ کردن ولاخێکیان بۆ شا تەیمور هێنا تا سواری بێ، بەڵام شا تەیمور قبوڵی نەکردو بەپێ کەوتەڕێ. ئەسەدوڵلا خان و کاربەدەستەکانی ترو سەیدەکانیش کەبەسواری بۆ پێشوازی کردن هاتبوون، بۆ رێزلێنان لەتەیمور سواری ولاخەکانی خۆیان نەبوون و بەپێ لەملاو ئەولاو بەدوای تەیمورەوە کەوتنە رێ ،تا گەیشتنە نزیك گوندی گاهوارە. لەگوندی گاهوارەش خەڵکێکی بێ شومار کۆبوونەوەو لەوێش نیوسەعاتێك بەدەست و پێ ماچ کردنەوە دواکەوتن.

پاش گەیشتن بەگاهوارە، تەیموریان بردە ژوورێکەوە کەپێشتر لەماڵی خان ئامادەکرابوو. لەماڵی ئەسەدوڵلاخانیش خەڵکانێکی زۆر بۆ دەست و

پێ ئەسەدوڵلا ماچ کردن سەردانی تەیموریان کردو هەندێکیان پاش وەرگرتنی مۆڵەت دادەنیشتن و هەندێکیان دەڕۆیشتن.

کات، کاتی نیوەڕۆ بوو، قوربانییەکانیش پێشتر ئامادە کرابوون و لێنرابوون. بۆ ئەنجامدانی دوعاو مەراسیمی مەجلیسی جەم کەباوە، هەمووان بازنەیەکیان پێکهێنابوو و گۆشتە نەزرکراوەکەیان خستبووە ناو چەند تەشتێکی گەورەوەو ئێسکەکانیان لەگۆشتەکە جیاکردبووەوەو لەچاڵیان دەنا، ئەوانەی پێشەوە هەریەکەو بەزمانی خۆی دوعای دەخوێندو ئەوانیتر دەیانگوت ئامین. پاشان گرتکێك گۆشت، کەبەشی خواردنی یەك کەس بوو، دەخرایە ناو نانێکی تیری گەورەو دەکرایە بابۆڵەو کەپێی دەڵێن(نواڵە)هەریەکەی بابۆڵەیەکی دەدرایە. پاش ئەنجامدانی ئەو مەراسیمەو خواردنی نانی نیوەڕۆ، ئامادەبووان کەوتنە گفتوگۆو قسەو باس تا دەمەو ئێوارە. ئێوارە ژمارەیەکیان رۆیشتن، بەڵام سەیدو کاربەدەستەکان لەگەڵ ئەسەدوڵلاخانی فەرمانڕەوا تا سەعات ۳ یان چوار مانەوە. پاشان دەستێك نوێنیان بۆ شا تەیمور هێناو هەرکەس چووەوە ماڵی خۆی.

دواجار (اسد الله)ش هەستاو چووە ژوورەکەی خۆی، بەڵام مەئمورە دەستنیشانکراوەکە بۆ دڵنیابوون دووکەسی لەپیاوانی خۆیو دوو کەسی لەپیاوەکانی (اسد اللە) خان لەپشت دەرگاکەوە داناو رایسپاردن تا نەخەون و چاودێریی تەیمور بکەن. پاش ئەو راسپاردنە مەئمورەکە چووەوە ماڵی خۆی. بۆ سبەینێ بەر لەخۆرکەوتن و پێش هەمووان مەئموورەکە هاتەوەو لەژووری بەرامبەری ژوورەکەی تەیمور کەجێگای دانیشتنی کاربەدەستانی حکومەت بوو، دانیشت و وردە وردە ئەوانی تریش هاتن، لەو کاتەدا ئەسەدوڵلا خانیش هات و هەمووان چاوەڕوانی لەخەوهەستانی شا

تەیموربوون. نزیکەی دوو سەعاتی خایاند، کەچی شا تەیمور نەلەخەو هەستاو نەدەنگی هەبوو. هەمووان وتیان لەوانەیە لەبەرئەوەی بەپێ هاتووەو ماندووە، با سەعاتێکیتر چاوەڕێ بکەین. سەرەنجام مەئمورەکە تەنگی پێ هەڵچنراو هەستا لەسەرخۆ دەرگاکەی کردەوەو لەدرزی دەرگاکەوە تەماشایەکی ژوورەکەی کردو کتوپڕ بەپەشۆکاوی گەڕایەوەو وتی، نوێنەکە وەك خۆی ماوەو تەیمور لەژوورەکەدا نییە. ئامادەبووان هەموو سەیریان لێهات و خودی (اسدالله)ش هەستاو چووە ژوورەکەوەو هیچ ئاسەوارێکی تەیموری تێدا بەدی نەکردو بەجارێ پەرێشان بوو و لەناو خەڵکدا وابلاوبۆوە کەگوایە شا تەیمور رایکردووە. مەئمورەکە تاوانەکەی خستە ئەستۆی دوو سوارەکەی هاوڕێی خۆی و دوو پیاوەکەی (اسدالله) خان و بەجیدی کەوتە گەڕان بەدوای تەیموردا، تا بزانێ بۆ کوێ رۆیشتووە. تەنانەت مەئمورەکە تاوانی ئەوەی خستە پاڵ ئەو چوار کەسە کەگوایە بەرامبەر بەئازادکردنی بەرتیلیان وەرگرتووەو هەرچەندە ئەوبێچارانە سوێندیان دەخوارد، سوودی نەبو و کوتەکیان دەخواردو ئەشکەنجە دەدران و سەرەنجام هەر چواریان زیندانیکران. ئەسەدوڵلا پەرێشان و مات و مەلوول بوو، نەیدەزانی تەیمور چی لێهاتووەو بەناچاری کەسێکی رەوانەی ئەشکەوتەکەی تەیمور کرد، بەو خەیاڵەی لەوانەیە گەڕابێتەوە ئەوێ. بەرێکەوت دوو سێ رۆژ پێشتر ئەسەدوڵلاخان بۆ چاککردنی هەڵەو پشتگیریی لەتەیمور نامەیەکی بۆ (عماد الدوله) نوسیبوو و داوای لێبوردنی تەیموری لێکردبوو. بەڵام نامەبەرەکە بەپەلەو پرووزە گەڕایەوەو رایگەیاند کە خەریکە دنیا خراپ دەبێ. لێیان پرسی چی بووە، وتی ئەمڕۆ دەمەو بەیان لەمەیدانی تۆپخانەوە تێپەڕیم و لەدامێنی تورە (جێگای پۆلیسی

ئێستا، جێگای زیندانی حکومەت)و لەکەناری حەوزەکە یەکێکیان سەربڕی، بەچاکی لێم روانی بینیم شا تەیمورەو سەریان لەلەشی جیاکردووەتەوە، نامەبەرەکە لەگەڵ گێڕانەوەی رووداوەکەدا دەگریاو فرمێسك بەچاویا دەهاتە خوارەوە. ئەسەدوڵلاخان و ئامادەبوان ئەگەرچی هێشتا باوەڕیان بەوپێشهاتە نەدەکرد، لەگەڵ ئەوەشدا پەژارەو غەم دایگرتبوون، لای ئێوارەی هەمان رۆژ (عماد الدولە) نامەبەرێکی نارد کەفەرمانێکی بۆ مەئمورەکەو فەرمانێکی‌تری بۆ ئەسەدوڵلاخان تێدابوو. هەروەها لەنامەکەدا نووسرابوو کەتەیمور بەپێی خۆی هاتووەتە کوشتارگەو کاری تەواو بووە، ئێوەش موریدەکانی دەروبەری بلاوە پێ بکەن و یەك دو کەسی ناسیاوی بۆ شار بێنن.

لەو سەروبەندەدا ئەو کەسەی رەوانەی ئەشکەوت کرابووەوە، گەڕایەوەو رایگەیاند کەنەتەیمور لەوێ بوو، نەهیچ یەکێ لەپەیڕەوەکانی.

مەئموری ناوبراو دیاری‌و بەخشیشی خۆی لە (اسد الله)خان وەرگرت و گەڕایەوە بۆ شار. ئەوە پوختەی سەرگوزەشتەی شا تەیموری گۆران بوو، بەپێی گێڕانەوەی مەلا مستەفا قەلخانی.

پێشبینییەکانی شا تەیموور بەشیعر وتراون زۆرن و بەشێوەی بەندو بەندو بەناو (رەوشی تەیموری) وتراون. هەر رەوشێك تایبەتە بەبابەتێك، لەوانە ئەم چەند شیعرەی کەبەڕەوشی تایبەت بەپێشهاتەکانی سەردەمی ئێستایە (١٣٠٥ی کۆچی هەتاوی). بۆنموونە لەکۆتایی ئەم کورتە مێژووییەدا بڕوانە وتەکانی تەیمورو پێشبینی‌یەکانی کەتاچەند، مو بەمو

نیشانی پێکاوەو بەئاشکرا نیشانی داوە، وەك چۆن وتراوە مشتێ نموونەی خەرواریکەو کەم نموونەیە بۆ زۆر.

«دوله»

تیمور عیانن و حکم باطن و نت عیانن — و امر باطن وقت بیانن
تیمور مواچه چه قول باطن — و اعجاز پاک امام ضامن
رضای در رضای یکتای بی‌همتا — بی‌مثل و رفیق کس سر نزانا
ای دوره تارن دورهٔ قجرن — دوران قجر پر شور و شرن
شکاک کور زین، دار بی‌برن — حقیقت گمن باطل سمرن
عدالت گمن ظالم و زورن — حق‌گویان زبون، حق بینان کورن
دوران قجر دین کم عیارن — دیانت خاموش راگه شان تارن
دور قجرن نسل تاتارن — حرف حق لاشان چو زهر مارن
وای ای دوره بی‌درامنی — تومن سرکش بی‌لجامنی
دو کس ملوزم و قجرمیون — نار نمنگشان له دفتر منون
یکیشان قابض اروای ناصرن — و او یکی هنی احمد باطلن
قجر قرانن له ایران زمین — واته باطنن و امر یقین
لوای ناتمام جموری عیان — بگیر و شهرت نه ملک ایران
لودما احمد و تاو و جخت — و امر باطن مکفو له تخت
ایران لودما امن امان بو — جمهوری مطلق و جخت عیان بو
لودما و پا جنگ دین مبو — ای جنگ دینه له قزوین مبو
آو آسیا و ان کل میوا سرین — آوهسر مزی متکیر و هوین

اوسا مکفو خروش غوغو — اسبان تشنۀ آب، مردان تشنۀ کو
نابوشا سوار نه پرده خفا — رومکی عیان و خلق بسرملا
من نه رکاوش بگیلو موه — شور رستاخیز مخیز و موه
هونیان ویم یک یک و قصاص — مکیشرم و هوین و تیغ الماس
ای واتۀ منه له آخر زمان — و کل خلقان پاک مبوعیان
سروش غیبم و گوش یه وانا — تیمور سرفاش کرد سرو پی دانا

(ڕاپۆرتی خوالێخۆشبوو میرزا باقر فانی، کۆمەڵەی سەید عەبدولحوسێنی سوڵتانی دەستنووسی کتێبخانەی نووسەر)

لەکۆبەندی ڕاپۆرتەکانی سەرەوەو بەگوێرەکۆچیسەی نووسەری (ناسخ التواریخ) دەردەکەوێ کەدانیشتوانی ناوچەکە باوەڕیان بەجەنابی تەیمور هەبووەو ناوبژیوانەکری ئەسەدوڵلا خان کەنەدژی ئەنجامدانی ئەو مەئموریەتە بوو کەپێی سپێردرابوو، نەدەیویست تەیمور دەسگیربکا، بەڵکو هەوڵی دا ئەو تۆمەتانەی درابوونە پاڵ تەیمور نەهێلێ و ئازادی بکا. هەروەها (عماد الدولە) زەمینەی دەسگیرکردنی تەیموری خۆش کردبوو، خودی خۆی یەکەی سوارەی تایبەتی بۆ دەسگیرکردن و هێنانی تەیمور بۆ قەڵای حکومەت ولەگۆران پێکهێنا، بۆئەوەی دانیشتوان و تەنانەت حکومەتیشی لێ ئاگاداربکاتەوەو ئەو یەکە سوارە تایبەتە، داواکەی (عماد الدولە)یان بەنهێنی ئەنجامدا. لەبەرامبەردا جەنابی تەیمور کەشەهیدبوونی خۆی بەمەسەلەیەکی باتنی لەقەڵەم دەدا. بەرەنگاری حکومەتی نەکردو ملی بۆ داوای باتن کەچ کردو بەو جۆرە ڕاپەڕینی تەیمور لەسنوری عەلەوییە توندڕەوەکان ئەهلی حەق، لەسنووری گۆران کۆتایی هات.

درێژەی بزاڤی تەیموری:

بەدەرکەوتنی حەزرەتی تەیموری دووەم (فەتاح)، بڵێسەی ڕاپەڕین و بزاڤی تەیمور لەناوچەکانی سەحنە، دینەوەر، کرماشان و.. دەستی پێکردووەو درێژەی پێدرا، چونکە بەگوێرەی ئەوەی ئاغا سەید ئەمروڵلا شاە ئیبراهیمی نووسیویەتی، مەلا بەهرام خان گەشویری لورستانیی بەرپرسی زیندانی تەیمور، کەپاسەوان و پارێزەرو چاودێری ڕووداوە ڕواڵەتیەکان و جیهانە باتنیەکانی ئاغا تەیمور بوو، وتویەتی کەجگە لەبینینی کەشف و کەرامات و موعجیزەی زۆرو زەبەندی جەناب تەیمور لەشەوی سێهەمی شەهیدکردنیدا، تەنانەت خودی ئاغا تەیمور پێش شەهیدکردنی بەم بەیتە شیعرانەی خوارەوە، مژدەی داوەتە مەلا بەهرام خان کەباوەڕێکی پتەوی بەجەناب تەیمور بووەو پێی ڕاگەیاندووە کەپاش مانگ و نیوێك دەردەکەومەوەو خەڵکی بەئاشکرا دەبینن، نامرم و هەراو هۆریایەکی گەورە بەرپا دەکەم. بنچینەی ئەو بەیتانە کەمەلا بەهرام خان نووسیویەتی و پاشان لەسەحنە نیشانی خوالێخۆشبوو سەید فەرەجوڵلا شای ئیبراهیمی داوە بەمجۆرەی خوارەوەیە:

پــــری زنجیرم دل ماران و تنگ	بەکردە ویمن و هزاران رنگ
وعدە مویەرو یـك مانگ و نیمی	مکروم و پاشـــور عظیمی
ذات من نە ذات حـــیدر دورنین	شکاکان ماچان بەتیمور نین
یاران بزانان بەکـــــــراماتە	مردە زندەبی هیهات هیهاتە

وەك گێڕدراوەتەوە، تەیموری دووەم (فەتاح) بەو خەسڵەتانەی پێشتر ئاغا تەیمور باسی کردووە، لەناوچەی بالاوەندو لەرۆژگاری حکومەتی لوتف عەلی خان بالاوەندی هاوچەرخی (عماد الدولە)دا دەردەکەوێ.

دەرکەوتنی تەیموری دووەم دەگاتە گوێی ئەوانەی باوەریان بەدووبارە دەرکەوتنی ئاغا تەیمور هەبوو، بۆیە بەپەلە زیارەتی دەکەن. هەروەها باوك و دایك و برای ئاغا تەیمور درك بەتەیموری دووەم دەکەن، بەتایبەتی دانیشتوانی سەحنە کەئەو دەرکەوتنە بەدرێژەپێدانی رۆحی و جسمیی حەزرەتی تەیمور لەقەڵەم دەدەن و پێشوازی لێدەکەن و چەندین موریدی بەرجەستەی ئەو ناوچەیەی دەخەنە خزمەت، لەوانە ئاغا سەید فەرەجوڵلا شای ئیبراهیمی و شێخ نەزەر عەلی جەنابکەکاریگەریەیکی گەورەیان، لەبڵاوکردنەوەو درێژەپێدانی بزاڤی تەیموری، لەناوچەکانی سەحنەو دینەوەرو کرماشان و تاراندا هەبوو.

پاش دەنگدانەوەی بزاڤ و دەرکەوتنی تەیموری دووەم، لەکاتێکدا گەشتێك دەگەڕایەوە بۆ بالاوەند، لەگەڵ دەروێش نەسروڵلا وەندی هاورێی تایبەتیدا، لەلایەن مەئمورانی حکومیی لورستانەوە دەسگیر دەکرێن و ماوەی ١٨ مانگ لەزیندان بەسەر دەبا. لەلایەکەوە هیچ تاوانێك بەسەریدا ناسەپێ و ولەلایەکیترەوە دووپاتکردنەوەکۆچی‌ازیی‌یەکانی شەرع، ئاغا تەیمور لە(بەرزەخ) زیندانی دەکرێ، چونکە مەئمورانی حکومەت لەوە دەترسن ئازادکردنی بەئاشکرا ببێتە مایەی ناڕەزایی بەرهەڵستکارانی حکومەت، بۆیە بەنهێنی پێشنیازی راکردن لەزیندان دەخەنە بەردەمی. ئاغا تەیموریش پێشنیازەکە بەو مەرجە قبوڵ دەکا کەسەرجەم زیندانییە بێگوناهەکانیشی لەگەڵدابێ، ئەوانیش ئەو مەرجە قبوڵ دەکەن و زیندانیەکان پێکەوە لەزیندان رادەکەن. ئاغا تەیمور ماوەیەك لەدەوروبەری سەحنەو ئەسەد ئابادو هەمەدان و ئەسفەهان و چەند شارێکی‌تر بەسەر دەباو لەیەکێ لەو سەردانانەدا لەزرەندی ساوە، دووبارە لەلایەن مەئمورانی

حکومەتەوە دەسگیر دەکریؒو رەوانەی تاران دەکریؒو لە(انبار شاهی)ی مەیدانی ئێستای ئەرك زیندانی دەکریؒ. لەناو زیندانندا ژمارەیەکی بەرچاو لەمەئمورانی زیندانو زیندانیەکان پەیوەندی پێوە دەکەن.

هەروەها پاش لێکدانەوەی خەونێك بۆ ناسرەدین شا (١٢٦٤ . ١٣١٣ی کۆچی) کەداوای خەون لێکدەرەوەی کردووەو جنابی تەیموری دووەم دەبرێتە دەرباری شاو، پاش چەند روونکردنەوەیەك ماهیەتی خەونەکە بۆ شا لێکدەداتەوە. شا لەوەلامدا دەلێ:..(هەمان ئەو کەسەی کە لەرۆژاوای ولات ئاژاوەت دروست کردووەو ئیدیعای پاشایەتی دەکەی) تەیموریش لەوەلامی شادا دەلێ: ئێمە پاشای باتنینو پاشایەتی روالەتمان بەتۆوکەسانی وەکو تۆ..) هەرچۆنێ بێ لەپاداشتی لێکدانەوەی خەونەکە، شا ریزی لێدەنیؒو موچەیەکی سالانەی بەدلی خۆی بۆ دەبڕێتەوە هەموو پێداویستییەکی سەفەرو نیشتەجێبوونی لەشاری هەمەدان بۆ دابین دەکات. لەهەمەدان بەهۆی بیروباوەڕی پەیڕەوانو نواندنی کاری نائاساییەوە، سەرنجی بنەمالەکۆچیەرەگێوزلوی هەمەدان، کەبنەمالەیەکی سەر بەروحانی‌یە گەورەکانو ئەهلی مەشرەبو زەوق بوون رادەکێشیؒو ئەمیر ئەفخەمکۆچیەرەگوێزلو، فاتمە خانمی کچی خۆی لێ مارە دەکاو بەئەنجامی ئەو پەیوەندیەدا کوڕێکیان بەناوی حەسەن شا (قطب الدولە) دەبێ.

(فرید الملك قەرەگوێزلو لەیاداشتەکانیدا چەندین جار ناوکۆچیطب الدولەی بردووە)

پاش ماوەیك ئاغا تەیموری دووەم لەهەمەدان کۆچی دوایی کرد، پڕوپاگەندەی واهەبوو لەناو خەلکدا کەگوایە تەیمور ژەهرخوارد کراوە. بەگوێرەی وەسێتنامەی خۆی، لەگەرماوی بن بازاڕدا دەیشۆنو تەرمەکەی

لەپاڵ ئارامگەی بابا تاهیری هەمەدانیدا بەخاك دەسپێردرێ. دەروێش نەسروڵلا هاوڕێی نزیكو تایبەتی تەیمور، كە گەنجینەی سەرگوزشتە باتینییەكانی حەزرەتی تەیموری دووەم بوو، لەسەردەمی ئاغا تەیموری دووەمدا لەشارۆچكەی تویسركاندا دەژیاو پاش مردنی ئاغا تەیموری دووەم گەڕایەوە تویسركانو زیاتر لە٧٠ ساڵ تەمەنی كردو تا لەژیاندابوو پەیوەندیی خۆی لەگەڵ نەوە روحانییەكانی تەیموری دووەمدا نەپچڕاند تاسەرەنجام هەر لەشاری تویسركاندا مرد (شرح زندگانی واحوالات جناب تیمور بان یارانیو ئاقا تیمور ثاني ملقب به فتاح، سید امر الله شای ابراهیمی، صحنه ، دیماه ١٣٦٤)

بزاڤی تەیموری لەسەردەستی نەوەكانی درێژەی پێنەدرا، چونكە حەسەن شا (قطب الدوله)ی كوڕی، خوێندنی تەواو كردبوو و ئەهلی زانست بوو، بۆیە لەدەرباری ئەحمەد شاكۆچیاجاردا، ژیانێكی خۆشی بەسەردەبردو كاری دەكردو زیاتر كەسێكی دنیایی بوو.. تاقە نەوەی (قطب الدوله)ش كچێك بوو كەشووی بەسەید عەلی ئەسغەر توركستانی كرد، كەیەكێ بوو لەگەورە پیاوانی ئەهلی حەقو گوایە كچەكەش كەسی لەدوا بەجێنەما.

بەڵام سەید فەرەجوڵلا شاە ئیبراهیمی لەهەمەدانو كرماشانو سەحنەو دینەوەرو ئازەربایجانو شێخ نەزەر عەلی جەناب كە بەفەرمانی تەیموری دووەم (فەتاح) كاروبارەكانی تارانی ئەنجام دەدا، لەتاران بەهاوكاری موریدە راستەقینەكانی تری ئەو حەزرەتە، وەك نەوەی باتنیو روحانیو راستەقینەی ئاغا تەیمور، نەیانهێشت چرای بزاڤی تەیموری كوێر ببێتەوەو بەرووناكی هێشتیانەوە.

وێنەی سەید ڕۆستەم حەیدەری

ڕاپەڕینی ئاغا سەید ڕۆستەم حەیدەری گۆران (١٣٠٠ کۆچی)

لەسەردەمی فەرمانڕەوایی مەسعود میرزا (ظل السلطان)ی کوڕی ناسرەدین شادا، زوڵم و زۆری فەرمانڕەواکانی سەر بە(ظل السلطان) سنووری خۆی تێپەڕاندو وای کرد لەسەرتاسەری ڕۆژاواو ناوەندی ئێراندا، یەکێتی‌یەك لەسەر بنەمای مەزهەبەی گۆران، لەنێوان خێڵە هاوسنوورەکاندا، بەسەرۆکایەتی ئاغا سەید ڕۆستەم ڕێبەری مەزهەبی گۆران دروست بێ. بۆ ئەو مەبەستە لەماڵی سەید ڕۆستەم لەتوت شامی، تایفەکانی گۆرانی‌قەلعە زنجیری، کرندی، کەلهور، لەسەر بنەمای بیروباوەڕو عەشایەری خۆیان هاوپەیمانێتی‌یەکیان پێکهێناو سوێندیان خوارد، تا دژی حکومەتی (ظل السلطان) ڕاپەڕن، چونکە مەسعود میرزای (ظل السلطان) لەڕێگای سەپاندنی باج و خەراجی قورس و تاقەت پڕوکێن و بێگاری‌یەوە، حکومەتێکی لەناو حکومەتدا دروست کردبوو، بەجۆرێ جگە لەپارەوپول هیچی لەدەست و پێوەندەکانی خۆی نەدەویست و ئەوانیش ئازادانە هەموو دەست درێژیەکیان دەکرد.

حسێن خان (سەرداری گەورە)ی سەرۆکی ئێلی گۆران لەبەر ڕەوشتی موحافیزکارانەی خۆی، ئامادە نەبوو بەشداریی ئەو هاوپەیمانێتییەی سەرەوە بکا، فەراموزر سوڵتان کرا بەفەرماندەی سەربازی ڕاپەڕینی ئاغا سەید ڕۆستەم حەیدەری گۆران و ئالای ڕاپەڕینی گرتە دەست. لەو سەروبەندەدا جموجۆڵی بازرگانێتی، کەلەژێر سایەی ئینگلیزو عوسمانیەکاندا بوو، ڕەنجی هاووڵاتییانی بەتاڵان دەبرد، کەوتە مەترسییەوە.

هاووڵاتییانی ژێر ڕکێفی هاوپەیمانێتی‌یەکە، دڵنیاییان پەیداکردو ڕۆژ لەدوای ڕۆژ ژمارەی لایەنگرانی ڕاپەڕین لەدژی حکومەتی ستەم زیادی دەکرد، تا کار گەیشتە ئەوەی کە (ظل السلطان) و ناسرەدین شا لەو ڕووەوە کەوتنە دانوستان و ڕاوێژکردن. شا لە وەڵامی کوڕەکەیداو بۆ دۆزینەوەی چارەسەری ڕاپەڕینی گۆران نووسی (.. چاککردنی زەهاو و قەرەبووکردنەوەی وێرانکاری‌یەکان، پێویستییان بەفەرمانی تایبەتە،زەهاو دەبێ بەباشی ئاوەدان بکرێتەوە. خۆت هەموو ئامرازێکی کارت لەبەردەستدایەو هەرچی‌یەك لەبارەی بیرکردنەوەی باش و ئاوەدانی و ڕێکخستنەوە بخەیتەڕوو، مایەی پەسەندی ئێمەیە. بۆ ڕێکخستنی کاروباری گۆران و هەندێ سەرنجی ناوخۆیی، لێکۆڵینەوەی دروستی خۆت بەڵگەیەو ئەوەی بەچاك و دروستی دەزانی ئەنجامی بدە. بۆ ئەمجۆرە کێشانە پێویست ناکا لەلایەن ئێمەوە حوکم و فەرمان بدرێ) (٣ی ڕەجەب، یونت ئیل ٢٩٩ کۆچی (اسناد برگزیده دوران قاجاریه، ص ٧٤).

پاشان (ظل السلطان)، حاجی سەید سەیاح مەعروف، کەلایەنگرو مەئموری نهێنی و ئاشکرای خۆی بوو، بۆ هەڵسەنگاندنی کێشەکەو لێکۆڵینەوەی بارودۆخ و ئامادەکردنی ڕاپۆرتێك، ڕەوانەی ناوچەکە کردو کاردانەوەی (ظل السلطان) بەگوێرەی ڕاپۆرتەکەی حاجی سەید مەعروف ڕێکخرا. حاجی سەیاح لەبیرەوەری‌یەکانی خۆیدا، سەبارەت بەو سەفەرە (مەئموری‌یەتە) نووسیویەتی: بریتین لەدوو تایفە (گۆرانەکان) کەهەردووکیان لەکوردەکانی ڕۆژاوای ئێرانن. یەکێکیان (گۆرانی کرندی) کە عەلی مورادخان سەرۆکایەتی دەکاو ئەویتریان تایفەی گۆڕانی‌قەلا (زنجیری)یە کە سەرۆکەکان حسێن خانەو گوایە زنجیری دادەپەروەری نەوشیروان لە شوێنێکدا بووە کەئێستا ماڵی ئەمانە، سەید ڕۆستەم لەو

ناوچەیەدا سەرۆكی مەزهەبییەو بەوتەی حاجی سەیاح سەرۆكی ئەهلی حەقەو سەرجەم دانیشتوانی ئەو دەوروبەرە موریدو فیدای ئەون، خێوەتگەكەی سەید رۆستەم لەتۆت شامییە، ئاوو هەوایەكی خۆشی هەبوو، بەر لەسپێدە لەبابا یادگارەوە بەسواری لەوچیایانەی ئاوهەوایان سازگارە بەگەشتوگوزار كەوتمە رێو لای نیوەڕۆ گەیشتمە توت شامی، لەگەڵ گەیشتم یەكسەر بردمیانە خێوەتگەكەی سەید رۆستەم كەگەنجێكی قۆز بوو، كڵاوێكی لبادی لەسەر بوو، جلو بەرگی لەلباد دروستكراوی لەبەربوو. ئینجا مەڕێكیان سەربڕیو كەوتینە قسەو گفتوگۆ، وتم: لای حكومەت بەباشی باست ناكەن ناسرولمولكم هێشتا نەبینیوە، بەڵام ئەوانیتر (مەبەستی ظل السلطان) بوو بەخراپە باست ئەكەن، لەوەلامدا سەید رۆستەم وتی: من گوناهێكم نییە. چەند كەسێك بەهاوبەشی ئەسپێكیان كڕیوەو بۆ سواربوون داویانە بەمنو ئەو ئەسپە حكومەتی تۆقاندووە هەزاران ئەسپیان هەیە، نایبینن كەچی ئەو تاقە ئەسپەی من دەبینن. منیش لەبەرئەوەی خەڵكی مینییان هێناوەو سوودی لێ وەردەگرنو كڕیارەكان هەم رازی نین، ناتوانم ئەو ئەسپە پێشكەش بكەم. ئەو ئەسپە بەجۆرێ دەركەوتووەوبۆ ئەوەی نەكەونە شپرزەییەوە، منیان بەیاخی داناوەو داوای كوشتنم دەكەن، تا ئەسپەكە بەتاڵان بەرن. بۆ بەدبەختی، حكومەتیش دەسەڵاتی تەواوی داوەتە دەستو پێوەندەكانی خۆیو تا ئەوپەڕی بەهێزی كردوون، بەجۆرێ ئەوانیش دەستدرێژی دەكەنە سەرماڵو گیانو ئابڕووی هەموو كەسێكو هەر ستەمێك بیانەوێ ئەنجامی دەدەنو ئەگەر كەسێ نەیەوێ، ئەو ستەمو زۆرانە قبوڵ بكا، ئەوا بەبنەماڵەكەیەوە لەناوی دەبەن. ئەوەیە گوناهی منو كەسانی

وەکو(داستانی ئەسپ زیاتر لێکچواندنەو ئەم بابەتە لێکچوونێکی تەواوی لەگەڵ ئەو بابەتەی سەبارەت بەمیر خەسرەو لەسەرەتای بەشی یەکەمی سەرەنجامی (سەردەمی حەوتەوانە) دا هاتووە، هەیەو لەبنەڕەتدا ئەسپ لەرێورەسمی عەلەوییەکاندا (یارسان) وەك ئێرانی‌یە کۆنەکان، پێگەیەکی تایبەتی هەیەو ئاماژەو هێمای دەرکەوتن و ڕاپەڕینە).

لەو سەروبەندەدا چەند سوارێك دەرکەوتن کەیەکێکیان فەراموورز سوڵتان بوو. فەراموورز کەسێکی زۆر تێگەیشتوو ژیر بوو، بۆماڵی خۆی لەتەختگا بانگێشت کرد. شەومان لەماڵی سەید رۆستەم بردەسەرو نیو سەعاتێکی مابوو بۆ دەمەو بەیان، بەرەو تەختگا کەوتینەڕێ. چونکە ماڵەکەیان زۆر دوور نەبوو، کەگەیشتمە ئەوێ، ئەوپەڕی رێزیان لێنام. حسێن خان یاوەرو سوڵتانەکان سەردانیان کردمو پێکەوە رۆژمان بردە سەر ئینجا وتم (دەمەوێ سبەی یەکسەر لێرەوە بەرەو کرماشان بڕۆم) وتیان : دوورە. بەڵام تکام لێیان کرد تا زوو بکەوینەڕێ. سوارەکانی عەلی موورادخان (احتشام الممالك) یان گەڕاندەوەو خۆیان چەند سوارێکیان خستە تەکم) (خاطرات حاج سیاح، ص ۲۳۰ ـ ۲۳۱)

پاش گەڕانەوەی حاجی سەیاح، (ظل السلطان) بەهەموو هێزێکی مرۆیی و چەك و جبەخانەو بەپشتیوانی دارایی ئاغا حەسەن (وکیل الدولة)و لەژێر چاودێری نوێنەری سەربازی عوسمانی دەستی کرد بەسەرکوتکردنی ڕاپەرینە سیاسی و مەزهەبییەکەی ئاغا سەید رۆستەم حەیدەری گۆران و خەڵکی گۆران یارمەتی کەلهوریدا بەفەرماندەیی فەراموورز سوڵتان تفەنگچی، (ظل السلطان) بەمجۆرە باسی رووداوەکە دەکا: (لەیاداشتە رۆژانەکەی خۆمدا صاحب دیوانم لەگەڵ (جلال الدوله) (کوری ظل السطان) بەکەلوپەلی تەواوەوە بەرەو (شیراز) فارس ناردو خۆیشم تەرخانکرد بۆ

ڕێکخستنی کاروباری کرماشان و(سنه) کوردستان، کەهەزار پلە لەلورستان خراپتر بوون، چونکە ئێلەکانی کرماشان دەستیان دابۆوە جۆرێ سەرەڕۆیی. گومانی تێدانەبوو کەبارودۆخی ئەو ئێلانەی کرماشان لەلورستان خراپتر بوو.. هۆزەکانی گۆران لەلایەن دوو سوڵتانەوە، فەرامورز سوڵتان و حسێن عەلی سوڵتان ناوێکەوە، دەستیان بەئاژاوە لەو ناوچەیەدا کردبوو کەباسکردنی مایەی نەفرەتە(!) هۆزەکانی کرندو کەلهور هەزار پلە لەچەلەبی و گۆران خراپتر بوون و بێ سەروبەری باڵی بەسەر ناوچەکەدا کێشابوو. یەکەمجار بەتەلەگراف فەرمانم دابە حاجی حەسەن (وكيل الدولة) تا هەر کاتێ (ناصر الملك) پێویستی پێبوو یەکسەر کورورێکی بداتێ و بۆ (ناصر الملك) هەم تەلەگرافێم کردو پێم ڕاگەیاند کەتۆ لەهەموو جێگایەك و هەموو کات وەزیری پلە یەك بوویو لەکەموکوڕی کاروبارەکان باشتر ئاگاداری و دەزانی کەمەبەست شای ئێمە چییەو چی دەبێتە مایەی ناوبانگی ئاغاکەت، بەوتەی میرزا مەلکەم خان، هاوڕێی هەردوکمان و چارەی هەموو گرفتەکان پارەیە. بۆیە بێئەوەی خۆت پێشنیاز بکەیو داوا بکەی، ٥٠٠ هەزار تومانم بەهۆی وەکیل الدولەی ئینگلیزەوە بۆ حەواڵە کردووی، سێ تیپی هەمەدان، کەلەتیپەکانی عاشقلون لەژێر فەرماندەیی خۆتدا دەبن و حسام الملك ئامادەی کردوون و چوار تیپیشم لەعیراقەوە ناردووە، کەسەرجەم دەکاتە (٧) تیپ. خۆیشم بە(١٢) هەزار عەسکەرەوە لەبروجەرد بۆ بەهێزکردنی لەشکرەکەی تۆ ئامادە دەبم، چونکە دەمەوێ ریشەی ئاژاوە لەبن دەرکەی. هەروەها والی ئەبو قەدارەم بەخۆیو ٢ هەزار سوارو پیادەوە، ڕەوانەی پشتکوە کردووە، جگە لەلەشکرەکەی خۆت لەکرماشان و لەسەربازگەکەی من نزیکە ٢٠ هەزار کەس بۆ شەڕ ئامادەن و ئەمانە تەنها

قسە نین. خۆت باش دەزانی کەکردەوەشی هەیە. دەربارەی پارەوپول چەندت بویَ لە(وەکیل الدولە)ی ئینگلیز وەریبگرەو دەمێنێتەوە عەقڵ و نمەك حەلاڵی و دڵسۆزی کەتیایدایە، (ناصر الملك) بەردەوام لەبەرخۆیەوە دەیوت، کاتێ ئەو تەلەگرافەیان لەتەفەگرافخانەوە بۆ هێنام خوێندمەوە، بەلاَم تا دوو سێ هەفتە وەلاَمم نەدایەوەو بەتەلەگرافە ئاساکانی ئێران لەقەڵەمم دا. پاش تێپەڕبوونی سێ هەفتە، سەرنجم دا قۆرخانە* بۆ تۆپ و تفەنگی نەمسایی و چوار هەزار تفەنگ و شەش عەرادەی تۆپ و حسام الملك، عەلی نەقی خان کەزازی بەخۆی (٤) تیپی عیراقی و والی بە ٢ هەزار سوارەو پیادەوە، گەیشتن وەك کەسێکی فێ لێهاتوو، کاتێ مانگی تازە ببینێ، بەتەواوی شێت بووم. ناردمە لای (وکیل الدوله) تا بزانم لەبارەی ئەو حەواڵەیەی ئەسفەهان و (ظل السلطان)ەوە چی دەڵێ؟ وتی: لەهەر جێگایەك بتەوێ ٥٠٠ هەزار تومان ئامادەیە. ئینجا بەئاگاهاتمەوەو زانیم (ظل السلطان) لەو جۆرانە نییە، بەڵکو وەك ئاغا محەمەد خانی باپیرەی و نایب السلطنة ئەوەی دەیڵێ، دەیکا. ناوی دەوێ، کاری دەوێ، ئابڕووی دەوێ. داوای (حسام الملك)م کردو وتم: کوڕم کاروبار بەم شێوەیەیە. ئەو پارەو ئەم کەلوپەلانە لەپشتکو و عیراق و ئەسفەهانەوە بۆمان رەوانە کراوە. ئێستاش بەم ریشی سپییەوەو ئەو نیعمەتەی پێمان دراوەو ئەو متمانەیەی بەئێمەیان هەیە، جوان نییە خزمەتیان نەکەین و قوربانی لەرێگای ئەواندا نەدەین. بۆیە هەر ئێستا وەك پەیامبەر بڕۆ و تیپەکانی عاشقلو بێنە بۆ ئێرە. لەبەرخۆیەوە دووپاتی دەکردەوەو بەمنیشی دەوت و سوێندی دەخوارد تا باوەڕم کرد، کاتێ من و (حسام الملك) لەتەلەگرافەکەدا

---

* قۆرخانە: جبەخانە (وەرگێڕ)

خوێندمانەوە کەلەئێوە بەهیچ شێوەیەك داوای حساب ناکەم، تەنها لەو کورورە داوای ڕێکخستن و ناوی باش، بەرەو پێشەوە چوونی کاروبارم دەوێ، ئێمەی پیرەمێرد هەردووکمان بەهۆی ئەو متمانەو غیرەتەی لەئێوەوە بەدیمان کرد، نزیکەی دوو سەعات کوڵ کوڵ گریاین، جا نازانم گریەی شادی بوو یان گریەی ڕۆژانی رابوردو، بەیەکمان دەوت دەبێ خەریکی کارکردن بین. بەو شێوە بەکورتی وەڵامم دایەوە، وەڵامی (ناصر الملك) بۆمن بەمجۆرە بوو کەبوونی موبارەکی بەلەشکرەوە تەشریف بهێننە بروجەرد، کارێکی باشە، چونکە ناوەندی هەرسێ ویلایەتی عەرەبستان و لوڕستان و کرماشانەو هەر ئەو ناوە موبارەکە، ڕێکخستنی تەواو بەگوێرەی سەلیقەی و موبارەکی بەدەست دەهێنێتەوە لەرووی هەرزانی و زۆرو زەبەندی دانەوێڵە..

بەهۆی گەیشتنی تیپەکانی عیراق و والی و ئەو کەل وپەل و جبەخانەو تۆپ و تفەنگە بارکراوانەوە، لەگەڵ گەیشتنی تیپەکانیعاشقلودا، ئومێد دەکەم پێویست بەزەحمەتی بوونی موبارەك و جموجۆڵی لەشکری موبارەکی کرماشان نەکاو پیر غولام خزمەتەکانی بەگوێرەی مەیلی موبارەك ئەنجام بدا. بەڵام پیر غولام هەموو کاتێ رایگەیاندووە کەکەژاوەی موبارەکی تەشریف هەر دەهێنن و سەرگەرمی ئاوەدانکردنەوەی بینایەکان و قەسری شیرین و زەهاب دەبم، کەبەپێویستی دەزانم. ئەو مەسەلەیە خاڵێکی گرنگەو لەسایەی ئەو متمانەیەی بەبەندە هەتانە، ئومێدەوارم یەك عانەش بەفیڕۆ نەڕوا (لەو سەروبەندەدا خوا ڕەحم بکا، ئەو پیاوە بەرێزە چ خۆی و چ حسێن خان (حسام الملك)ـ ی ئامۆزای، بەحەق لەوەی گومان دەکەم و دەنووسم، باشتر خزمەتیان کرد، بێ نیازی و بێ تەماحی خۆیان نواندو ناوچاکییان بۆ دین و حکومەت بەدەستهێنا. خوا نمەکی باوباپیرانی من بۆ باوباپیرانی ئەو

نمەکی باوکم بۆ ئەو حەڵاڵ بکا)–بەڵام چ سەفەرێکم بینیو چ زەحمەتێکم کێشا، لەو سەفەرەدا خوایە کافر نەیبینیو موسڵمان نەیبیستێ. لەماوەی ئەو ٤ مانگەدا، رۆژێکیان کەلەبەیانییەوە تاکو ئێوارەو لەئێوارەوە تاکو دەمەو بەیان باس لەخوێندنو نووسینو ناردنی فلانە نۆکەرو گەڕانەوەی فیسان نۆکەر بۆ کرماشانو جەنگەکانی کرماشانو نووسراوەکانی کرماشانو گفتوگۆی کرماشان لەگەڵ تاران، یان لەگەڵ خودی کرماشان بەولاوە شتێکی تر نەبوو. خودی خۆم لەوانەیە ٣٠ جار چووبێتمە تەلەگرافخانەکەو لەگەڵ کاربەدەستانی حکومەتو بوونی موبارەکی وەلی نیعمەتمو (ناصر الملك)و (حسام الملك)و والی ئەبو قەدارەدا قسەم کردبێ. ١٠ جار بڕیارمدا خۆم بڕۆم، یەك دووجار حاجی حەسەن (وکیل الدولە)ی ئینگلیز لەکرماشانەوە بۆ بروجەردو لەبروجەردەوە بۆ کرماشان رۆیشت میرزا حەسەن عەلیخان کە گەنجێکی رەوشت بەرزە هەر لەهاتووچۆدابوو. سەرەنجام بەخواستی خوا سەرجەم مەرامەکانم هاتنە دییو رەزا قولی خانو داودخانی کەلهورو، فەراموزر سوڵتانو حسێن عەلی سوڵتان سەر بەهۆزی گۆرانو عەزیز خانی باجەلان لەهۆزی باجەلان بەخۆیو سێکەس لەکەسوکارییو عەلی مورادخانی کرندی دەسگیرکران. سەید رۆستەم کەوەك خوای کوردەکانە، نەوەی سەید بەرکەیەو سەرجەم هۆزە کوردەکانی کرماشان (علی اللهی)نو خودی سەید بەرەکەو نەوەکانی بەڕواڵەتی عەلی دادەنێنو دەڵێن عەلی لەو کەسانەدا حلولی کردووە، وەك بابییەکانو دەهرییەکان. تەنها باوەڕیشیان وایە کە هەرکەسێ ئیمان بەسەید بەرەکەو نەوەکانی بهێنێ، ئەوا لەسەرووی هەموو

پەرستنێکەیەوەیەو هیچ بەندەگیو پەرستنێکی تری پێویست نییەو ئەم شیعرەیان بەردەوام دەوتەوە:

بارها گفته ام به خلوت دل علـــی الله وغيره باطل

در مذهب عارفان اگــــــاه الله علی و علی است الله

از سر درون جمله اگاه علی است گردش ده این بلند خرگاه علی است

جـــــز وی نبود یلد ولم یولـــد تفسیر کــــلام قل هو الله علی است

ئەمە وێردی شەوانە ڕۆژیانە، نیازی خۆدان بەبنەماڵەی سەید بەرەکەو ئەم وێردی شەوو ڕۆژیانە، ئیتر کەس پێویستی بەهیچ پەرستنو تاعەتێ ناکا.

از چلیم و چرس و چنگال و چلو چون بحق واصل شدی آسوده شود

ئاغا سەید ڕۆستەم حەیدەری بووبووە نیگەرانیی گەورەی ئێمە، تا سەرەنجام (حسام الملك) کەوتە شەڕکردن لەدژیو بەزەبری تۆپ لە ماڵو خانەقای خۆی دەری پەڕاندو بەرەوناوچەی عەرەب نشینەکانی عێراق ڕاوی نا.

جەهانمیرو فەقێ قادرو کەریم بەهلولو سەلیم ئەحوەل کە لە سەرانی هەمەوەند بوون، لەگەڵ ٦٠٠ سواری حسێن قولی خان بەهۆی والی ئەبو قەدارە، دڵنیای کردبوونەوەو لەگەڵ خۆیدا هێنابوونی بۆ لای من لەبروجەرد و هەر هەموویان بەزنجیر بەسترابوونەوە. پاشان جگە لەجەهانمیرو لایەنگرەکانی، ڕەزا قولی خانی کەلهور ئازاد کرا، بەڵام فەرمانی پێدرا لەئەسفەهاندا بمێنێتەوە. عەلی مرادخانی کرندی بووە پیاوی حکومەتو کرا بەسەرۆکی تیپی کرند. داودخان پاش ئەوەی پلەی ئێلبێگی گەری ئێلی کەلهوری پێ سپێردرا، ئازاد کراو گەڕایەوە ناو ئێلەکەی.

بەڵام فەرامورز سوڵتان لەبەرئەوەی سەرەڕۆیی زۆری کردبوو (؟!!) گوللە باران کرا (لەفەرهەنگی شازادەی قاجاردا، ملکەچ نەکردن بۆ ستەم و زۆرداری، واتە سەرەڕۆیی) حسێن عەلی سوڵتان بەزنجیرکراوی رەوانەی ئەسفەهان کرا. جەهانمیرو سەلیم ئەحوەل سپێردران بەمیرزا رەزاخان تا ببرێنە ئەسفەهان و لەوێوە، لەگەڵ من ببرێنە تاران تا لەبەردەم هومایونی ئازاد بکرێن. لەبەرئەوەی بەڵێنم دابوو سوپاس بۆ خوا بەڵێنەکەی خۆم جێبەجێکرد، خەرجی شەوو رۆژی جەهانمیرو لایەنگرانی کە نزیکەی (٣٠٠) کەس دەبوون دابین کردو ئەوانیترم ئازاد کرد تا بچنەوە لای والی پشتکو. چوارسەد تومان خەرجیم بۆ دابین کردن، پاش ئەنجامدانی ئەو کارانەو مۆڵەت وەرگرتن لەباوکی تاجدارم، گەڕامەوە ئەسفەهان.

فەرید بەگی سەرتیپی عوسمانی سەردانی سەربازگەی (حسام الملك)ی لەکرماشان کرد، بەڵام لەبەرئەوەی من نەچووم بۆ کرماشان، لەبەر چەند هۆیەك بانگێشتم بۆ سەربازگەکەی خۆم نەکردو سەرەنجام فەرید بەگ پاش چەندێ مانەوە لەو سەربازگانە گەڕایەوە عیراقی عەرەبی (تاريخ مسعودي، ص ٢٩٦ - ٣٠٢)

ئەو راپۆرتەی (ظل السلطان) گەورەیی و فراوانی بزاڤە سیاسی و مەزهەبییەکەی سەید حەیدەری گۆران نیشان دەدا کە بەدان پێدانانی خۆی، بنچینەکەی ئاغا سەید رۆستەم گۆران بووەو سەرکردەو فەرماندەو رێبەری خەبات و جەنگەکان، لەدژی لەشکری حکومەت فەرامورز سوڵتان بوو و هەر لەو پێناوەشدا سەری خۆی بەخت کرد. پارەو پولی زۆرو زەبەندی (وکیل السفارە)ی حکومەتی ئینگلیز، لەدژی شۆرش و بۆ رکوتکردنی بزاڤەکە بەکارهێنرا، سوود لەهێزی مرۆیی چەندین تیپی جیاجیای ئەسفەهان، تاران، ئازەربایجان و لورستان کەژمارەیان دەگەیشتە ٢٠ هەزار

کەس وەرگیراو هەزار باری جبەخانەی تۆپ و تفەنگی نەمساوی و چوار هەزار تفەنگ و شەش عەرادە تۆپ بەکارهێنرا، جگە لەچوار تیپی عیراقی (ئەراکی)و والی بەدوو هەزار سوارو پیادەوەو هاتنی خودی (ظل السلطان) بۆ بروجەرد، کەبۆماوەی چوار مانگی تەواو لەسپێدەوە تا شێو، خەریکی پەیوەندیکردن و ڕێکخستنی کاروباری ناوەندی جەنگ و پشتیوانی بوو، بەرادەیەك ژیان لەو فەرمانڕەوایە قەدەغە کرا کەتەنانەت دوگمەکانی کراسەکەشی لەلایەن کەسانیترەوە دەبەستراو ناچار کرا لەنێوان تەلەگرافخانەو پۆستەکەیدا خەریکی هاتوچۆ بێ. چاودێریکردنی بارودۆخەکە لەلایەن ئەو مەئمورەی عوسمانی‌یەوە وایکرد سێ‌کوچکەی قاجار عوسمانی. ئینگلیز پێکەوە بکەونە سەرکوتکردنی بزاڤێك کەپەیڕەوەکانی هاووڵاتییانی شیعەو ئالحەقی کەلهورو سوننەی باجەلان و ئال حەقی گۆران و مەنشیی و کرندی بوون و سەیدێك ڕێبەری دەکردن کەجەزبەیەکی ئەوتۆی لەقسەو کردەوەکانیدا هەبوو، بەجۆرێ پەیڕەوکارەکانی جگە لەفەرمانی ئەو (ئاغا سەید ڕۆستەم حەیدەری گۆران) گوێیان لەقسەی هیچ حوکمڕانێکی‌تر نەدەگرت. کەواتە بەهێزبوونی ئاغا سەید بەمانای تەنگ پێ هەڵچنینی تاران، لەندەن و ئەستانبول بوو، بۆیە پێکەوەو بەهۆی پیلانێکی پڕ خەرج و سەرسامەوە، بزاڤەکە لەباربرا. شمشێرو چەکی ئاگرین، بەرامبەر بەچەکی پێشکەوتووی ئەو ڕۆژەی وەك تۆپ، سەربازی موچەخۆری تیپەکان و فەرماندەی کەشوفش کەرو خاوەن نازناوی زل زل، بەرامبەر بەژمارەیەك گیان لەسەردەست کەخۆراکیان بریتی‌بوو لەبەرووی رووت و هیچ موچەیەکیان جگە لەنەفسی حەققانی نەبوو، ڕووبەڕووی یەك بووبوونەوە.

لێکۆڵینەوەی لایەنە جیاجیاکانی ئەو ڕاپەڕینە سیاسیی و مەزهەبی یەو ئاسەوارە کۆمەڵایەتی یەکانی، کەپەیوەندییەکی پتەوی لەگەڵ مێژووی ئەو هۆزانەدا (کەلهور، باجەلان و گۆران بەگشتی) و ئێلی گۆران بەتایبەتیدا هەبوو، ڕەهەندە فراوان و قووڵە مێژوویی و مەزهەبی یەکەی ڕاپەڕینەکەی دەردەکەوێ. جەزبەو کاریگەریی کۆمەڵایەتی ڕاپەرینەکەو عەیشق و ئیرادەو ئازایەتی فەرامورز سوڵتان، بەرادەیەك بوو، کەکاتێ دەسگیرکرا، مانگرتووان و گەنجە دەنگە خۆشەکانی شاری کرماشان، لەکوچەو کۆڵانەکانداو بەئاوازی دێرینەی خۆماڵی (لاوە لاوە)و بەو شێوەی (قەتار)، کەلەدوا ڕۆژگارەکانی زەندی‌و بەهۆی ئازایەتی و مەرگی لوتفعەلی خانی زەند لەلایەن دایکیەوە (مادەرشاهی) کەوتبووە سەر زمان، موناجاتیان دەکردو بۆ ڕزگاری فەرامورز سوڵتانی سەر سپەردەو فەرماندەی گیان لەسەر دەستی ئاغا سەید ڕۆستەم حەیدەری گۆران دەپاڕانەوە. ئەمەی خوارەوە یەکێکە لەبەیە یادگارەکانی ئەو ڕۆژگارە:

یاامام رضا شاگه خراسان　　برس و فریای فرامرز سلطان

ئەی ئیمام ڕەزا شای خۆراسان　　بگەرە فریای فەرامەرز سوڵتان

دواتر ئەو ئاوازە بەسرودی فەرامورز سوڵتان ناوبانگی دەرکردو، تا ئەم دواییەش لەلایەن گەنجە دەنگخۆشەکانی کرماشانەوە، لەمەیدان و بازارەکانی شاردا دەوترایەوەو جەنگاوەران و تفەنگچییەکانی (جاف گۆران) لەپرسەی فەرامورزدا (بەگۆرانی)و لەسەر ئاوازی کۆنی خەزانی، چەند بەیتێکیان لەکۆچی نەمرانەی فەرامورز سوڵتان هۆنیبووەوەو پێیان دەوت

دیلانە (Dilane)، واتە دیلێتی (دیل لەکوردی سۆرانیدا مانای زیندانی دەگەیەنێ).

گریانە ئاڵۆزەکانی (ناصر الملك)و (حسام الملك)و باوەڕنەکردنیان، بەڵگەی رەشبینییان بوو لەتێکشاندنی راپەڕینەکە، بەلاّم مانەوەی (ظل السلطان) لەناوچەکە، تا دوا ساتەکانی ئۆپراسیۆنەکانو سەرکوتکردنی یەکجارەکی راپەڕینە سیاسیو مەزهەبییەکەی ئاغا سەید رۆستەم حەیدەری گۆران، ئەو رەشبینییەی گۆڕی بۆ باوەڕو پێکەنینو سەفەری (ظل السلطان) لەلای رۆژاواوە. خاڵێکی گرنگی تر، بریتییە لەوەی کەبۆچی لەبری کرماشان، (ظل السلطان) لە بروجەرد جێگیر بوو.. و ئەو ٥٠٠ هەزار تمەنەی لەکوێوە دابین کرا؟ ئەو ماوەیەی راپەڕینی عەلەوییەکان (ئال حەق) کە (ظل السلطان) بەدرۆ هەڵبەستراوەکانی خۆیو ئاراستەکردنی کەسانیتر، بەبابییەوە لێکی چواندبوو (!؟) و دەیویست بەبزاڤێکی خورافیو دژ بەئایینو رای گشتی کۆمەڵ نیشانیبدا، بزاڤێکی بەبیروباوەڕ بوو کەلەلایەن یەکەیەکەی ئێلەکانەوە گیان لەپێناویدا بەخت دەکراو بزاڤێکی تێکەڵ لەشیعەو سوننەو ئال حەقە بوو (بزاڤەکە لەسەر بنەمای خواناسینو باوەڕ بەموقەدەسە مەزهەبییەکانی خەڵکی سنوورەکە دارێژرابوو، بەلاّم دژی چەوساندنەوەو داگیرکەرانو بێگانە پەرستی بوو، بۆیە رووی راستەقینەی بزاڤەکە لەگەڵ درۆ هەڵبەستراوەکانی (ظل السلطان) یەکی نەدەگرتەوە.

تەرمی فەلامورز سوڵتان وەك قارەمانێکی مێژوویيو خۆشەویستی خەڵك، لەلایەن لایەنگرانی بزاڤەکەوە، لەئیسفەهانەوە هێنرایەوە کرماشانو لەناوەندی خانەقای (بوقعەی) حەزرەتی سوڵتان سەید ئەحمەد عەلەوی

بەرزنجی (بابا یادگار)ی شەهیدی خەباتی سەردەمی تەیموری راپەڕینی عەلەوییەکانی زاگرۆسدا بەخاك سپێردرا. لەسەردەمی مەشروتەدا، کەسەردەمی پێداچوونەوەی کردەوەکانی سەرانیقاجار بوو، راپەڕینە سەرکوتکراوەکانی گەل، دووبارە ئاشکرابوونو کەوتنەوە سەر زمان، رۆژنامەی (صور اسرافیل) لەژمارەکانی ٧و٨ی رۆژی ٢١ی جەمادی ئاخری ١٣٢٥ی کۆچیدا، بەتوندی سەرکوتکردنی بزاڤی ئاغا سەید حەیدەری گۆرانی مەحکوم کردو نووسی کەبەیاخی لەقەڵەمدانی بزاڤەکەو سەرکوتکردنی نەخشەی ئینگلیزەکان بوو. هەروەها رۆژنامەکە بەباشی ناوی قارەمانەکانی بزاڤەکەی برد. (بڕوانە: رۆژنامەی صور اسرافیل شماره ٨.٧ ص٣) (محمد علی سلطانی، ایلات وطوایف کرماشان، ج ، ص ٣٩٢ . ٣٩٧). لەدرێژەی رێگای ئەو راپەرینەدا، لەشەهریوەری ١٣٢٠دا لەژێر کاریگەریی سیاسەتی ئیستیعماری بەریتانیاو لەسایەی یەکە سەربازیەکانی ئینگلیزدا، جێنشینی تەکیەی ئاغا سەید رۆستەم حەیدەری گۆران، ئاغا سەید (شمس الدین)، کەپێشینەیەکی هەبوو لەدژایەتیکردنی ئیستیعمارو بەشداری چەندین راپەڕینو پەیامی باتنی کردبوو، بەفەرمانی ئینگلیزەکان بۆ تاران دوورخرایەوەو ماوەیەکی زۆر کەوتە ژێر چاودێریو زیندانو ئازارەوە.

وێنەی آقا سید محمد کلاو دەشتی

راپەڕینی سەید محەمەد کلار دەشتی (موشەعشیعی، ئاتەش بەگی) لەساڵی ١٣٠٩ کۆچیدا

خولی ناسری (١٢٦٤. ١٣١٣کۆچی) بەیەکێ لەناسکترین ماوە مێژوویی و سەرنج راکێشەکان لەڕووی فرەیی بزاڤە ئازادی بەخشە سیاسی و مەزهەبییەکانەوە دادەنرێ، بەتایبەتی بزاڤە عەلەوییەکان راپەڕینی عەلەوییە توندڕەوەکان لەو ماوەیەدا، بەدوای ئەو بێدەنگی و خامۆشییەدا هات کەسەردەمی ناجێگیرو زوو بەسەرچووی ئەفشاری (١١٤٨. ١١٦٣کۆچی)و زەندی (١١٦٣. ١١٩٣) پێداتێپەڕی، لەگەڵ هاتن و گەرمبوونی بازاڕی سەرانی سۆفیگەریدا لەدوا دوایی سەردەمی زەندی و سەردەمی سوڵتان ئاغا محەمەدخان و فەتحعەلی شادا، کەرووبەرووی بەرهەڵستی توندی زانا و موجتەهیدەکان بوون و بەهۆی ئەو نارەزایی و بەرهەڵستکارییانەی خەڵکەوە کەبەپاڵپشتی زانا و روحانییەکان ئەنجام دران، زۆربەی سەرکردە سۆفییەکان گیانی خۆیان لەدەستدا، بەڵام خاڵی گرنگ و جێ بایەخ ئەمەیە کە راپەڕینە یەك لەدوای یەکەکانی عەلەوییە توندڕەوەکان، بەدرێژایی هەزار ساڵی تەمەنی خۆی، نەك تەنیا لەلایەن زانا و موجتەهیدە هاوچەرخەکانی خۆیانەوە، دژایەتی نەکران، بەڵکو لەلایەن ئەو گەورە پیاوانەوە بەچاوی ئاشتیخوازانەوە تەماشا کراون، لەراستیدا وەك لەبڕگە مێژووییە جیاجیاکاندا راست کراوەتەوەو دەستپێکردنی سەفەوی نموونەیەکی بەرجەستەو ئاشکرای ئەو راستییە بوو، راپەڕینی عەلەوییە توندڕەوەکان بەبازووی سیستمێکی شیعەی میانڕەو لەقەڵەم دەدرێ، کەخۆی بەملکەچی زەمینە خۆشکردن بۆ ئەنجامدانی فەرمانەکانی جێگرانی ئیمام مەهدی

دەزانـیّ و لــەو ســۆنگەیەوە، لــەهیچ بڕگەیــەکدا دوچــاری لێپێچانــەوەو هەڵکوتانەسەر نەدەبوونەوە.

هەلومــەرجی کۆمەڵایــەتی ســەردەمی ناســری (١٢٦٤. ١٣١٣کۆچــی) بەتایبـەتی پـاش مردنـی ئـەمیر کـەبیر، کـەهاوکات بـوو لەگـەڵ راپـەڕین‌و شەهیدبوونی تەیموردا، بەیەکێ لەقەیراناویترین بڕگە مێژووییەکان. لەڕووی گەندەڵیی کۆمەڵایەتی، ستەمکردن لەهاوولاتییان‌و توێژی زەحمەتکێش، بێ سەروبەری کاروباری ئیداری‌و ولات‌و لەشکردا، رەواج پەیداکردنی شێوەی رەوشتە ناپەسەندەکانی سەردەمی مەغۆڵ‌و فراوانتربوونی حەرەمسەراکان‌و دیاردەی بەرزبوونـەوەی پلـەی منداڵـە غولامـەکانی دەربار لـەچاوتروکانێکدا دادەنرێ کەیاداشتە بـەپێزەکانی (اعتمـاد السـلطنة)ئاوێنـەی سـەراپاگیری رەهـەندە جیاجیاکـانی ئـەو مـاوە مێژوویـیە ترسـناکەیە. لـەو ماوەیـەدا دوو راپـەڕینی بەناوبانگ لەهـەناوی نەقشـبەندییەکانی کوردسـتان‌و پاشمـاوەی پەیڕەوانی ئەهلی حەق سەریان هەڵداو گەیشتنە لوتکە.

بەلەبەرچاو گرتنــی ئـەو هەلومەرجـەی بـاڵی بەسـەر دامێنـی کێوەکـانی زاگـرۆس، لەدەسـاڵی یەکـەمی ســەدەی چـواردەی کۆچیــدا، کێشــابوو، ســەرکردەکانی ئاتــەش بــەگی (موشەعشــیعی، نووربەخشــی) بنکــەی جموجوڵـەکانی خۆیـان گواسـتەوە بۆ دامێنی کێوەکـانی ئـەلبورز، لەسـایەی بوونـی ئـەو ناوەندانـەی لەقـەزوین‌و تـاران‌و دەوروبـەردا هـەیانبوو، هـەروەها لەبـەر ئـەوەی بەشـێوەیەکی یەکالاکەرەوەمامەڵـە لەگـەڵ راپـەڕینی سـەید محەمـەد کلاردەشتیدا نـەدەکرا، واگومـان دەکرا کەپەرەسـەندنی راپەڕینەکـە بەدڵنیاییەوە کۆتایی بەستەم‌و تۆقاندنی باوی سەردەمی ناسری بهێنێت.

ڕاپەڕینەکەی سەید محەمەد کلاردەشتی، وەك بزاڤەکانی پێشترو بەهەمان شێوە ڕەفتاری نووسەرەکانی دەربارو وابەستە، لەلایەن مێژوونوسەکانی قاجار، لەژێر ناونیشانی جیاجیادا، ڕاستییەکان شێوێندران و ئاوەژوو کرانەوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لەناو ڕاپۆرت و بیرەوەرییە جێماوەکاندا، ڕاستی و ڕوونی ڕووداوەکان بەدی دەکرێ، بەتایبەتی لەیاداشتەکانی ئیعتیماد سەڵتەنەدا کە بەبەڵگەنامەیەکی (أعتماد السلطنة)دا سەلمێندراو دادەنرێ.

سەید محەمەد ئاتەش بەگی (موشەعشیعی، نووربەخشی) ناسراو بەسەید محەمەد باقرو میرزا سەید محەمەد کلاردەشتی، یەکێکە لەسەیدەکانی بنەماڵەی ئاتەش بەگی و لەگەڵ سەید حەسەن ئاتەش بەگیدا، دوانەن، کەلەناو موریدەکاندا بەسەید حەسەن خودا ناوبانگی دەرکردبوو، بەپێی ئەو قسانەی میرزا حەیدەر عەلی نووسەرو ڕەشنووسی (دار التألیف) کە لەراپۆرتی یەکێ لەگەورە پیاوانی کوردی خواجەوەندەوە وەریگرتووە، سەید محەمەد پڕوپاگەندە کەرو بانگێشتکەری خودی سەید حەسەن دایی بووە، عەلەوییەکانی خواجەوەند موریدی بنەماڵەی ئاتەش بەگی بوون لەباکووری ئێران و ناوچەی کلاردەشتدا، هەروەها ساڵی ١٣٠٠کۆچی ، لەگەڵ هاتنی سەید حەسەن بۆ ناوچەکە، خەڵکەکە بەیعەتیان داوەتێ و بەگوێرەی ڕێ و ڕەسمی عەلەوییەکان، بوون بەفیدایی و چوونەتە ژێر فەرمانی ئەوەوە، پاشان سەید حەسەن لەدرێژەی پڕوپاگەندە کردن و ئیرشادی خۆیدا، چووەتە تەوریزو شیروان، وادیارە بەهەمان ڕێڕەوی حەیدەرو جونەیدو شائیسماعیلی سەفەویدا ڕەتبووە لەسەر ڕێی خۆئیدیعای دەرکەوتنی کردووەو بەدرێژایی ڕێڕەوی خۆی تادەگاتە

ڕوسیای قەیسەری لەهەر شوێنەو ژمارەیەك پەیڕەوەی پەیدا کردووەو سەرەنجام لەناو ڕوسیای قەیسەری‌دا گرفتار بووە، یان بە ڕیوایەتێکی تر مردووە، ساڵی ۱۳۰۸کۆچی میرزا سەید محەمەد ئاتەش بەگی کە لەگەڵ سەید حەسەندا دوانەن یارو هاوڕێی‌و سەرسپاردەو پڕوپاگەندەکەری بوو، لەناو هاوڕێکانی سەید حەسەندا، لەگەڵ دوو کەسی تر گەڕایەوە بۆ ناوچەی کلاردەشت‌و لەلایەن پەیڕەوانی کلاردەشت‌و ڕودبارەك‌و ئەوانی ترەوە پێشوازی کران. سەید محەمەد لەلایەن سەید حەسەنەوە کە پاش دەرکەوتنی (شا حەسەن) گوایە داوای جێگری کردووە {داوای شامحەمەد بەگ‌و حەسەن خەلیفە} کردەوەو وەهەڵ‌و دەربڕینەکانی سەید محەمەد لەو قۆناغەدا هاوشان‌و هەمان وتەو جەختکردنی سەید محەمەد موشەعشیعی لەسەر پەیڕەوکارانی لەسەرەتای بزاڤی موشەعشیعییەکان بوو. (قیام ونهضت علویان زاگرس، ج۱، ص۱۵۹) سەید محەمەد کلاردەشتی بەپەیڕەوانی خۆی‌دەگووت: (..کە شاحەسەن منی مەئمور کردەوە تائێوە بانگێشت بکەم بۆ دەرکەوتنی ئەم نزیکانەی حەزرەت‌و شاحەسەن جێگری حەزرەتە، دەبێ ماڵ‌و پاشماوەو شتی تر (کەلوپەلی دنیایی) هەموو بفرۆشن‌و ئەسپ بکڕن‌و شمشێر بگرنە دەست، خۆتان بۆ ئەو جەنگەی (صاحب الزمان) ئامادە بکەن‌و لەریزی پیرۆزی ئیمامی عەسردا بەشداری جەنگ بکەن، پەیڕەوان گوێ رایەڵییان کردو وەك موشەعشیعییەکانی سەرەتا، هەموو کەلوپەلێکیان فرۆشت‌و ئەسپ‌و شمشێریان کڕی، خۆیان ئامادەکردو هەموو بەرهەڵستکارییەکیان بەشمشێر وەڵام دەدایەوە، ڕۆژ لەدوای ڕۆژ ژمارەی لایەنگرانی سەید محەمەد زیادی دەکردو زەمینەی ڕاپەڕین لە بارتر دەبوو، لەبارەگای سەید محەمەددا وەك بنکەیەکی سەربازی، چەك

باروبنەو ئەسپ و کەلوپەلی جەنگی، لەهەموو کەلوپەلێکی تر زیاتر بەرچاو دەکەوت. گیان لەسەردەستەکانیش چاوەڕوانی زستان و گەمارۆدانی حکومەتیان لەکلاردەشتەوە تائەسترئاباد دەکرد.

سوبحانقولی خانی برای ساحب سوڵتانی خواجە وەندی هاوسەری ناسرەدین شا، فەرمانڕەوایی ناوچەکەی دەکرد، پاش ئەوەی زانیاری دەربارەی پێگەیشتن و بەلوتکە گەیشتنی بزاڤەکەی سەید محەمەد کلاردەشتی پەیداکرد، بۆ لەنزیکەوە ئاگاداربوون لەچۆنیەتی مەسەلەکە، لەگەڵ ژمارەیەك لەدۆستاندا لەئەستراباددەوە بەرەو کلاردەشت کەوتەڕێ و بەپێی خۆی بەرەو مەرگ چوو، لەگەڵ گەیشتنی بۆ (حەسەن کیف) گەمارۆدرا، لەوانەیە بۆ سەنگەرگرتن بوو بێ، خۆی دەخزێنێتە ناو خانوویەکەوە پەیڕەوانی بزاڤی موشەعشیعیش، ئاگر لەخانوەکە بەردەدەن، سوبحانقولی لەترسی گیانی خۆی هاتەدەرەوە تاهەڵبێت، بەڵام تەقەی لێکراو بریندارکرا، پاش دەسگیرکردنی خۆی و دوو ئامۆزای، پارچە پارچە کران و لەناو ئاگردا سوتێنران، گەیشتن و مردنی سوبحانقولی چوار سەعاتی خایاند، ئینجا پەیڕەوان روویان لەعەشایەری ناوچەکە، ئەوانەی پەیوەندییان پێوە نەکردبوون، کرد. نیعمەتوڵڵاخانی سەرتیپی خواجەوەند پاش کوژرانی فەرمانڕەوای ناوچەکە هەستی بەمەترسی بارودۆخەکە کرد و پەیامنێرێکی بەپەلە رەوانەی تاران کرد و درێژەی پێشهاتەکەی بە (أمین السلطان) و (صاحب جمع) راگەیاند، لەو سەرو بەندەدا (ساعد الدولە) بۆ سەرکوتکردنی راپەڕینەکە دەستنیشان کرا.

(ساعد الدولە) سوودی لەدوژمنایەتی دێرینەی نێوان هەردو توێژی چبەرو خانەخوێی ناوچەکە وەرگرت، کەلەسەرەتای سەردەمی قاجاریدا

خواجەوەندییەکانیان لەشیرازەوە بۆ باکوور ڕاگواستبوو ئەو دوژمنایەتییە دروست بوو بوو، وەرگرت. ئەوخێڵانە کەلەلایەن کوردە ڕاگوێزراوەکانەوە چەندین جار سەرکوت کرابوون، بیریان لەتۆڵەکردنەوە کردەوە، (ساعد الدولـە) کاتێ گەیشتە مەرزن ئاباد، بەناردنی پەیامنێرێك داوای ئامادەبوونی سەید محەمەدی کرد، بەڵام سەید داواکەی پشت گوێ خستو لەبەرامبەردا کەوتە ئامۆژگاری کردنو هاندانی موریدەکانو سەید محەمەد موشەعشیعی دووپاتی کردەوە کەچەكو کەلوپەلی جەنگی کاریگەریی نابێ لەسەرتان (تۆپو تۆپخانە کاریگەریی نابێ لەسەرتان، دڵتان هیچ نەکاو ئاسوودەبن ئەو لەشکرو جبەخانەیەی لەتارانەوە هاتووە، دەبێتە مێشولە لەبەرچاوی ئێوە، لەگەڵ سپێدە هێزەکانی هەردوولا ڕووبەڕووی یەکتربوونەوە، سەید محەمەد دوو ئالای بەرزکردبۆوە، یەکێکیان سەوزو ئەوی تریان سوور، لەسپێدەوە تاخۆراوا جەنگ گەرم بوو، لەنێوان هەردوولاداو سەید خۆی جلو بەرگی جەنگی لەبەرکردبوو، شمشێرێکی بەستبوو و بەتفەنگێکەوە پێشی تاقمەکانیگرتبوو.. سەرەنجام لەگەڵ ڕۆژاوابووندا هێزەکەی سەید تێکشکاو خۆیشی دەسگیرکرا. بەگوێرەی گێڕانەوەکان، ژمارەی فیداییە کوژراوەکانی سەید محەمەد کلاردەشتی لەنێوان ٥٠٠-٢٠٠٠ کەس مەزەندە کراون.

(ساعد الدولـە)و دەستو پێوەندەکانی بەهەمان شێوەی سەدەکانی ناوەڕاست مامەڵەیان لەگەڵ ڕاپەڕیوەکان کردو لەترسی دووبارە هەڵگیرساندنەوەی ڕاپەڕین، تا سێ مانگ ناوچەکەیان خستە ژێر چاودێرییەوە. کوڕانی (ساعد الدولە)ش بەردەوام خەڵکی ناوچەکەیان ئازار دەداو لەهەر شوێنێك فیدایی یان کەسێکی سەر بەخێڵی خواجەوەندیان

ببینیایە، بێ لێپرسینەوە دەیانبەستە دارێکەوەو گوللەبارانیان دەکرد، تەنانەت ژمارەیەکیان بەزیندوویی‌و بەدەست‌و پێ بەستراوی زیندە بەچاڵ کران. چەندین گوندی خواجەوەندەکان، ئەوانەی لەلێواری دەریا مابوونەوە، تالان کردو دانیشتوانەکانیان بەدیل گرت. کاتێ (انتظام الدولە) بووە فەرمانڕەوای مازندەران، لەبەرئەوەی زانی ئاوێکی خراپیان رشتووە، کەوتە چاککردنی میانەی خواجەوەندو خێڵەکە ، چونکە بەهۆی سەرکوتکردن‌و گوشارەوە بڕستیان لەخواجەوەندەکان بڕیبوو، کەچی هێشتا ترسی ئەوەیان هەبوو، راستەوخۆ پاش دەرچوونیان لەناوچەکە، دەست‌و پێوەندەکانی حکومەت بەدەست خواجەوەندەکان سزا بدرێن‌و تۆڵەیان لێ بکرێتەوە. بەڵام دواجار ئاشتی سەقامگیر بوو. دەتوانرێ ئاستی توندی سەرکوتکردنی خواجەوەندەکان لەم بەیتەی خوارەوە بزانرێ.

چنان کار ممالك خوردە برهم   کەزالی کردە پیدا زور رستم

واتە:

کاروباری ناوچەکە بەجۆرێ شێواوە کە زاڵمی رۆستەم زەواڵی لێپەیدابووە (از استاراتا رستاباد، ج۳، ص ٥١٠-٥٠٤)

(اعتماد السلطنة) لەیاداشتەکانی خۆیدا بەمجۆرە باسی ناردنی لەشکری حکومەت‌و دابینکردنی خەرجی‌و کەلوپەل‌و گەڕانەوەی لەشکرو سەید محەمەد کلاردەشتی بۆ تاران‌و کاردانەوەو کاریگەریی کۆمەڵایەتییانەی دەستگیرکردنی سەید، کەنیشانەی بێزاریی خەڵك لەسەرکەوتنی لەشکری حکومەت بوو، دەکات.

یەکشەممە ۲۸ی رەبیعولئەوەلی ۱۳۰۹ای کۆچی نووسیویەتی: (سپێدە چوومە پێش دەرگا، دەنگە دەنگ‌و قەڵەباڵغی بوو.. سەید محەمەد ناوێ

کەخەڵکی سەحنەی کرماشان و یەکێ لەمورشیدەکانی تایفەی عەلی اللهی بوو، چوو بووە کلاردەشت و کەوتبووە ئیرشاد کردن و دنەدانی خواجەوەندەکان و ژمارەیەکیانی لێ کردبووە پەیڕەوی خۆی. لەو سەروبەندەدا سەرتیپێکی خواجەوەندی، بەخۆی نۆکەس لەژن و کچ و برایەکی و دایکی کوشتبوو و دواتر سوتاندبوونی. کوژراوەکان برا، دایك و کەسانی (صاحب سلطانی) خواجەوەندیی ژنی شا بوون. (ساعد الدولە) تەنکابونی دەکرێتە بەرپرسی سەرکوتکردنی سەید، ئەویش بەسوارەو تیپی تایبەتەوە خۆی ئامادە دەکاو حکومەتیش بڕی شەش هەزار تمەن پارە بۆ خەرجیی هێزەکەی تەرخان دەکا{روزنامە خاطرات اعتماد السلطنة، ص٨٨٦} هەروەها یاداشتەکانی ڕۆژی چوارشەممە ٢٢ی رەبیعی دووەمی ١٣٠٩ بەمجۆرەیە: ئەو سەیدەی کەدەیانگوت یاخی بووە. هێزی حکومەت بەرەو کلاردەشت کەوتەڕێ و ئەمڕۆ چوونە ناو شارەکەوە. هێزەکە ڕێ و ڕەسمی باوو نیشاندانی تۆپخانەولێدانی تەپڵ. خانە لەگەڵ سەرجەم تیپەکانی تاران و قەزاق و مۆسیقا ژەن و ئەوانیتر پێشڕەوییان کردو سەیدیان هێنا بەعەمامەیەکی سەوزو زنجیر لەمل و بەدەست بەستراوی، وەکو چۆن حەزرەتی (سجاد)یان بۆ شام هێنا. تەواوی خەڵکی ناوچەکە دەگریان. من سەیرم لەوە دەهات کەسەیدێکی هەژار، خۆی بەزمانی خۆی بە(نائب السلطنة)و دواتر بەشای وتبوو کەمن هەموو ساڵێ بۆ کۆکردنەوەی پێویستی، سەردانی ئەوێ دەکەم و نەیاخیم و نەهیچ، کەچی ئەو هەموو هێزە کۆکراوەتەوە، ئەی ئەگەر یەکێ لەسەرکردەکانی ولاتانی بیانی دەسگیر بکرابایە، چییان دەکرد. بەپێی قسەی سەربازەکانی (نائب السلطنة)، نزیکەی دوو هەزار ژن و پیاو، پیرو گەنج و منداڵ کوژران.

شەویٚ بانگ کرامە بەر دەرگاو شا وتی سەید پیاوێکی سەیرە. بالاّبەرزو سپی پێستو ریشێکی درێژی سووری هەیە، بەلاّم زمان درێژو بوێرە.. بەشای وتبوو: بۆ سەیدێکی هەژاری وەك من بۆچی کلار دەشتت وێران کردو دوو هەزار هاوولاّتی خۆت بەکوشتن دا؟ لەکاتێکدا ئەگەر یەك تاقە کەست بەدوامدا بناردایە، ئەوا خۆم دەهاتم. بەپەلە سەیدیان بردە زیندان، ئەو کاتەی بردیان شا وتبووی عەمامە سەوزەکەی سەری دابگرن، باعەمامەکەی بۆ زیندان نەبریٚ.

(روزنامه خاطرات اعتماد السلطنة، ص٨٩٠)

مەئمورە بیانییەکان بەزۆری دژی بزاڤە باوەڕداریو جەماوەرییەکان بوونو هەمیشە حەزیان بەوە دەکرد خەڵکی گێل بن، تاخۆیان خەریکی دزیو تالاّن کردنی سامانی نەتەوەییو شێواندنی بیروباوەڕی ئایینی کۆمەڵ بن.

لەو سۆنگەیەوە دکتۆر فۆریەی پزیشکی تایبەتی ناسرەدین شا، لەیاداشتەکانی خۆیدا کەگومانی لەمردنی سەیددا نەبوو بەچاوێکی سووكو دوور لەڕاستی باس لەکەسایەتی سەید محەمەد دەکا کەدوورە لەڕاستگۆیی (اعتماد السلطنة)ەوە (سەسال در دربار ایران، ترجمه عباس اقبال اشیتانی، بەکوشش همایون شهیدی، ص ٣٢٣).

شێخ عەبدولکەریم شەدەڵە

بزاڤی حەقە لەکەرکوك

شەدەڵە گوندێکە لە ناوچەی سورداشی سەر بەپارێزگای سلێمانی لە کوردستانی عیراق. لەکۆتایی سالآنی ١٩٢٠ (١٣٣٨کۆچی مانگی) (١٢٩٩کۆچی هەتاوی) لەو گوندە خنجیلانەیەدا، بزاڤی حەقە لەسەر دەستی شێخ عەبدولکەریم کوڕی حاجی شێخ مستەفای کوڕی حاجی شێخ ڕەزای عەسکەری بنیات نرا.

حاجی شێخ ڕەزای باپیرەی شێخ عەبدولکەریم خەڵکی گوندی عەسکەری ناوچەی ئاغجەلەر بوو، کە پێشتریش شێخ موسای بەرزنجی لێوە هەڵکەوتبوو. ئەم بنەماڵەیە لە سەیدە عەلەوییە بەرزنجییەکانەو سولالەی سەیدییان دەگاتەوە شێخ عیسای بەرزنجی هەمەدانی باوکی سوڵتان سەید ئیسحاق عەلەوی بەرزنجی. حاجی شێخ موستەفای باوکی شێخ عەبدولکەریم لەجەنگی یەکەمی جیهاندا، بۆ روبەڕو بوونەوەی هێزەکانی ئینگلیز چوە باشووری عیراق و لەساڵی١٢٢٣ی کۆچی لەبەغدا کۆچی دوای کردو لەگۆڕستانی شێخ مەعروف کەرخیدا بەخاك سپێردراو پاشان مەزارەکەی بۆ گۆڕستانی شێخ جونەیدی بەغدادی گواسترایەوە.

ئەم بنەماڵەیە تا کاتی دەست بەئیرشاد کردنی مەولانا خالد نەقشبەندی(١١٩٠-١٢٤٢ی کۆچی)لەکوردستان، لەسەر تەریقەتی شێخ عەبدولقادری گەیلانی، کە میراتی باوباپیرانی بوو، ئیرشادی دەکرد، بەلآم پاشان لەبەر ئەوەی کەوتە ژێر کاریگەریی ئیرشادی مەولانا خالد نەقشبەندییەوە، دەستی ئیرادەتی دەداتە دەست و لەسەر بنەمای تەریقەتی نەقشبەندی ئیرشادی کرد.

یەکەمین کەسایەتی ئەم بنەماڵەیە کە تەریقەتی نەقشبەندی هەڵبژارد، شێخ ئەحمەد سەردار بوو. شێخ ئەحمەد پەیوەندیی بە مەولانا خالد شارەزوری میکائیلی نەقشبەندی، نەوەی ناوداری پیر میکائیل دوانی و هاوچەرخ و هاودەم و یاری سوڵتان سەید ئیسحاق عەلەوی بەرزنجییەوە کرد، کە نوێکەرەوە و زیندوکەرەوەی تەریقەتی نەقشبەندی بوو لەکوردستان و میزوپۆتامیا و سوریا و وڵاتە ئیسلامیەکاندا. مامۆستا کەریم زەند دەڵێ کە مەولانا خالد ئەو کاتەی خەریکی ئیرشاد بوو هاتۆتە گوندی سەرگەڵو، کە شێخ ئەحمەدی تیادا دەژیاو شێخ قادری (سوور)ی بەخەلیفە هەڵبژاردوە و ئیزنی داوە. ئەویش شێخ ئەحمەدی بەجێگری خۆی هەڵبژاردوە (بڕوانە کەریم زەند، ئایین و باوەڕ لەکوردستان، سلێمانی، ١٩٧١، ل٨٥) بەڵام ئەو راپۆرتە دروست نییە، بەڵکو یەکەمین کەسێ لەناوچەی سورداش ئیزنی ئیرشادی لەمەولانا خالد وەرگرتبێ، شێخ ئەحمەد سەردار بووە و ئەو شێخ قادرەش، کوڕی شێخ ئەحمەد سەردارە، کە پاش مردنی باوکی دەستی بەئیرشادکردن کردوە. هەروەها شێخ ئەحمەد لەسلێمانی دەستی ئیرادەتی داوەتە مەولانا خالد، نەك لەکاتی سەردانەکەی مەولانا خالددا بۆ سەرگەڵو (بڕوانە مەلا عەبدولکریم مودەرس، یادی مەردان، بەرگی یەکەم،ل ٨٨). بەڵام بۆچوونەکانی مامۆستا کەریم زەند دەربارەی سەفەری مەولانا خالد بۆ سەرگەڵو، لەنێوان پەیڕەوانی بزاڤی تازەی حەقەدا بڵاوە. ئەگەرچی مامۆستا مەلا عەبدولکەریم مودەریس لەکتێبی (بنەماڵەی زانایان)دا ئاماژەی بۆ ئەو پێشهاتە نەکردوە، بەڵام لەچاوپێکەوتنێکی تایبەتدا وتویەتی کە مەولانا خالد کاتێ لەرێگای کۆیەوە بەرەو شام سەفەری کردوە، دور نییە لەسەر رێگای خۆی چوبێتە

سەرگەڵوو بوبێتە میوانی موریدەکانی. جگە لەوە شێخ حسێن خانەقا دەڵێ کە شێخ ئەحمەد سەردار بانگێشتی مەولانا خالدی بۆ سەرگەڵو کردوەو بەرێگای دۆڵی هەناراندا ڕۆیشتون و لەرێگا بەدڕك و داڵ، پێی مەولانا خالد برینددار بووە. کاتێك هەردووکیان دەگەنە ماڵەوە، شێخ ئەحمەد خوێنی برینی جێ دڕکەکانی مژیوە، ئەویش لەوانەیە لەبەر ترس لەژەری دڕکەکان بوبێ یان بەهۆی باشەی ئەو کارەوە بوبێ کە لەنێوان مورادو موریدەکاندا باوبوە (ئەو گوزارشت کردنە سومبولی و عیرفانی یە، بیرمان بۆ چیرۆکەکەی مەعاویەو پێغەمبەر ڕادەکێشیو دەگێڕنەوە کە (پێغەمبەر لەکاتی خۆ ئارایشت کردندا، تیغی دەلاکی یەکەی ڕوشانێك دروست دەکاو مەعاویە خوێنی ڕوشانەکە دەمژێو..) هەر چۆنێ بێ لەهەمان سەفەردا، شێخ ئەحمەد سەردار قەسیدەیەکی بەفارسی هۆنیوەتەوە کە ئەمەی خوارەوە دوو بەیتی ئەو قەسیدەیەیە:

غلام خالد کردم، سگ صدیق و سەلمانم   کە جدم سید مرسل، چە پاك از کوە عصیانم
بە فقرو فاقە می‌نازم، بەیمن قاسم وجعفر   زمنسوبان طیفورم، غنی از شاە و سلطانم

واتە:

غوڵامی خالیدی کوردم، سەگی سدیق و سەلمانم کە باپیرەم پێغەمبەرو هیچ باکم نییە لەیاخی‌بوون، بەهەژاری و نەداری خۆم شانازی دەکەم، ەپیرۆزی جەعفەرو قاسم، سەر بەتەیفورم بێ‌نیازم لەشاو سوڵتان.

پاش مردنی شێخ ئەحمەد وەك باسکرا، شێخ قادری کوڕی لە ناوچەی سورداش دەستی کردە ئیرشادو ڕابەری کردنی خەڵکی ناوچەکە. واباس دەکرێ کە کاتی هاتنی مەولانا خالد بۆ ماڵی شێخ ئەحمەد، شێخ قادر کە ئەو کات منداڵ بووە، لەئامێز دەگرێو دەڵێ ئەمە موریدی خۆمە، ئنجا

کڵاوێکی درێژو عەبایەکی بەدیاری وەك موفەڕك بۆ دادەنێ کە نیشانەی خەلیفایەتی‌یە. پاش مردنی شێخ ئەحمەد سەردار، سەید تەها نەهری دێتە کەرکوك و ئەو دیارییەی مەولانا خالد، کەلای ئەو بووە، بۆ شێخ قادر دەهێنێ و بەنوێنەرایەتی ئەو مۆڵەتی ئیرشاد کردن لەسەر تەریقەتی نەقشبەندی دەدا. شێخ قادر لەسەرە مەرگداو بەپێچەوانەی ڕەوشی باوی شێخەکانی ئەم دواییەوە، مۆڵەت بەحاجی شێخ ڕەزا عەسکەری باپیرە گەورەی شێخ عەبدولکەریمی شەدەڵە دەدا تا ڕێنوێنی موریدەکان بکا. حاجی شێخ ڕەزاش شێخ محەمەد ئیللەڵڵا دەکاتە جێگری خۆی. پاش ئەو حاجی شێخ مستەفا عەسکەریی کوڕی شێخ ڕەزا تا ساڵی١٩١٥(١٣٣٣ی کۆچی) کاری ئیرشادو تەبلیغ لەسەر تەریقەتی نەقشبەندی ئەنجام دەداو پاش مردنی لەساڵی١٣٣٣ی کۆچی شێخ مەلا ئەحمەد گەڵنێری لەسەر وەسیەتی حاجی شێخ مستەفا کەوتە ئیرشاد کردن. بەڵام لەبەر ئەوەی لەساڵی١٣٣٨ی کۆچی=١٩٢٠ی زایینی. شێخ مەلا ئەحمەد مرد، پاش یەك ساڵ شێخ عەبدولکەریمی شەدەڵە کاری ئیرشادو تەبلیغ دەگرێتە ئەستۆو لایەنگرانێکی زۆر لەسورداش، مەرگە، میرزا ڕۆستەم، بەری کۆیە، ئاغجەلەر، شوان و .. هتد پەیدا دەکات.

بەدەستپێکردنی خەلیفایەتی شێخ عەبدولکەریمی شەدەڵە، بزاڤی حەقە، کە گەڕانەوەیەك بوو لەنەقشبەندی‌یەوە بۆ ڕێ و ڕەسمی عەلەوی‌یە توندڕەوەکان=(ئەهلی حەقە)=ئال حەق، لەسنوری ئیرشادی شێخ عەبدولکەریمدا دەستی پێکرد. ئەگەرچی ئەدمۆندز ئەو بزاڤە بۆ شێخ عارف سەرگەڵویی دەگەڕێنێتەوە کە لەخزمە نەسەبی و تەریقەتی‌یەکانی شێخ عەبدولکەریم بوو (بڕوانە: کرد، ترك، عرب، ترجمە جرجیس فتح الله، بغداد، ١٩٧١، ص١٨٧).

بەڵام بزاڤەکە لەکاتی ڕێبەری و ئیرشادکردنی شێخ عەبدولکەریمدا و لەسەر تەریقەتی نەقشبەندی دەستی پێکرد.

ساڵی لەدایك بوونی شێخ عەبدولکەریم بە تەواوەتی دیار نییە، بەڵام بەهۆی بەڵگەو ئاسەوارە جێماوەکانەوە، مەزندە دەکرێ دەوروبەری ساڵی ١٣١٠ی کۆچی ١٨٩٢-١٨٩٣ ز لەدایك بووبێ. بەرواڵەت پیاوێکی گەنم ڕەنگ، بالا مام ناوەند، دەموچاو پان و دوو چاوی گەورەی بووە. هەروەها زانستخواز بووەو زانستە باوەکانی ئەو ڕۆژەی لەسەرف و نەحوو بەلاغەو تەفسیرو فیقه ئوسولْ خوێند بوو. ئیجازەی فتواو وانە وتنەوەی زانستە ئایینییەکانی لە مەلاعەبدوڵلا جەلی کۆیی وەرگرتبوو. هەرسێ زمانی عەرەبی و فارسی و تورکی بەچاکی دەزانی و دەنووسی. دایکی ناوی ئامینە خانم کچی شێخ عەبدولسەلام قازی بوو. شێخ عەبدولکەریم دووجار بۆ حەج چووە، جاری یەکەمیان لە ساڵی ١٣٤٠ی کۆچی جاری دووەمیان لە ساڵی ١٣٤٩ی کۆچی. ئەم کەسایەتییە زانستی و ئایینییە، ساڵی ١٣٦١ی کۆچی لەشەدەڵە کۆچی دوای کردو هەر لەوێ بەخاك سپێردرا.

شێخ عەبدولکەریمی شەدەڵە یەکێکە لەکەسایەتییە جێ باس و سەرنج و سەیرو ئازاکان، بەڵام بەهۆی دەمارگیریی قەڵەم بەدەستەکانی ئەوکاتەی عیراق و لەبەرئەوەی بە درێژایی تەمەنی شێخ عەبدولکەریم بزاڤە هاوچەرخ و گەڕانەوەکەی خۆی تێکەڵ بەپڕوپاگەندەی ئینگلیزو وڵاتە بیانیەکان نەکرد، بۆیە پلەی ئاینی و فیکری ئەم کەسایەتییە بەتەمومژاوی و نادیاری مایەوە. هەروەها سەرەڕای لێدان و دووبەرەکی دروست کردن و هەڵکوتانە سەر، کەچی پەیڕەوانی شێخ عەبدولکەریم وەك تێکۆشەرەکانی تری

ڕێبازیعەلەوی، لەوانە سەید ڕەزای دەرسیمی لەکوردستانی تورکیا، بەکۆڵنەدەریو پتەوی مانەوە.

ئەو وتانەی شێخ عەبدولکەریم لەسەرزەمینی زانستو ئایینو دەمارگیریو باوەڕ، لەکوردستاندا رایگەیاند، بۆ کاتی خۆی هیچی لەوتەکەی (انا الحق)ی مەنسوری هەلاج کەمتر نەبوو. ئەگەر کەسێ ئاشنای بارودۆخی کۆمەلاّیەتیو بیروباوەری ناوچەکە نەبێ، نازانێ کە ئامرازی ئەم سەلیقەو مەیلو باوەڕە لەو کاتو ماوە مێژوییەو لەو سنورە جوگرافییەدا، چەند بوێری پێویست بووە. هەروەها خاوەنی ئەو وتەیە چەند تانەو لۆمەو ئازاری بەگیان کڕیوە، تا بتوانێ ئەندێشەی فیکریو ئایینی خۆی لەپێناو بەرز ڕاگرتنی ژیانی شەرەفمەندانە، گوزارشت بکاو برەوی پێبدا، ئەو پڕۆسەیەش لەهەناوی تەریقەتێکدا ئەنجام بدا کە لەسەر تاسەری کوردستاندا یەك سەرەموویەك ناکۆکی شەرعی لەنێوان کەڵە پیاوە گەورەکانو موریدە گیان لەسەر دەستەکانیدا نەبینرا. ئەگەرچی ناولێنانی بزاڤە نوێیەکە بەڕواڵەت وادیارە لەو زیکرکردنە بەردەوامەی پەیڕەوانی بزاڤەکەوە هاتووە کە وشەی (حەق)یان وتۆتەوەو دووپاتیان کردۆتەوە، بەلاّم ئەوەش بزانین کە وشەی حەقە زیکری بەردەوامی عەلەوییە توندڕەوەکان (ئەهلی حەقە)ئال حەق بووەو ئەم ناولێنانە هەروا بەسانایيو بەڕێکەوت هەڵنەبژێردراوە.

شێخ حسێن خانەقا، کە پیاوێکی ئاگادارو بەتەمەنو هاودەمو هاوچەرخی شێخ عەبدولکەریم بووە، دەربارەی سەرەتای بزاڤی حەقە دەڵێ: شێخەکانی حەقە سەرەتا وەك بنەماڵە نەقشبەندییەکانی ترو بەگوێرەی ڕەوشی باو، ئیرشادو سلوکیان دەکرد. بەلاّم لە کاتی خەلیفایەتی شێخ

عەبدولکەریمدا، وردە وردە لەناو موریدە پەیڕەوەکانی شەرعدا،کە پاش تەواو کردنی زانستی حەوزەو وەرگرتنی ئیجازە لەشوێن و ناوچە جیاجیاکانی کوردستانەوە دەهاتنە ریزی بزاڤەکەوە، قسەو(شطحات)* کردن دەستی پێکردو ژمارەیەك بەبیانووی ئەوەی کاتی دەرکەوتنی مەهدی نزیك بۆتەوەو زەمینەی دەرکەوتنی لەبارە، پاشان وردە وردە دەستیان بەتەرك کردنی حوکمە تاکڕەوییەکان کردو پاشتر لەپلەی پێشکەتوتردا روویان لەکاروباری دنیایی وەرگێڕاو دەستیان لەکاروبار هەڵگرت. ئەو جۆرە کەسانە خاوەنی فیکرو باوەڕو فەلسەفەیەکی قولیش بوون. لەگەڵ سەرهەڵدانی ئەو بیروباوەڕەدا، ژمارەیەکی زۆری خەڵك، بەتایبەتی کەسانی سادە پەیوەندییان پێوە کردن و لەنێوان هاوولاتییانی ناوچەکەدا بە شێت ناودەبران، بەڵام ئەوانەی کە وەك جاران و لەسەر تەریقەتی نەقشبەندی رەفتاریان دەکرد، بەگوێرەی رەوشی باو، (سۆفی)یان پێ دەوترا، خودی شێخ عەبدولکەریم بەو رەوتەو ئاشکرا کردنی رازی نەبوو، تەنانەت جارێکیان حەمەسوورکە یەکێ بووە لەموریدە سادەو توندڕەوەکانی شێخ عەبدولکەریم، لەبەرئەوەی لەبەردەمی شێخ دا دانی بەوەدا ناوە کە لەو باوەڕەدایە ئەحکامی شەریعەت بەسەرچووە، بە فەرمانی شێخ دارکاری کراوەو داوای لێکراوە لەقسەکەی خۆی پەشیمان بێتەوە، بەڵام حەمەسوور پێی لەسەر باوەڕو قسەکانی خۆی داگرتوە.

هەروەها شێخ حسێن خانەقا دەڵێ: ژمارەیەك زانای ئاینی ئەهلی تەسەوفیش هەبوون کە بەهەموو دڵێکەوە لەگەڵ بزاڤە نوێیەکەدا بوون، بەو

---

* شطحات: شطحیات: واتا بێشەرمی و بێحەیایی، بەڵام لە سۆفیزم دا واتە بەپێچەوانەی شەرعەوە قسەکردن یان چەند وشەیەك کە بەرواڵەت پێچەوانەی شەرع بێت، وەك وتەکەی (انا الحق)ی حسێن کوڕی مەنسوری هەلاج. (وەرگێڕ)

مەرجەی مەسەلە شەرعییەکانیش رەچاو بکرێن، کەچی لەترسی کاردانەوەی کۆمەڵایەتی و روبەروبوونەوەی خەڵکی، بیروباوەڕەکەی خۆیان دەشاردەوە.

شێخ حسێن خانەقا دەڵێ کە وردە وردە پڕوپاگەندەی شار بەدەرکردنی (حەقە) کەوتە سەر زمان. سەربەخۆیی و جیابوونەوەو بەرەسمی ناسینی بزاڤی حەقە، لەکاتی رێبەرێتی مامەرەزاو حەمەسووردا هاتە دی. لەبەرئەوەی مامەڕەزا برای شێخ عەبدولکەریمی شەدەڵە بوو، پەیڕەوەکانیشی وەك نەوەکانی شێخ عەبدولکەریم بە مامە بانگیان دەکرد. زاراوەی مامە جگە لە مانا رواڵەتییەکەی و بە جێهێنانی پەیوەندیی گیانیو رۆحی، دیسانەوە مانای رێزو گەورەیش دەگەیەنێ، وەك زاراوەی باوە. ئەوەی لەقسەکانی شێخ حسێن خانەقاوە هەڵدەهێنجرێ ئەوەیە کە وەك چۆن تەسەوف لەبنەڕەتدا بریتیبووە لەبزاڤێکی کۆمەڵایەتی و ئایینی لەدژی ستەمو زۆرداری، لەنێوان پەیڕەوانی حەقەشدا، ئەو بیروباوەڕەو بە لەبەرچاو گرتنی بارودۆخی ئەوسای کوردستان سەری هەڵدا (بێگومان ئەوە تەنها لایەنێکی مەسەلەکەیە)و لایەنەکەی تری ئەوەیە کە تەریقەتی نەقشبەندی بایەخێکی تایبەتی بە فیکرو ئەندێشە دەدا، بەڵام بەهۆی سادەیی و باوەڕەوە، هەروەها لەبەر بارودۆخی کاتو شوێن، پرۆژەی سیاسیی خۆیان بەمجۆرە گوزارشت لێکرد. دەرکەوتنی مەهدی کە جیهان پڕ لەدادپەروەری دەکا، نزیك بۆتەوە. کەس نازانێ ئایا لەرۆژانی رێبەرێتی کردنی مامە رەزاو حەمە سووردا، یان لەوانەیە لەسەردەمی شێخ عەبدولکەریمی شەدەڵەشدا ئەو بیروباوەڕەش هەبووبێ کە داوای دەکرد، بۆ چارەسەرکردنی مەسەلەکان، واتا چەسپاندنی عەدالەتی کۆمەڵایەتی و

سیاسی دەست لەبەدواداچوونی کاری مژدە بەخشی نەبینراو هەڵگیرێی و لەبری ئەوە، دەبێ لەناو ئەو کۆمەڵ و مرۆڤە هاوچەرخانەدا، بۆ رزگاربەخش و سەرۆك بگەڕێ و بەو شێوەیە ڕێگای خۆت بدۆزیتەوە و پەیڕەویی بکەی.

(مامۆستا محەمەدی مەلا کەریم چەند روونکردنەوەیەکی زانایانەی لەسەر نامەکەی مستەفا عەسکەری نووسیوە و مامۆستا هەمزە عەبدوڵلا و دکتۆر عیزەدین مستەفا رەسول-یش چەند سەرنجێکی زانایانەیان لەسەر ئەو بەرهەمە نوسیووە. محەمەدی مەلا عەبدولکەریم لەو باوەڕدایە کە بزاڤی حەقە لەبزاڤی عەلەویەکانی زاگرۆسی=ئەهلی حەقە=ئال حەقەوە وەرگیراوە. ئەگەر بەرگی یەکەمی ئەم کتێبەی(قیامەت و نهضت علویان زاگرس)ی لەبەردەست بوایەو سەرنجی پەیوەندییە مێژوویەکان و پەرەسەندنی هاوشان و هاوکاتی ئال حەقەو نەقشبەندی‌یەکانی بدایە، ئەوکات دەهاتە سەر ئەم باوەڕەی کە ئەم بزاڤە پاش ئەنجامدانی چەند ریفۆرمێك، بریتی بووە لەگەڕانەوە بۆ خاڵی سەرەتا، واتا بۆ ئەهلی حەقە).

چۆنێتی پەیدابوونی بزاڤی حەقە

ئەو کاتەی شێخ عەبدولکەریم لەشەدەڵە خەریکی تەبلیغ و ئیرشادکردنی تەریقەتی نەقشبەندی و بناغە دانانی مەزهەبی حەقە بو، بزاڤی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئازادیخوازی لەعیراقدا پەرەی سەندبوو، بەتایبەتی لەکوردستانداو پێکدادانی کۆمەڵایەتی و سیاسی لەسلێمانی نموونەیەکی بەرجەستەی ئەو پەرەسەندنە بوو. ئینگلیزەکان،کە ئەو کات لەناوچەکەدا بوون و سەرجەم کاروبارە سیاسی و ئابووری و سەربازییەکانی عیراق بەگشتی و ناوچە نەوتییەکانی کەرکوك و سلێمانی و موسڵ بەتایبەتی، لەژێرچاودێری تەواوی ئەواندا، یەکلایی دەکرانەوەو ئەگەرچی لەبیری پێشکەوتنخوازانەی ئەواندا، بزاڤە ریفۆرمخوازو پێشەنگەکان بەهادار بوون، بەڵام لەبەرئەوەی لەچوارچێوەی بیرکردنەوەی کۆنی بیروباوەڕدا، بەتایبەتی بیروباوەڕی هاووڵاتییانی کوردستان، کە زۆر لەپێشتر لەرەهەندو لایەنی جیاجیاوە لێکۆڵینەوەی لەسەر کرابوو، لەسەری کار دەکراو کارگوزارانیش کاریان لەسەر دەکردو مەرامەکانی خۆیان لەو رێگایەوە بەجێ دەهێنا.
هەرچەندە بزاڤی حەقە، بزاڤێکی ساواو پێشڕەو پێشکەوتوخواز بوو لەکوردستانی عیراقدا، بەڵام لەبەرئەوەی پەیامی ئازادی و دادپەروەری بەشێوەیەکی بەربڵاو هەڵگرتبوو، بۆیە توێژە زەحمەتکێشەکانی کۆمەڵ و جوتیاران پشتیوانیان لێدەکرد، بەتایبەتی ژنان کە لەبزاڤی حەقەدا، مافە کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئایینییەکانیان بەتەواوەتی لەبەرچاوگیرابوو، بۆیە دەبینین بەهۆی ئەو پێشوازییە گەرمەی هاووڵاتییانەوە لەبزاڤی حەقە، ئیستعماری ئینگلیز هەوڵیدا بزاڤەکە بەساوایی لەناو بەرێ، جگە لەهەوڵدان بۆ ئەگەری رازی کردنی شێخ عەبدولکەریم لەپەشیمان بوونەوە

لەبیروباوەڕکانی. بۆ ئەو مەبەستەش ئینگلیزەکان ژمارەیەکی زۆر نوێنەرو پەیام‌و مەئموریان بۆ لای شێخ نارد کە یەکێکیان مستەر ئەدمۆندزی راوێژکاری وەزارەتی ناوخۆی عێراق بوو. ئەدمۆندز دووجار بۆ ئەو مەبەستە سەردانی شەدەڵەی کرد، یەکەمیان بە شێوەی نهێنی‌و جاری دووەمیان بەئاشکرا. لەهەردوو سەردانەکەدا، ئەدمۆندز هەوڵی زۆریدا شێخ لەتەبلیغ‌و پەرەپێدانی حەقە پەشیمان بکاتەوە، بەڵام سەرکەوتنی بەدەست نەهێناو نەیتوانی شێخ عەبدولکەریم لەدەرەبەگەکانی ناوچەکە نزیک بکاتەوە کە هاوپەیمان‌و هاوڕێی سیاسەتی ئینگلیز بوون لەکوردستاندا، ئەگەرچی بەڵێنی زۆری ئابووری‌و پارەو نیشاندانی ئامادەگی بۆ پشتیوانی کردن‌و پلەوپایەدان بەخۆی‌و بنەماڵەکەی بەشێخ درا. شێخ عەبدولکەریم نەک هەر پەشیمان نەبووەوە، بەڵکو درێژەی بە پەیامە ئایینی‌و ڕێبەرییە باوەڕدارییەکەی خۆیداو پێی لەسەر بڵاوکردنەوەی داگرت. شایانی باسە ئەدمۆندز لە یاداشتەکانی خۆیدا ئاماژە تەنها بۆ یەک سەفەریان دەکا (بروانە: ترکها، کردها، عربها – ادموندز، ترجمە جرجیس فتح الله، بغداد، ص١٨٨). دانیشتوانی شەدەڵە باس لەو سەفەرەی ئەدمۆندز، کە بەجل‌و بەرگی کوردییەوە بۆ شەدەڵە کردبووی دەکەن‌و بە کەراماتی شێخی لەقەڵەم دەدەن، چونکە ئەدمۆندز لەکاتی نوێژکردندا خۆی کردووە بەمزگەوتداو شێخ لەبەرچاوی نوێژکەرەکان داوای لێکردوە تا ریزی جەماعەت چۆڵ بکاو لێگەڕێ خەڵکی نوێژەکەیان بکەن، بەڵام ئەدمۆندز کە بەشێوەی سیخور خۆی گۆڕی بوو، گوێی خۆی کەڕ دەکاو ناجوڵێ، کە شێخ دەبینێ ئەدمۆندز داوا یەک لەدواییەکەکانی ڕەت دەکاتەوە، بەناچاری خۆی دەستی دەگرێ‌و لە مزگەوت دەری دەکاو ڕەوانەی ماڵی دەکا.

پەرەسەندنو بەلوتکە گەیشتنی بزاڤی حەقەو دەستگیرکردنی شێخ عەبدولکەریم

بە لەبەرچاوگرتنی ئەو خەسڵەتو تایبەتمەندییانەی بزاڤی حەقە هەیبوو، زۆر بەزوویی بڵاوبۆوە. لەکاتی بەلوتکە گەیشتنی ئەو بڵاوبونەوەیەی حەقەدا، حکومەتی عیراق بەپشتیوانیی سیاسەتی ئینگلیزو لەئۆپراسیۆنێکی غافڵگیرانەدا، شێخ عەبدولکەریمو ژمارەیەك گەورە پیاوی بزاڤی حەقەی دەستگیرکردو لەکەرکوك زیندانی کردن، هەروەها ژمارەیەکی تری بۆ حەویجە دوورخستەوە.

هەر کە موریدەکان بیستیان شێخ دەستگیرکراوە، یەکسەر وەك سەرسپاردەی راستەقینە بە جەزبەو بە هاوارو نەعرە کێشان خیرقەو کراسیان دڕاند حاڵیان لێهاتو جلوبەرگەکانی خۆیان سوتاندو بەروتو قووتی دەرکەوتن، پاش ئەوەی خۆیان بەگوێنی پۆشی، ئنجا بەرەو کەرکوك کەوتنە رێ، بەڵام ژنەکانیان ئەو کارەیان نەکرد، بەڵکو خۆ رووتکردنەوەو سوتاندنی جلوبەرگەکان تایبەت بوو بەپیاوانو هەموویان ئەوەیان کرد. بەگەیشتنی رێپێوانە چەند هەزار کەسییەکە بۆ کەرکوك، یەکسەر بینایەی پۆلیسو قەزایی کەرکوکیان داگیرکردو هاواریان دەکرد یان شێخ بگەڕێننەوە شەدەڵە، یان ئێمەشی لەگەڵدا زیندانی بکەن. سەرەتا حکومەت ویستی سازش بەرامبەر بەحەقە نەکاو ژمارەیەکی زۆری لێگرتنو خزێنرانە زیندانەوە، بەڵام پاش ماوەیەكو لەئەنجامی درێژەکێشانی مانگرتنەکەو پێداگرتن لەسەر داواکاریەکانیان، کاربەدەستانی حکومەتی عیراق بەناچاری نەك تەنها بۆیان دەرکەوت کە زیندانی کردنو دوورخستنەوەی شێخ عەبدولکەریم بەباش نازانێ، بەڵکو وای بەباش زانی بارودۆخەکە ئاسایی بکاتەوەو شێخ عەبدولکەریم ئازاد بکا، لەمێژوودا ئەو ساڵە بە

سالی گوێنی ناسراوە. پاش ئەو کردەو کردەوانەی حکومەت، ماوەیەك سستی بالی بەسەر بزاڤی حەقەو ناوچەکەدا کێشاو شێخ عەبدولکەریم موریدی نوێی وەرنەدەگرت، تەنانەت تاکاتی مردنیشی جگە لەچەند کەسێك، کەسی تری وەرنەگرت. شایانی باسە، ئەو هەنگاوەی حکومەتی عیراق، لەدژی شێخ عەبدولکەریم ماوەیەك سوودی بەسیاسەتی حکومەت و ئینگلیز گەیاند، چونکە مەرامی حکومەت ئەوەبوو پڕوپاگەندەی شێخ سنووردار بکاو ڕێ لەپەرەسەندنی بزاڤی حەقە بگرێ، هەروەها شێخ عەبدولکەریم لەلای خۆیەوەو بەرەچاوکردنی بارودۆخی بزاڤە کۆمەلایەتی و سیاسییەکان، خۆی بەملکەچی داواکەی حکومەت بۆ خۆبواردن لەتەبلیغ کردن بینی، چونکە سیاسەتی ئیستیعمارییانەی ئینگلیز لەناوچەکەدا، ڕۆژ لەدوای ڕۆژ بە هێزترو دەستڕۆیوتر ئەبوو، جگە لەوە سیاسەتمەدارە بۆرژوازییەکانی عیراق دەستیان لەکاری کۆمەلایەتی و سیاسی کێشابۆوەو چووبوونەوە ژێر ڕکێفی حکومەتە دەستنیشان کراوەکەی عیراق. هەروەها بزاڤەکەی شێخ مەحمودی نەمر لەکوردستان، بەتەواوەتی سەرکوت کرابوو، شێخ بۆ هیندستان دوورخرابۆوە. بارودۆخی ناوچەکانی دەوروبەریش، بەهەمان شێوە باشتر نەبوو، ئینگلیز لەهەموو جێگایەك بالادەست بوو، بۆیە سەیر نەبوو شێخ عەبدولکەریمیش بەناچاری، مل بۆ کەمکردنەوەی تەبلیغاتی خۆی بدا.

شێخ عەبدولکەریم هەتا لەژیاندا مابوو، بەهەمان شێوەی مەسنەدنشینەکان و سۆفی و شێخی بنەمالەکان، کەسی وەك جێگری خۆی دیاری نەکرد، چونکە وەك لەنێوان پەیڕەوانی حەقەدا باوە، مەولانا خالد پێش ئەوەی بمرێ وەسیەتی کردبوو کە پاش ئەو تا حەوت پشت ئیرشادو دەستگیریی خەلك بکەن و پاش ئەو حەوت پشتە پرۆسەکە بوەستێنرێ.

پرۆسەکەش لەشێخ ئەحمەد سەردارەوە تا شێخ عەبدولکەریم کۆتایی حەوت پشتەکە بوو.

بزاڤی حەقەو بزاڤەکانی دژی ئیستعمار لەناوچەکەدا

وەك پێشتر باس کرا، پەیوەندیی نێوان شێخ عەبدولکەریمی دامەزرێنەری بزاڤی حەقەو بزاڤە رێفۆرمخوازە سیاسی و کۆمەڵایەتی‌یەکانی ناوچەکە زۆر پتەو بوو، بۆ نمونە پێش شەڕەکەی کۆتەڵ، پەیوەندیی‌یەکی هەمەلایەنەی لەگەڵ شێخ مەحمودی نەمردا هەبوو و هاوکاریی دەکرد، هەر لەبەرئەوەش ژمارەیەکی زۆر لەخزم‌و کەس‌و کاری شێخ عەبدولکەریم‌و سەرجەم عەشیرەتەکانی ناوچەی ئاغجەلەر بەفەرمانی شێخ عەبدولکەریم‌و بەفەرماندەیی شێخ عەبدوڵلای برای، لەگەڵ کاکە رەزای کوڕی حاجی شێخ عەلی عەسکەری‌و (کە لەپێشەنگەکانی بزاڤی حەقە بوون) کێوەکانی گەورە دێیان گرت‌و بۆ پارێزگاری کردن لەپاشەوەی لەشکرەکەی شێخ مەحمودی نەمرو رێگرتن لەپێشڕەوییەکانی ئینگلیز لەناوچەکەدا،سەنگەریان لەو کێوانەدا لێداو تا کۆتایی جەنگەکە پاراستیان‌و لەسەر فەرمانی شێخ مەحمود سەنگەرەکانی خۆیان چۆڵ نەکرد. لەتۆڵەی ئەو هاوکاری‌و پشتیوانی‌یەی لایەنگرانی بزاڤی حەقە بۆ شێخ مەحمودی نەمر، فڕۆکە جەنگیەکانی، ئینگلیز گوندی شەدەڵەیان بۆمباران کردو شێخ عەبدولکەریم‌و پەیڕەوەکانی بەناچاری بەخۆیان‌و ماڵ‌و منداڵەوە، خانووەکانیان چۆڵکردو پەنایان بردە بەر ئەشکەوتەکانی بۆڵەترێی پشتی شەدەڵە، لەکێوی دابان‌و دواتر روویان کردە مێرگەپان.

بزاڤی حەقە لەپاش مردنی شێخ عەبدولکەریم

پاش مردنی شێخ عەبدولکەریم، ژمارەیەك لە موریدو سەرسپاردەکانی ئامادەنەبوون درێژە بەهاوبیریو پەیوەندییکردن بەبزاڤی حەقەوە بدەنو وەك جاری جاران کەوتنە پەیڕەوی کردن لەدابونەریتی نەقشبەندی. هەروەها وەك موریدەکانی تری سۆفیگەرێتی لەکوردستانو ئێستاشی لەگەڵدا بێ، موریدەکان بۆ زیارەتو تازەکردنەوەی پەیمان، سەردانی شەدەڵەو ئارامگەی شێخ عەبدولکەریم دەکەن.

سەرەنجام پەیڕەوانی بزاڤەکە بوون بەدوو بەشەوە: زۆرینەو کەمینەو ژمارەیەکی کەم پەیوەندییان بە حەمەسوورەوە کرد کە یەکێك بوو لەموریدە توندڕەوەکانی شێخ عەبدولکەریم لەهەناوی بزاڤەکەو پێشتر ئاماژەمان پێداو ئەو لایەنگرانەی حەمەسوور لەگوندی کلاوقوت لەناوچەی شوان دەژیان. بەڵام زۆرینەی پەیڕەوانی بزاڤەکە پەیوەندییان بە مامە ڕەزای برای شێخ عەبدولکەریمەوە کردو وەك پێشەوای خۆیان هەڵیانبژارد. بێلەوە ژمارەیەکی تری پەیڕەوانی حەمەسوور لەگوندی کانی قۆمەرغانو قەدرانگوێی سەر بەناحیەی سورداش دەژیان. ئەو گروپەش هەوڵی تەرخانی لایەنە کۆمەڵاتییەکان باشتر کردنی گوزەرانی ئابووری لایەنگرانی خۆی دەداو بۆ ئەو مەبەستە سەندوقی هاوکاریو خێرخوازی، بۆ ئەنجامدانی خزمەتگوزاری گشتیو یارمەتیدانی پەیڕەوانی بزاڤەکە دامەزراند. هەروەها گروپەکە جگەرەکێشانو چا خواردنەوەی لەئەندامەکانی خۆی قەدەغەکردو روویان لەکاری کڕینو فرۆشتنو بازرگانی کردو بۆ نیشانە، تەسبیحیان بەدەستەوە دەگرت. بەڵام چەند پەیڕەوێکی

تری حەمەسوور، بەهەمان رەوشی پەیڕەوانی مامەرەزا رەفتاریان دەکردو جیاوازیی نێوانیان تەنها لەوەدا بوو کە بە دوورە پەرێزی لەکەسانو بۆنەو کۆڕو کۆبوونەوەکان دەژیان.

بەهۆی ئەو دوولەتبوونەی کە لەڕیزەکانی بزاڤی حەقە، لەپاش مردنی شێخ عەبدولکەریم رووی‌دا، زەمینەی تەبلیغو پڕوپاگەندەو بوختان لەلایەن گروپە ناحەزەکانەوە، لەدژی بزاڤی حەقە رەخساو دەستکرا بەدنەدانو هاندانی زۆردارو پیاوانی حکومەتی ناوچەکە لەدژی بزاڤەکە. دوا بوختانو تومەتێ کەدژی بزاڤی حەقە پڕوپاگەندەی بۆ کرا ئەوەبوو گوایە حەمەسوور ئیدیعای پێغەمبەرایەتی کردوەو(   )بە حەرام نازانێ(؟!!!) تا سەرەنجام لە ساڵی١٩٥٧ی.ز=١٣٣٦ کۆچی هەتاوی، حکومەتی ئەو کاتەی عیراق، حەمەسووری دەستگیروزیندانی کردو خرایە بەردەم دادگا. بەڵام پاش سەرکەوتنی شۆڕشی ١٤ی تەموزو شکستی نەیارەکان، حەمەسوور پاش ماوەیەکی زۆری زیندانیو ئازار، لەبەردەم دادگا بەرگریی لەخۆی کردو بەبێ گوناە ناسراو ئازاد کراو گەڕایەوە گوندی کلاوقوت.

حەمەسوور لەرەچەڵەکی شێخانو گەورە پیاوانی تەریقەت نەبوو، بەڵکو کەسایەتیەکی سەر بە توێژی مسکێن هەژاربوو. حەمەسوور ماوەیەکی زۆر لەماڵی شێخ عەبدولکەریم بەکاری کۆکردنەوەی دارو چیلکەو شوانی‌یەوە خەریك بووەو پاشان بەیعەتی داوەتە شێخو وەك سۆفی‌یەکی نەقشبەندی رەفتاری کردووەو لەگەڵ موریدەکانی تردا حوکمو رێو رەسمو ئەرکی سەرشانی خۆی ئەنجام داوە، تا وردە وردە چووەتە پێشو سەرەنجام بووە یەکێ لەپێشەوایانی بزاڤی حەقە، شێخ ستارو مەلا سەلام کە کەسانی جێ‌متمانەی حەمەسوور بوونو ئاگاداری بارودۆخی بوونو هاودەمو هاوچەرخی بوون، دەڵێن: دەربارەی باوباپیرانی حەمەسوور دەبێ

بەڕاشکاوی بڵێن کە نە باوکو نە باپیرە گەورەی ناناسین، تەنها ئەوە دەزانین کە دەڵێن خەڵکی دەوروبەری ئالان و سیوەیلە. لەرووی خوێندەواریشەوە، خۆی وتوێتی کە نەیخوێندووە، بەلام شیعرو پەندی زۆری لەبەربووەو زانیارییەکی فراوانی هەبووە، چونکە ماوەیەك لەگەڵ زانا و خوێندکارانی ئایینیی سەروکاری هەبووە.

مامۆستا هەمزە عەبدوڵڵا نووسیویەتی: حەمەسوور لەپاش مردنی شێخ عەبدولکەریم، عەمامەکەی ئەوی لەسەر ناو جبەکەی پۆشی و ئیدیعای شێخایەتی و جێنشینیی شێخ عەبدولکەریمی کرد، بەلام کەسوکاری شێخ عەبدولکەریم، واتە بنەماڵەی ڕێبەری بزاڤەکە، رازی نابن و خۆیان نادەنە دەست حەمەسوورو لەشەدەڵە دەری دەکەن. حەمەسوور بۆ ناوچەی شوان کۆچ دەکا و پاشان دەچێتە کەرکوك و لای سەید ئەحمەدی خانەقا دەگیرسێتەوە، بەلام سەید ئەحمەدی خانەقاش بۆچوونەکانی حەمەسوور رەتدەکاتەوەو بەتۆمەتی بیدعەت(داهێنان)، جێگای ناکاتەوەولە خۆی دووری دەکاتەوە. بۆیە حەمەسوور بەناچاری خۆی و موریدو خزمەکانی دەگەڕێنەوە گوندی کلاوقوت و لەوێ سەقامگیردەبن. بۆ تیشك خستنەسەر قسەکانی شێخ ستار پێویستە بوترێ کە کاتێ دەستەی شێتەکان کە تەبلیغکاری گەڕۆکی بزاڤی حەقەبوون و بەجێهێنانی حوکم و فەرزەکانیان بەسەرچوو(ساقط) لەقەڵەم دەدا، لەهەناوی پەیڕەوەکانی شێخ عەبدولکەریمەوە سەری هەڵداو حەمە سوور یەکێ بوو لەئەندامانی ئەو دەستەیە، بەلام شێخ عەبدولکەریم بەپەیوەندیی حەمە سوور شێتەکان رازی نەبوو، تەنانەت زۆر بەتوندی سەرزەنشتی کردو پێی وت: داواکارم لێرە بڕۆیت و باری بوونی ناخۆشت لەسەر شانمان سووك بکەی، لەدنیا و

قیامەتدا تۆ هاوڕێی ئێمە نیت و لەریزی ئێمە نیت و لەو کاتەوە حەمەسوور ژمارەیەك موریدی شێخی کردە هاوبیرو هاوڕێی خۆی و شەدەڵەی بەجێهێشت و چووە کلاوقوت و وردە وردە سەرگەرمی کاروکاسبی و بڵاوکردنەوەی ئەندێشەی حەقە بوو. چەند موڵکێکی لەجوتیارانی ناوچەکە کڕی و بووە خاوەن زەوی زاری کشتوکاڵی. بەگوێرەی ئەو قسانەی مەلا سەلام کە شێخ ستار گێڕایەوە، وادیارە حەمەسوور پێش مردنی شێخ عەبدولکەریم چووەتە کلاوقوت و تیایدا جێگیربووە. بۆیە ئەگەر بمانەوێ دەرەنجامێکی ئەو دوو ڕاپۆرتەمان بۆ ساغ بێتەوە، دەبێ ئەوە بڵێین کە بەبیانووی مردنی شێخ عەبدولکەریم، هاتۆتەوە شەدەڵەو ویستوویەتی جێگای شێخ بگرێتەوە، بەڵام ئەو مەرامەی بۆ نەچۆتە سەرو گەڕاوەتەوە کلاوقوت. پەیرەوانی حەمە سوور خودی حەمەسوورلە گروپەکەی مامەرەزا زیاتر کەوتنە بەرگلەیی و گازندەو تۆمەت و قسە بۆ هەڵبەستن و گوشاری خەڵك و حکومەت. لەبەرئەوە گروپەکەی حەمەسوور، هەمیشە خۆیان دوورە پەرێز دەگرت و بەشێوەیەکی داخراو مەسەلە کۆمەلایەتی و ئاینییەکانی خۆیان ئەنجام دەدا. ئەگەرچی حەمەسوور خۆی سەر بەبنەماڵەی دامەزرێنەری بزاڤی حەقە نەبوو، بەڵام دڵسۆزی و وەفاداری خۆی بۆ توێژە زەحمەتکێشەکانی کۆمەڵ سەلماندبوو. مامۆستا هەمزە عەبدوڵلا دەڵێ: بۆ درێژەدان بەکاری ئیرشادو تەبلیغی تەریقەتی نەقشبەندی، لەناو بنەماڵەی شێخ عەبدولکەریمدا ژمارەیەك بەسەرپەرشتی شێخ عەبدوڵلای کوڕی شێخ مستەفا عەسکەری هاتنە سەر ئەو باوەڕەی کە پێویستە بزاڤەکە ڕابگیرێ و بچێتەوە سەر ڕێچکە بنەڕەتیەکەی خۆی کە نەقشبەندییە. ئەو بیرۆکەیە لەلایەن توێژی وردە بۆرجوازی ناوچەکەوە خرایە ڕوو. جەنابی مامۆستا

محەمەد مەلا کەریم لەبۆچوونەکانی خۆیدا زیاتر زاراوەی حزبی و سیاسی باوی رۆژ بەکاردەهێنێ، ئەگەرچی ئەو جۆرە بزاڤانە سەرەنجام و پاش چەندین سەدەو لەماوەی رەوتی پەرەسەندنی مێژووی و کۆمەلایەتیدا، لەچوارچێوەی حزبە سیاسییەکاندا خۆیان دەبیننەوە، بەلام ئەگەر لەرەهەندێکی باوەڕداری و بەسوود وەرگرتن لەزاراوە ئایینییەکان لێکیان بدەینەوە، زیاتر خوێنەر لەمەبەست نزیك دەکاتەوەو رێنمایی دەکات کە رێگای پەیوەندیی و دەسەلات پەیداکردن لەناو دەزگاکانی حکومەتیگرتبووەبەر، کەچی لەئەنجامدا بزاڤەکە نەیتوانی بگەڕێتەوە سەر رێچکە باوەکەی خۆی. پاش ماوەیەك هەمووان هاتنە سەر ئەوەی مامەرەزا بکەنە جێنشینی سەرەکی حەقەو شێخ عەبدولکەریم.

مامە رەزاو ریفۆرمو ریبەری کردنی حەقە

مامە رەزا لەسالی ١٩٠٥=١٣٢٣ی کۆچی مانگی=١٢٨٤ی کۆچی هەتاوی لەشەدەڵە لە دایك بوو و برای شیخ عەبدولکەریمە. بەرواڵەت پیاویکی گەنم رەنگو بە ویقار بوو. هەروەها خاوەن کەسایەتییەکی مام ناوەندو جیگیر بوو، قسەخۆشو هۆشیار بوو، هەردوو زمانی عەرەبیو فارسی زانیوەو لەئەدەبیاتی کوردیو فارسیدا، شارەزاییەکی تەوای هەبوو. تارادەیەکیش ئاگاداری پیشینەی میژوویی کوردو نەتەوە موسڵمانەکانی تر بوو. لەماوەی ژیانیدا چەندین جار دووچاری زیندانو ئەشکەنجەو ئازارو دوورخستنەوە بووە. لەسەرەتای لاویتیدا لەحوجرە خویندویەتیو لەو بوارەدا کەسیکی پیشڕەو بووەو بەمەنتقی رۆژگار بیری کردۆتەوەو حەزی بەپیشکەوتنی باری کۆمەلایەتی گەلی کورد بە گشتیو تویژە زەحمەتکیشەکەی بەتایبەتی کردوە. لەو سۆنگەیەوە هاودەمیو گفتوگۆی لەگەڵ کەلە پیاوەکانی بواری بیرو کولتور هەبووە، بەتایبەتی لەماوەی دوورخستنەوەی لەعیمارە، پەیوەندییەکی توندوتۆڵی لەگەڵ میرحاج پەیدا کردو هەر لەو ریگایەوە هەل بۆ بزاڤی حەقە رەخسا، تا پەیوەندیی بەکۆماری مەهابادەوە بکا. مامەرەزا بەپاشکۆو دریژە پیدەری ریچکەی شیخ عەبدولکەریم لە بزاڤی حەقەدا لەقەڵەم دەدریو لەماوەی ریبەری ئەمدا، زیاتر لا لەمەسەلە کۆمەلایەتییەکان کرایەوەو بزاڤی حەقە هەنگاوی بۆ هینانە دی ئامانجە والا و نەتەوەییەکان نا. جگە لەوە پەیوەندیی بزاڤی حەقە لەماوەی ریبەریتی مامە رەزادا لەگەڵ بزاڤە سیاسییەکانی تری ناوچەکە پتەوتر کردو کاتی کۆماری مەهاباد راگەیەندرا، ژمارەیەك

لەپـەیڕەوانی حەقـە بەفـەرماندەیی شـێخ محەمـەد ئـەمین چوونـە مـەهاباد. هـەروەها پـەیوەندیی نێوان حەقەو بزاڤە سیاسـییەکانی تـری کوردسـتانی عیراق باش بوو، لە روانگەی ئەو پەیوەندیی‌یانەوە، مـام رەزا هاتـە سـەر ئـەو بـاوەڕەی کـە دەبـێ بـە رەوشـێکی نـوێ بزاڤـی حەقـە لـەرووی سیاسـی و ئایینی‌یـەوە رێـك بخرێتـەوەو سـەرەنجام نـەك تەنـها لـەچوارچێوە سۆفیگەرییەکەی دەرچێ، بەڵکو لایەنی شۆڕشی کۆمەڵایەتیش رەچاو بکا. بۆ گەیشتن بەو مەرامە بابەت و ناونیشانی کردە ئامانج و بناغە بۆ دووبارە رێکخستنەوەی بزاڤەکەو بەوجۆرە بزاڤی حەقە بەرێچکەیەکی نوێ و بەرەو ژیانێکی کۆمەڵایەتی نوێ هەنگاوی نا، لەوانە هاوکاری و بەشداری کردنی ژنـان و بـاوەڕ بـەخۆبوونی جـەماوەر لەبـەرەوپێش بردنـی ئامانجـەکانی کۆمـەڵدا، خـەبات لـەدژی نـاکۆکی کۆمەڵایـەتی و وەسـتاندنەوە لـەدژی زۆرداری و سـتەمی سـەر توێـژی زەحمەتکێشـی کـردە دروشمـی خـۆی. پرۆسـەی سـەر لـەنوێ رێکخسـتن و دروسـتکردنی پـەیوەندیی سیاسـی و کۆمەڵایـەتی بزاڤـی حەقـە، زۆر بـە زیرەکـی و بیرکردنەوەیـەکی تایبەتـەوە، لەلایـەن مامـەرەزاوە ئـەنجام ئـەدرا و تەنانـەت بـووە هـۆی ئـەوەی زۆرینـەی پەیڕەوانی حەمەسوور، بەتایبەتی ئەوانەی باوەڕیان بەگەڕانەوە بۆ شێوەی باوی سۆفیگەری نەقشبەندی هەبوو، رێبەرێتی مامەرەزا قبوڵ بکەن، چونکە مامەرەزا توانی سەرکەوتوانە ئەو ریفۆرم و دووبارە رێکخستنەوەیە ئەنجام بدا و رای گشـتی کۆمـەڵ دەربـارەی حەقـە، کـە بـەبزاڤێکی لادەر و دەرچـوو لەرێچکەی ئایینی خۆی تاوانبـار دەکرا، بگۆڕێ بەڕایـەکی ئیجابی و لـەدژی ناحـەزان و جیابوونـەوە ناوخۆییـەکان بوەسـتێتەوە. نووسـینەوەو پەسـەند کردنـی ئـەو پـەیڕەوە ناوخۆی‌یـە نەتـەوەی و مەزهەبی‌یـە، رەنگدانـەوەی

جیاجیای لەناوەندە مەزهەبی و نەتەوەییەکاندا دروست کرد. بناغەی بزاڤی حەقە لەسەر ئەم هەشت بنەمایەی خوارەوە داڕێژرا:

یەکەم: برایەتی

مەبەست لەبرایەتی، بریتی‌یە لەپەیوەندیی برایەتی نێوان پەیڕەوانی بزاڤەکە بە ژن و پیاوەوە. بەگوێرەی ئەم بنەمایە هیچ جۆرە جیاوازی‌یەك، لەنێوان تاکەکانی کۆمەڵی بزاڤی حەقەدا نی‌یەو نابێ بوونی هەبێ. هەروەها بەهیچ کلۆجێ نابێ ناکۆکی چینایەتی(ئابووری و نەژادی) لەکۆمەڵی بزاڤی حەقەدا هەبێ و کەس بەهۆی ماڵی زۆرتر یان ڕەچەڵەکی هەڵبژاردەوە لەکەسی‌تر لەپێشتر نی‌یە. ئەگەرچی بزاڤی حەقە سەرەتا لەنێوان توێژە زەحمەتکێش و چەوساوەکانی کۆمەڵدا دەستی پێکرد، بەڵام پاشان وردە وردە ئەندامی پێشکەوتووتر لەرووی کۆمەڵایەتی و ئابووری، ڕەچەڵەکی، زانستی و...هتد لەتوێژەکانی ترەوەی بۆ خۆی ڕاکێشا و هاتنە ناو بزاڤەکەوە. بۆ نموونە مەلا حسێن خانەقا، مەلا ڕەشید گۆمەتەیی پێشنوێژو ئیمامی جەماعەتی مزگەوتی عەسکەرو مەلا حامید سەرمۆرد، مەلا سەلام کەرکوکی، جەمیل عەلی ئاغا دزەیی.. هتد کە لەگەورە پیاوانی کاروباری مەزهەبی و لەموڵکدارە گەورەکانی ناوچەکە بوون، پەیوەندییان بەمامەرەزاوە کردبوو، تەنانەت مەحمود ئاغای پشدەر کە سەر بەتیرەی میراودەلی‌یەو سەرەتا دوژمنی سەرسەختی مامەرەزابوو، بەڵام سەرەنجام بووە موریدو سەرسپاردەی مامە رەزاو پەیوەندیی بەحەقەوە کردو..

دووەم: حەق پەرستی

پەیڕەوانی بزاڤی حەقە، ئەوپەڕی لایەنگری حەق و حەقیقەتی ڕۆژگار بوون و بەرادەیەك بەهایان بۆ حەق دادەنا کە ئامادەبوون بەرگریی لەحەق بکەن، ئەگەرچی بەزیانی خۆشیان تەواوبوایە. ڕێدەکەوت چەندین جار لەدژی خزم و کەسوکاری خۆو بەقازانجی بێگانە بۆ ڕونکردنەوەی ناکۆکی یەك، شایەتیان داوەو پشتیوانیان لەخاوەن حەق کردووە، واتا بۆ دەرخستنی حەقیقەت، بە هیچ کلۆجێ دۆستایەتی و خزمایەتییان لەبەرچاو نەدەگرت.

سێهەم: هاوبەشیی ئابووری

لەنێوان پەیڕەوانی بزاڤی حەقەدا، بنەمای هاوبەشیی ئابووری لەسەرمایەو ماڵ و موڵك ڕەواجی هەبوو، بە گوێرەی ئەم بنەما نەگۆڕە هیچ یەکێ لەپەیڕەوانی حەقە بەرامبەر بەکۆمەڵی بزاڤەکە خۆی بە خاوەن ماڵ و سەرمایەو زەوی و ....، نەدەزانی و هەر سامان و سەرمایەیەکیان هەبوایە، بەموڵکی سەرجەم پەیڕەوانیان دەزانی و بەئەمانەتێکیان دادەنا کە لەلایەن خەڵکی ترەوە پێیان دراوە.

ئەو بنەمایەیان بەرادەیەك پەیڕەو دەکرد کە بەبێ ئاگاداری ئەوانی ترو ئەنجومەنی کۆمەڵایەتی بزاڤەکە، هیچ گۆڕان و ئاڵوگۆڕێکیان لەسامان و دارایی کەسایەتیدا ئەنجام نەدەداو لەو ناوچەیەدا پەیڕەوانی حەقە بەو رادەیە لەماڵ و موڵکی یەکتریدا، هاوبەش بوون کە تەنانەت بەری میوەی باغ و سێوییان لەنێوان خۆیاندا دابەش دەکرد و هەندێجار وا ڕێدەکەوت کە سێوێك بەر چەند کەسێك دەکەوت. بۆ ئەنجامدانی کاری کێڵگەوبۆنەو ڕێوڕەسمەکان، ئەگەر پەیڕەوێك تەنها بوایە، بەکۆمەڵ کارەکەیان بۆ ئەنجام

ئەداو ئەگەر بۆ هێنانەدی مەبەستێك پێویستی بەپارە بوایە، ئەوا بە یارمەتی و هاوکاری و هاوبەشیی ئەوانی تر، داواکاری یەکەی جێبەجێ دەکرا.

چوارەم: ئابوونە یان مانگانە

بۆ پتەوکردنی لایەنی ئابوورییانەی کۆمەڵی بزاڤی حەقەو پێکهێنانی سەرمایەیەکی گشتی و لەپێناو پاراستن و هێشتنەوەی بەڕێوەبردنی خانەقاو تەکیەکانی پەیڕەواندا، هەموو کەسێك چ ژن یان پیاو، چ منداڵ بێ یان لاو، چ کوڕ بێ یان کچ دەبوایە ئابوونەی مانگانەی خۆی بدا. ئابوونەکەش دەدرایە سەرپەرشتکاری تەکیەکان، کە بە سەرتەکیە ناسراو بوو، یان دەدرایە تەبلیغکارانی بزاڤەکە کە بە(براسیار) ناودەبران. ئەوەندەی بۆ خەرجی ی تەکیە پێویست بوایە خەرج دەکراو ئەوەی دەمایەوە رەوانەی تەکیەی کلکەسماق دەکرا کە رۆڵی تەکیەی مەرکەزی دەگێڕاو بنکەی مامەرەزابوو.

پێنچەم: راوێژو راپرسی

هەموو کارێکی گشتی ی کۆمەڵی بزاڤی حەقە، بەراوێژو راپرسی ی هەمەلایەنە ئەنجام دەدرا. بۆ چارەسەرکردنی هەر گرفت و ناخۆشی یەك، پەیڕەوان کۆدەبوونەوەو راوبۆچوونیان دەگۆڕییەوەو، بۆ دیاری کردنی هەر رێگا چارەیەك، پەنادەبرایە بەر رای گشتی. ئەو پرۆسەیە لەناو لایەنگرانی حەقەدا بە (پرس و رای ناو برایەتی)ناونرا بوو. لەو کۆبونەوەیەدا، هەموو کەسێ مافی بەشداری و رادەربڕینی هەبوو، بەژن و پیاوەوە.

شەشەم: ئازادیی ژنان

پێشەوایانی بزاڤی حەقە لەو باوەڕەدابوون کە جیاوازیی لەنێوان ژن و پیاودا نییەو هەموویان خوشك و برای یەکترن. ژن وەك هەر پیاوێك خاوەن مافی کۆمەڵایەتییەو ڕۆڵی کاریگەری خۆی هەیە، لەبزاڤی کۆمەڵ و خێزان و لەراوێژو ڕاپرسی و هەڵبژاردنی هاوسەرداو بەهیچ جۆرێ گوشار بۆ هەڵبژاردنی هاوسەر ناخرێتە سەر ژن. لەناو پەیڕەوانی حەقەدا، شیربایی بوونی نییەو تەنها مەرجی هاوسەرێتی، بریتییە لەرازی بوون و ئامادەبوونی کوڕو کچ بۆ پێکەوەنانی خێزان. هەرچی وردەکارێکانی ترە، ئەوە وەك موسڵمانەکانی تر ئەنجام دەدرێ لەوانە: شیرینی خواردنەوە، مارە بڕین، مەراسیمی شایی و گوێزانەوەی بووك بۆ ماڵی خۆی.

ئەو بنەمایەی سەرەوە، بووە بەڵگەیەك بەدەستی ناحەزانی بزاڤەکەوەو بۆ ماوەیەکی زۆر لەنێوان پەیڕەوانی خۆیاندا، بەچەندین جۆر چیرۆکی نامەعقول و ناڕەوایان دروستکردو پڕوپاگەندەیان بۆ دەکرد، چونکە ئەو بنەما بنچینەیییە، دژی چەوساندنەوەی ژن لەلایەن دەوڵەمەندەکانەوە بوو، ئەوانەی کچ و ژنیان دەکردە ئامرازێکی بازرگانی و پەیوەندییەکی ناڕەوای بە پەرژەوەندییەکانیان لەکاروباری عەشایەری و سیاسی و ئابووریدا. یان بەپێچەوانەوە کچێکی گەنج و جوانی سەر بەخێزانێکی هەژار بەزۆر دەدرایە پیاوێکی پیری موڵکدار، لەکاتێکدا ژن لەکۆمەڵی کوردەواریدا جۆرە ئازادییەکی کۆمەڵایەتی وەك: لەبەرکردنی جل وبەرگی خۆماڵی و ئەنجامدانی کاروباری خێزان و هەندێ کاری دەرەوەی وەك بەخێوکردنی مەڕوماڵات و باخەوانی و گاوداری و بەخێوکردنی منداڵی هەبوو، جگە لەوە ژن لەهەڵبژاردنی هاوسەردا، ئازاد بووەو بەدەگمەن دووچاری زۆر دەبوو.

هەروەها لەکاتی تەنگانەو شەڕدا، وەکو پیاو دەستی دەدایە چەك و شان بەشانی پیاو رووبەڕوی دوژمن دەبووەوە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا، ئازادی دان بەکچان و ژنان لەهەناوی بزاڤێکی مەزهەبی کۆمەڵایەتیداو لەناو کۆمەڵێکی دەمارگیرو کلاسیك وعەشایەریدا قورس بوو. سەرەڕای ئەوەش ئەو بنەمایە توانی پێداچوونەوەیەکی بنەڕەتی، لەرەوتی پێشکەوتنی بزاڤەکە بۆ پەیڕەوانی خۆی، لەناو هەموو توێژەکاندا چ لەشارو چ لەگوندەکاندا، بەهەژارو دەوڵەمەندەوە بێنێتە کایەوە.

حەوتەم : رەوش

رەوش بریتی بوو لەژمارەیەك ئامۆژگاری ئەخلاقی و پێویست بۆ هەمووان، بێ جیاوازی تا پەیڕەویی لێبکەن. هەر کەسێ پەیڕەویی لەو ئامۆژگارییانە نەکردایە، یان پێچەوانەی ئەو ئامۆژگاری‌یانە رەفتاری بکردایە، ئەوا وەك (بێ‌رەوش) لەقەڵەم دەدراو بەو هۆیەوە بەبڕێك پارە سزا دەدرا، یان بۆ ماوەیەك دەردەکرا، یان کارێکی قورسی پێ‌دەسپێردرا، ئەمانەی خوارەوە بەشێکن لەو ئامۆژگارییانە:

١- دەست و زمان پاکی و دوورکەوتنەوە لەدزی و درۆوبوختان و لادان.. هتد هەموو ئەندامەکانی لەش دەبێ لەو پیسی‌یانەی سەرەوەو شتی ناپەسەندی تر دووربن. ئەوەی بیویستایە ببێتە پەیڕەوی حەقەو پاش راهێنانی بەو ئامۆژگارییانەی سەرەوە، بۆ ماوەیەك دەخرایە ژێر چاودێری و تاقی دەکرایەوە. سەرەنجام ئەگەر سەرپێچی‌یەکی لێببینرایە، ئەوا دەردەکراو وەك پەیڕەوکەر وەرنەدەگیرا، هەروەها پەیڕەوانی حەقە لەسەودانامەو ئەنجامدانی کاروبارەکاندا، نموونەی مرۆڤی راستی و واقعی بوون و درۆیان نەدەکردو خۆیان لە پڕوپاگەندەو تەماع دەپاراست.

٢- پاکیو پاکژیی پاراستنی تەندروستی تاكو خێزان.. پەیڕەوانی حەقە بایەخێکی بالاًیان بۆ پاکیو پاکژیی لەبەرچاو دەگرتو هەمیشە لەشولاریان پاكو جلو بەرگێکی خاوێنو رازاوەیان لەبەر دەکرد، لەوانە گۆرەوی لەخوری دروستکراویان تا ئەژنۆ لەپێ دەکردو ژنانیان بایەخێکی زۆریان بەپاکیو پاکژی کەلوپەلی ناومالٌ دەداو جلوبەرگی جوانو خاوێنیان دەپۆشی. هەروەها بە جوانترین شێوەی شیاو، چاودێرییان لەپاکژیی خۆراكو کەلوپەلی موبەقو سێتی چا خواردنەوە دەکرد.

٣- بەجێهێنانی ئەو فەرمانەی بە کۆمەلٌ بڕیاریان لەسەر دەدراو سەرپێچی نەکردن لەبڕیارەکانی ئەنجومەن(دەرنەچوون لەریزی برایەتی).

٤- بەجێهێنانی ئەوپەڕی وردبینیو سەر راستیو ویژدان لەسەودانامەو ئەنجامدانی کاروباردا، بەدوور لەتەماحو گرفتو ئازار دروست کردن بۆ خەلٌکانی تر.

٥- دوورە پەرێزی لەکەسانی جێگومان لەرووی ئایینیو دنیاییەوە. لەو سۆنگەیەوە کەمتر تێکەلاٌوی گروپەکانی تر، جگە لە پەیڕەوانی حەقەیان دەکردو سەرەنجام ژیانێکی دیاری کراوو پەیوەندییەکی داخراویان هەبوو.

٦- لەکاتی یەکتر بینینو تەوقە کردندا، پەنچەکانی دەستیان دەخستە ناو پەنچەکانی دەستی یەکتروئەم بڕگەیان دەوتەوە: (یا کەریمو یا رەزا) کە مەبەستیان ناوەکانی خودا بوو، هەروەها ناوی دوو کەس لەدامەزرێنەرانو پێشەوایانی بزاڤەکەش بوو و ئەو شێوە تەوقە کردنە، لەناو ژنو پیاوو مندالٌو گەنجدا باوو یەکسان بوو، بەلاٌم دیاردەی دەست ماچ کردنو... لەناویاندا هەلٌوەشێندرابووەوەو نەبوو. بۆ تەوقە کردنیش یەك لەدوای یەك لە راستەوە دەست بە تەوقە کردن بەرەو چەپ دەکرا، بۆئەوەی کەسێ

بپەڕێنن و هەمووان لەو کاتەدا، لەسەر پێ دەوەستان، بەتایبەتیش لەنێوان سەرجەم دۆخەکانی تردا، بەو تەوقە کردنە(ڕەوش) دەوترا.

هەشتەم: ڕێکخستنی کاروبار

لەهەر گوندێکدا کە تاك و خێزانی پەیڕەوی حەقەی تێدا دەژیا، پێکەوە خانوویەکیان دروست دەکرد یان دەکڕی و دەیانکردە تەکیە. سەرجەم براو خوشکانی حەقەی ئەو گوندە، لەکاتی بێکاریدا، یان کاتێ میوانێك ڕووی تێکردایە، یان بۆ راوێژو راپرسی و هەواڵی یەکتر زانین، دەهاتنە تەکیەکە. پێشتر هەمووان ئاگادار دەکرانەوە، تا لەوێ کۆببنەوەو هەر پێشنیازێك بخرایەتە روو، راوێژو راپرسی(پرس و رای ناو برایەتی) لەسەر دەکراو پێشنیازەکە لێك دەدرایەوە. لەو تەکیانەدا، کاتێکی بەسوود بەسەر دەبرا، بەتایبەتی لەکاتی بێکاریدا، لە کەشێکی ئارام و هێمن و خۆشیدا، گوێ بۆ مۆسیقای خۆماڵی هەڵدەخرا، چیرۆك و داستان و سەرگوزشتەی باوباپیران دەگێڕدرایەوە، کورتە وتاری بەسوودو پەندو ئامۆژگاری و وتاری ئایینی و خواپەرستی و حەق پەرستی پێشکەش دەکرا. تەکیەکان هەمیشە نموونەی پاکی وپاکژی بوون، هاتنە ژوورەوە بۆ ناو تەکیە بە پێڵاوەوەو دانیشتن و خەوتن لای پەیڕەوانی حەقە قەدەغە بوو. لەهەموو گوندێکدا، یەکێ لەپەیڕەوانی حەقەی ئەو گوندە بە سەرپەرشتکارو نەقیبی تەکیەکە هەڵدەبژێردراو نازناوی (سەرتەکیە)ی پێدەوترا. ئەرکی سەرتەکیە بریتی بوو لە پاراستن و سەرپەرشتی کردن و چاودێریکردن و بەڕێوەبردنی تەکیەو کۆکردنەوەی ئابوونە(سەرانە)ی هەر مانگێکی پەیڕەوان لەو گوندەدا. هەروەها سەرتەکیە هەرچییەك بۆ تەکیە لەهەموو ڕوویەکەوە پێویستی

بکردایە ئەنجامی دەداو پێشوازیی لەمیوانانی تەکیە دەکردو ئەگەر هەواڵ و پەیامێك هەبووایە، بە سەرجەم پەیڕەوانی دەگەیاند.

پڕوپاگەندەکەرانی بزاڤی حەقە

لەسەرەتایی دەرکەوتنی بزاڤەکەدا، ژمارەیەك پەیڕەوو سەرسپاردەی شێخ عەبدولکەریم، بەهۆی جەزبەو حاڵ لێهاتنەوە، دەستیان لەکارو کاسبی هەڵگرت و ماڵ و ژن و منداڵیان تەرك کردو خۆیان بۆ تەبلیغ کردنی ئایینی حەقە تەرخان کردو کەوتنە گەڕان بەگوندەکاندا. ئەو پروپاگەندەکەرانە دەربارەی حەقە قسەیان بۆ خەڵك دەکرد. پاش مردنی شێخ عەبدولکەریم و جێگرتنەوەی لەلایەن مامەرەزاوە، مامەرەزا ئەو دەستە پروپاگەندەکەری وەك نوێنەری خۆی هەڵبژاردو لەنێوان پەیڕەوانی حەقەدا دەستەو گروپی دوو کەسی پێکەوە بۆ پڕوپاگەندەکردنی ئایینی حەقە ڕەوانەی گوندو ناوچەکان کرد، ئەو وپێیان دەوترا(براسەیار)، واتە برای گەڕۆك. بێگومان پروپاگەندەکەران کەسانێکی زۆر زیرەك و زمان شیرن و ڕەوانبێژو هۆشیارو مەعقول بوون، لەوانە کاکەدینە، شێخ بەکرو شێخ سەلیم کە خەڵکی سەرگەڵو بوون و شێخ عارف ئیلەڵلاو سەید عەبدوڵلاو سەید عەلی کانی هەنجیری و... هتد.

موخلس

ئەو دەستە پەیڕەوانەی لەگوندەکاندا جێگیر بوون و لەیەك شوێن نیشتەجێ دەبوون، پێیان دەوترا(موخلس)و بەو نازناوەوە ناوبانگیان دەرکرد، چونکە بەوپەڕی دڵسۆزییەوە کاری تەبلیغیان ئەنجام دەدا، لەوانە حاجی ئەحمەد سەرگەڵویی، حاجی مەحمود هەڵەدنی، سۆفی بەنی شیلە،

عەلی سالّحی قەلاچوغەی ئاغجەلەر، مستەفای سەرمۆرد، محەمەد قوربانی ۆوزلو، مەلا عەبدوڵلای هەڵمۆرد، حاجی ئەحمەد بیرەسپان، سۆفی مەولود عومەر گومەت، محەمەد عەزیز کوێخا عەبدوڵلای مەرگە، حاجی محەمەد خۆشناو، مام عەلی کۆچی قەرەدەرە، حەمەبۆر کەرکوکیو محەمەد ئەمین عارەب لەکەرکوكو ...هتد. جگە لەوە موخلسی شارەکان هۆشیارو ووناکبیر بوون، لەوانە: مەلا سابیر سۆفی محەمەد لەسلێمانی.

دیدی کۆمەلایەتی لەبزاڤی حەقەدا

لەو یاداشتانەی مستەفا عەسکەریدا کە دەربارەی بزاڤی حەقە نووسیویێتیو مامۆستا حەمزە عەبدوڵلا پەراوێزو پێشەکیو تەعلیقی لەسەر نووسیوە، دیدگای حزبایەتی پێوە دیارە، هۆیەکەشی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە لەناوەندە ووناکبیرەکانی ئەو کاتەی عیراقدا، لەئایینو باوەڕو لێکدانەوەو توێژینەوەدا، زیاتر بایەخ بەدیدی حیزبی دەدراو بەداخەوە لەو دیدەوە، تەماشای زۆربەی رووداوەکان دەکرا، لەکاتێکدا زانیارییەکان دەربارەی ئایینە کۆنەکانی کوردستانو بارودۆخی کۆمەلایەتیو باوەڕداری نیشانی دەدەن کە بزاڤی حەقە گەڕانەوەیەکی دووبارەیە لەنەقشبەندییەوە، بۆ شێوەی عەلەوییە توندڕەوەکان=ئەهلی حەق=ئال حەق، کە بناغەکەی دەگەڕایەوە بۆ هەمان ریو رەسمو ئایینو نەریتی پەردیوەریو دامەزرێنەرانی ئەو ئایینە نوێیەش، بریتی بوون لەبنەماڵەی کوڕانی شێخ عیسای بەرزنجی هەمەدانیو لەسەر رەوشی گەڕانەوە بۆ دۆخی سەرەتایی، کە بەگوێرەی کات چەند گۆڕانێك لەپێکهاتەی بنەماکانیدا کرا بوو. بەلام مستەفا عەسکەری نووسیویەتی: زۆربەی لایەنگرانی بزاڤەکە، جوتیارو باخەوانو درەوکاری گوندەکان بوون،خودی شێخ عەبدولکەریمش جوتیار

بوو، کە وەك ئەوانی تر لە سەر داهاتی کشتوکاڵ دەژیا، لەبەر ئەوە بەرەو ژیانێکی سۆسیالیستی هەنگاوی دەنا. هەرچەندە لەسەرەتایی بزاڤەکە، کەسانی هوشیاری زۆریان لەگەڵدا بوو، بەڵام خەڵکی خوێندەواریان لەناودا کەم بوو و بەجۆرێك توانای پێشکەوتنی خێرای بزاڤەکە لەئارادا نەبوو، هەر بۆیە بزاڤەکە بەشێکی تەمەنی خۆی لەمشتومڕو راگوێزینەوە خەرج کردو پاشان کەوتە ژێر ئەشکەنجەو ئازارو گوشاری سیاسی و سەربازیی حکومەتی عیراقەوە، جگە لەوەی ژمارەیەکیان دووچاری زیندان و دوورخستنەوەو دەرکردن لەناوچەکە بوون، بزاڤەکە نەیتوانی بەرنامەکەی خۆی بەگوێرەی خواست و ئامانجی کۆتایی ڕێك بخاو پەیڕەوێکی ناوخۆی ڕێك و پێك بنووسێتەوە(؟!!) بەجۆرێ هەموان ئاگاداری ئامانجەکانی بزاڤەکە بن، هەروەها بزاڤەکە یەکێتی و هاوکاری و ئاشتی کردبووە دروشمی خۆی.

لە لێکدانەوەیەکی گشتیدا، بزاڤەکە، وەك بزاڤێکی نیمچە سۆسیالیستی کاڵوکرچ دێتە پێش چاو، چونکە وەك باسکرا، بنەما سەرەکییەکانی بزاڤەکە داوای نەهێشتنی جیاوازیی چینایەتی نێوان دەوڵەمەندو هەژار، شێخ و مسکێن، دەرەبەگ و جوتیار دەکردو بەتوندی دژی ئەو ناکۆکییە کۆمەڵایەتییانە بوو. لەو سۆنگەیەوە باوەڕیان وابوو کە چینە چەوساوەو زەحمەتکێشەکان، دەبێ لەدەوری یەك کۆببنەوەو یەکبگرن و هەوڵ بدەن هیچ هەژارێکیان تێدا نەمێنێ و یارو غەمخۆری یەکبن، بەتایبەتی بەرامبەر بەتوێژی زەحمەتکێشی ناو پەیڕەوانی بزاڤەکە. بۆ گەیشتن بەو ئامانجەش، حەقە چەندین قوربانیدا، لەوانە حسێن کوێرەکانی و مام ساڵح گۆمەشینی، جگە لەوەی پەیڕەوانی بزاڤەکە دووچاری ئەشکەنجەو زیندان و ئازاری زۆر بوون، بێئەوەی روو لەبیروباوەڕی خۆیان وەرگێڕن.

لە بۆچوونەکانی خۆیدا محەمەدی مەلا کەریم سەبارەت بە ئەنگێزەی یەککگرتنی چینی چەوساوەی ناو بزاڤەکەوە نووسیویەتی کە ئەگەر بەو جۆرە بێ، ئەوە نیشانەی پلەیەکی بالآیی هۆشیاری‌یە، بەلآم نە مستەفا عەسکەری بەڵگەیەکی بۆ سەلماندنی ئەو قسەیە خستۆتە روو، نە منیش(محەمەد مەلا کەریم) نیشانەیەکی ئەو بۆچوونە بەدی دەکەم. (هەرچۆنێ بێ، دەبێ بزانین کە بزاڤی حەقە، جگە لەدووبارە گەڕانەوە لەتەریقەتی نەقشبەندی‌یەوە بۆ ئاینی پێشڕەوی عەلەوی‌یە توندڕەوەکان=ئەهلی حەق=ئال حەق، بەرێبەری نەوەکانی شێخ عیسای بەرزنجی هەمەدانی، شتێکی تر نەبووەو نی‌یە، ئەگەرچی لەو ماوەیەی گەڕانەوەکەدا، پەیوەندیی خۆی لەگەڵ رابردوو بچڕاندو خاڵێکی دەستپێکردنی تری بۆ خۆی هەڵبژارد).

بزاڤی حەقەو ریشە ئاینی‌یەکانی

زۆربەی پەیڕەوانی حەقە، ئەحکامە شەرعی‌یەکانیان پەککخستبوو. هەروەها زۆربەیان ئەرك‌و فەرزەکانی خۆیان تەرك کردبوو. بۆیە خەڵکی ناوچەکە ئەو رەفتارەیان بەنیشانەیەکی خوانەناسی پەیڕەوانی ئەو بزاڤە لەقەڵەم دەدا. بەلآم لەراستیدا پەیڕەوانی حەقە خوانەناس نەبوون، بەڵکو باوەڕیان بە خواو پێغەمبەرو قورئان‌و فەرمانە شەرعیەکان، زۆر پتەو بوو، تەنانەت شێوازو بیرکردنەوەی خۆیان بەخواپەرستی راستەقینەو حەق پەرستی راستەقینە دادەنا. هەروەها لە لێدوان‌و بڕەودان‌و پڕوپاگەندەی شێخ عەبدولکەریم‌و مامە رەزاشدا هەرگیز ئاماژە بۆ رەتکردنەوەی ئەحکام نابینرێ، جگە لەوە موریدەکانی شێخ عەبدولکەریم لەتەریقەتی نەقشبەندیدا، بەراشکاوی شەریعەتیان بەرقەرار دەکردو تەنها گروپی(برا

سەیار) فەرزەکانیان جێبەجێ نەدەکرد، ئەوەیش پەیوەندیی بەحاڵەتی نائاسایی بوونو جەزبەی ئەو (برا سەیار)انەوە هەبوو، بەجۆرێك نەك تەنها فەرزەکان، بەڵکو ڕێو ڕەسمی تاکو کۆمەڵایەتی وەك کارو کشتوکاڵ خێزانو ژیانیشیان واز لێهێنا بوو و تەنها سەرگەرمی بڵاوکردنەوەی حەقە بوون. خەڵکی بەو (برا سەیار)انەیان دەوت شێت. لەماوەی ڕێبەری کردنی مامە ڕەزادا، زۆربەی پەیڕەوانی ئەهلی حەقو موریدەکان لەسەر ئەنجامدانی ئەحکامی تاکەکی سوور بوون، تەنانەت خودی مامەڕەزا، لەکاتی نوێژی بەیانیداو لەسەر بەڕماڵی نوێژکردندا، دووچاری نەخۆشی مەرگ بوو.

دەستگیرکردنی مامە رەزاو کاردانەوەی پەیڕەوان

مامەرەزا توانی زیاتر بنەماکانی بزاڤی حەقە برەو پێبداو و بایەخ بەپەیوەندیی و مەسەلە کۆمەلایەتی یەکان بدا، لەبەرامبەردا ژمارەیەکی فراوانی خەڵك و دانیشتوانی ئەو ناوچانەی پڕوپاگەندەیان تێدا دەکرا، پەیوەندییان بەبزاڤی حەقەوە کردو ئەرك و ڕێ و ڕەسم و نەریتی بزاڤەکەیان پەسەند کرد. تەکیەو خانەقاکان، کە یەکەمیان تایبەت بە پەیڕەوانی بزاڤەکەو دووەمیان شوێنی کۆبوونەوەی نەقشبەندییان بوو، زۆر پەرەیان سەندو لەهەموو شوێنێك هەر باسی حەقە بوو.

وا ڕێکەوت هاوکات لەگەڵ بەلوتکە گەیشتنی بزاڤی حەقەدا، ساڵی ۱۹٤۳ی ز =۱۳۲۲ی کۆچی هەتاویدا، شۆڕشی بارزان دەستی پێکرد، لەو ماوەیەدا حکومەتی عیراق لە بزاڤی حەقە کەوتبوە ترسەوە، بۆیە لەساڵی ۱۹٤٤ی ز =۱۳۲۳ی کۆچی لە کردەوەیەکی غافڵگیرانەدا، مامەرەزای دەستگیر کردو دووری خستەوە. لەکاتی دەستگیرکردنیدا، مامەرەزا تەنیا فریایی ئەوە کەوت کە پەیامێکی سەرزارەکی بداتە پەیڕەوانی بزاڤەکە، کە بەهۆی خزمە نزیکەکانی خۆیەوە، جاڕی بۆ دراو ڕاگەیەندرا. پاش دەستگیرکردنی مامەرەزا، سەرجەم پەیڕەوکاران پێکەوە بەرەو ناوەندە حکومییە بەرپرسەکانی کەرکوك کەوتنەڕێ و بڕیاریان دا تا گێڕانەوەو ئازادکردنی مامەرەزا، دەست لەهەوڵەکانیان هەڵنەگرن. سەرئەنجام حکومەت ناچار بوو مامەرەزا ئازاد بکا و بگەڕێتەوە بۆ کلکە سماق.

کلکە سماق، لە پاش شەدەڵە گەورەترین تەکیەی بزاڤەکەی لێبوو، ئەم گوندەش دەکەوێتە دەوروبەری ناوچەی میرزا ڕۆستەمی سەر بە ناحیەی

رانیەو سەر بە هەولێر بوو. سەعید قەزازی موتەسەرفی ئەو کاتی هەولێر، هاتە ناوچەی دوکانو بانگێشتی مامەرەزای بۆ دیدارێکی دوو قۆلی کرد. کەچی یەکسەر لەگەڵ گەیشتنی مامە رەزا، سەعید قەزاز بێدواکەوتن مامە رەزای دەستگیر کردو بە ئۆتۆمبیلە تایبەتی‌یەکەی خۆی، لەو ناوچەیە دەری کردو دەست بەجێ رەوانەی عیمارەی کرد.

هەر کە پەیڕەوان ئاگادار کرانەوە مامەرەزا دەستگیرکراوە، سەرجەم حەقەی ناوچەکە، پێکەوە دەستیان کرد بە فرۆشتنی ماڵو گوزەرانو کێڵگەکانیانو بەرەو ناحیەی ئاغجەلەر کەوتنە رێ. لەرێگا لە گۆپتەپە بۆ ماوەیەکی کورت وەستان، تا هەموان کۆببنەوە، ئنجا پێکەوە بەرەو شوان کەوتنە رێ، تا لەوێوە بەرەو کەرکوك بڕۆن. لەنزیك گوندی حاجی بەیخانی ناوچەی شوان، هێزەکانی حکومەتی عیراق رێیان لەپەیڕەوان گرتو نەیانهێشت بەرەو کەرکوك بڕۆن، جگە لەوە کاکەرەزای کوڕی کاکە عەلی عەسکەریو دوانزە کەسی تریان لێدەستگیر کردنو رەوانەی کەرکوك کران. پێشتریش شێخ محەمەد ئەمینی مەلحەی یارمەتی دەرو راوێژکاری مامە رەزاو شێخ مستەفای کوڕی مامەرەزا، لەناوچەی میرزا رۆستەم دەستگیر کرابوونو رەوانەی ناحیەی رانیە کرا بوون.

لەو رێپێوانە دوورو درێژەدا، جگە لەرێگرتن، هێزەکانی حکومەت بەدوای کۆڕوکۆبوونەوەی بەشداربوانی رێپێوانەکەشدا دەگەڕانو بەچەندین رەوشو شێوازی جیاجیا، ئازارو ئەشکەنجەو هەڕەشەیان لێدەکردن، بەڵام پەیڕەوان سووربوون لەسەر درێژەدان بە رێپێوانەکەو خۆیان گەیاندە گوندی یاروەلی. لەو سەروبەندەدا کاربەدەستانی حکومەت بۆ چۆنێتی رێگرتن لەتەنینەوەی رێپێوانەکە، کەوتنە راوێژکردن، چونکە بەشداربوانی

ڕێپێوانەکە پیاوو ژن و منداڵ و پیرو گەنجی تێدابوو، ژمارەیان زۆر بوو و ئەگەر بەو شێوەیە بەربلاوە، خۆیان بکەن بە شاردا، دەبێتە مایەی شەرمەزاریی حکومەت، بۆیە کاربەدەستانی حکومەت بە ناچاری کەوتنە دانوستاندن لە گەڵ بەشداربوانی ڕێپێوانەکە. بۆ ئەو مەبەستەش پەیڕەوان لەسەربازگەیەکی مەشقی هاوینەی چۆڵکراوی نزیك گوندی یاروەلیدا بە شێوەیەکی کاتی جێگیرکران و پارێزگاری هەر سێ پارێزگای هەولێرو کەرکوك و سلێمانی و فەرماندەکانی پۆلیسی ئەو پارێزگایانە، لە شوێنی ناوبراودا، کەوتنە دانوستاندن لەگەڵ بەشداربوانی ڕێپێوانەکەدا. لەبەرئەوەی حکومەت هیچ بەڵگەیەکی بۆ تاوانبارکردنی دەسگیرکراوەکان بە دەستەوە نەبوو، ڕەوتی دانوستاندنەکە چ لەدادگاکان و چ لەو سەربازگە چۆڵکراوەدا بە جیددی بەڕێوە دەچوو. ئەگەرچی حکومەت هەمیشە هەوڵی دەدا پەیڕەوان بخەڵەتێنێ و کۆتایی بەڕێپێوانەکە بهێنێ، بۆیە گوێی لەداواکاری و بۆچوونەکانیان دەگرت و بەڵێنی جێبەجێ کردنی دەدا، کەچی بەکردەوە، هەنگاوی ئیجابی بۆ نەدەنا. ماوەیەکی زۆر تێپەڕی و وەرزی پایز هات، کەش و هەوا ساردی کردو نەخۆشی دەستی بە بلاوبوونەوە لەناو سەربازگەکەدا کردو بەو هۆیەوە ژمارەیەك پیاوی پیرو منداڵ گیانیان لەدەست داو تەرمەکانیان هەر لەو سەربازگەیەدا بە خاك سپێردرا. لەئەنجامدا پەیڕەوانی حەقە کۆبوونەوەیەکی فراوانیان لە سەربازگەکەدا کردو لەبڕیارنامەیەکدا رایانگەیاند کە گوێ بە بەڵێنەکانی حکومەتی عیراق نادەن و درێژە بە ڕێپێوانەکەیان بەرەو کەرکوك دەدەن. کاربەدەستانی حکومەت هەر کە ئاگاداری ئەو جموجۆڵەی پەیڕەوانی حەقە بوون، چەندین یەکەی چەکداریان بۆ ڕێگرتن لەڕێپێوانەکە ڕەوانەی ناوچەکە کردو

فەرماندە سەربازی‌یەکان، جگە لەبەستنی ڕێگا، هەڕەشەیان کرد کە ئەگەر پاشەکەشە نەکەن، ئەوا دەدرێنە بەر دەسڕێژی گوللە. بەڵام بەشداربوانی ڕێپێوانەکە بۆ ڕوبەڕوبوونەوەی ئەو هەڕەشانە ڕایانگەیاند کە ئێمە نامانەوێ بە چەك و توندوتیژی وەڵامی هەنگاوەکانی حکومەت بدەینەوەو ئامانجی ئێمە تەنها ناڕەزایی دەربڕینە، بەرامبەر بە دەستگیرکردنی سەرانی بزاڤەکە. هەروەها پەیڕەوانی بزاڤەکە ڕاشکاوانە ڕایانگەیاند کە تا دواکەسیان دەکوژرێ، پاشەکشە ناکەن و حکومەتیش ئازادە هەر شێوازێك بگرێتە بەر. ئنجا ڕێپێوانەکە درێژەی کێشا وگەیشتنە سەر ڕێگای هەولێرو دواتر چوونە ناو شاری کەرکوکەوە، لەنزیك ماڵی پارێزگار بارەگەیان خست، سەرجەم دانشتوانی کەرکوك ئاگاداری ڕێپێوانەکە بوون و لەنزیکەوە چاودێرییان دەکرد، جگە لەوە زۆربەی پیاوە گەورەکانی شارو ناودارانی بواری زانست و ئەدەب، بەنهێنی ئامادەیی خۆیان بۆ هاوکاری کردنی پەیڕەوانی حەقە دەربڕی و یارمەتیان پێشکەش کردن و گفتوگۆیان لەگەڵ سەرانی ڕێپێوانەکە، بۆ ڕوبەڕوبوونەوەی هەڵوێستی حکومەت کرد. پاش چەند ڕۆژێ، حکومەت لەڕووی ناچارییەوەو بۆ بڵاوە پێکردنی مانگرتوەکان و بۆ شاردنەوەی ڕێپپوانەکە لەچاوی دانیشتوانی کەرکوك، هەروەها بە بیانووی سەرما و سۆڵەوە، ژمارەیەك خێزانی بەشدار بووی ڕێپێوانەکەی لەچەند خانوویەکی چۆڵی گەڕەکی زێویەی پشت چایخانەی یادگار، لەسەر ڕێگای کۆنی سلێمانی جێگیر کردو ئەوانی تریشی لەناوچە جیاجیاکانی شارەکەدا و لەچەند خانوویەکدا جێگیرکردو دووبارە دانوستاندن لە نێوان کاربەدەستانی حکومەت و نوێنەرانی ڕێپێوانەکەی پەیڕەوانی حەقەدا دەستی پێکردەوە. بەڵام ئەم جارە وا دیار بوو حکومەت دەیویست چەند

داواکاری‌یەکی مانگرتوان، بەتایبەتی ئازادکردنی دەستگیراوەکان بێنێتەدی، بۆیە سەرەنجام بە هەماهەنگی هەردوولا ئەم هەنگاوانە نرا:

١- مامەرەزا دەگەڕێتەوە سلێمانی و دوابەدوای ئەویش سەرجەم بەشداربوانی ڕێپێوانەکە دەگەڕێنەوە جێگا و ڕێگای خۆیان لە کلکەسماق.

٢- سەرجەم دەستگیرکراوەکانی حەقە ئازاد دەکرێن، چونکە جگە لەو کەسانەی پێشتر ناویان برا، هەموو ئەو پەیڕەوکارانەی حەقەش کە خزمەتی سەربازی‌یان ئەنجام دەدا، دەستگیرکرابوون و لەزینداندا بوون.

٣- حکومەت قەرەبووی ئەو زیانانە دەکات کە بەمانگرتوان و سەرکردەکانیان کەوتووە.

٤- گەڕەکێك لەناوچەی ئاغجەلەر یان بتوێن بۆ نیشتەجێبوونی پەیڕەوانی حەقە دیاری بکرێ و بۆ ئەو مەبەستە، بینا و قوتابخانە و بنکەی تەندروستی لەو شوێنەدا دروست بکرێ و زەوی کشتوکاڵییان بەسەردا دابەش بکرێ.

٥- مانگرتوان بگەڕێنەوە ناوچەی شوان، تا بوار بۆ حکومەت بڕەخسێ، ئەو خاڵانەی سەرەوە جێبەجێ بکا.

پاش مۆرکردنی ئەو ڕێکەوتننامەیە، لەلایەن نوێنەرانی هەردوولا، مامە سەلامی برای مامەرەزا بۆ دیداری مامەرەزا رەوانەی عیمارە کرا، تا لە نزیکەوە بەندەکانی ڕێکەوتننامەکەی پێ‌ڕابگەیەنێ و هەڵوێستی بۆ نوێنەرانی حکومەت و پەیڕەوە مانگرتووەکانی خۆی بهێنێ. بۆ گەڕانەوەی ئەو نوێنەرەی حەقە لەعیمارە، سێ ڕۆژ مۆڵەت بەمانگرتوان درا لەناو کەرکوکدا بمێننەوە، بەڵام مامە سەلام نەیتوانی لەو مۆڵەتە سێ ڕۆژیەدا پەیامێك بۆ مانگرتوان بهێنێتەوە، بۆیە نیگەرانی و ساردی کەوتە دڵی

مانگرتوان‌و ژمارەیەکیان بەسەرپەرشتی کاکە ڕەزای کوڕی عەلی عەسکەری چووە ڕێدار لەناوچەی شوان، کەچی ئەوانی تر باوەڕیان بەو چوونە نەبوو و دەیانوت: حکومەتی عیراق دەیەوێ فریومان بداو تا کاتێ مامە ڕەزا ئازاد نەکرێ، لەکەرکوك دەرناچین. بەڵام پاشان مامە سەلام گەڕایەوەو پەیامی مامە ڕەزای دەربارەی ڕازی بوون لەسەر ڕێکەوتنەکە پێ‌ڕاگەیاندن، ئنجا ئەوانیش یەك دەستە گەڕانەوە بۆ لای هاوبیرەکانیان، لەناوچەی شوان‌و لەو گوندانەی ناوچەکەدا بڵاوبونەوە. پاشان سێ‌ڕۆژ مۆڵەت بە مامە ڕەزا درا تا بگەڕێتەوە سلێمانی‌و پاش ماوەیەك ڕەوانەی هەڵەبجە کراو دواجار ڕەوانەی بیارە کرا. حکومەتی عیراق ئەو نیگەرانی‌و ساردبوونەوەی ناو مانگرتوانی قۆزتەوەو کردییە بیانوویەك بۆ خۆدزینەوە لەجێبەجێ‌کردنی بەندەکانی تری ڕێکەوتنەکەو تەنها بەندی تایبەت بە ئازاد کردنی مامەڕەزاو دەستگیرکراوەکانی تری جێ‌بەجێ‌کرد. بۆیە مانگرتوان بەناچاری‌و لەوپەڕی تەنگدەستی‌و نەداریدا، گەڕانەوە جێگاوماڵی خۆیان‌و ژیانیان لەهیچەوە دەست پێکردەوە، چونکە ئەو بەشداربوانەی ڕێپێوانەکە، هەموو شتێکی خۆیان لەماڵ‌و منداڵ‌و موڵك لەدەست دابوو، تەنانەت ژمارەیەکیان نانی وشکیشیان نەبوو. بەڵام ئەو ژمارە کەمەی پەیڕەوان کە هەندێ شتیان بۆ مابووەوە، دەستی نەدارەکانیان گرت‌و وردە وردە ژیانیان گۆڕاو بەهۆی کاسبی‌و خۆماندووکردنەوە، زۆری نەخایەند دووبارە هەلومەرجی ژیانی پێشوتریان بەدەست هێنایەوەو بوون بەخاوەن زەوی‌و مەڕوماڵات‌و خانووی خۆیان. هەروەها لەبەرئەوەی خەڵکانێکی سەر ڕاست‌و پاك بوون، خەڵکی ناوچەکەش لەبەر ئەو لایەنە ئیجابییە ئەخلاقی‌و کۆمەڵایەتی‌یانە، زۆر هاوکارییان کردن. پاش گوزەراندنی ئەو مەینەتی‌و

ئازارو نارەحەتی‌یانە، کۆمەڵی پەیڕەوانی حەقە دووچاری گۆشەگیرییەکی قووڵ بوون، بەڵام پەیڕەوانی حەقە ئەو گۆشەگیرییە کاری تێنەکردن و بەهیچ کلۆجێ گۆڕانیان لەبەرنامەی خۆیاندا دروست نەکرد، بەڵکو دیسانەوە دەستیان بەدروستکردن و ئاوەدانکردنەوەی خانەقاو تەکیەکان کردەوەو لەماوەیەکی کورتدا، توانیان بارودۆخی پێش مانگرتنەکە بەشێوەیەکی گشتی بەدەست بهێننەوە. ڕێپێوانی مانگرتوانی حەقە (بە چوون و گەڕانەوە) سێ مانگی خایەندو تەنها لەیارەوڵی ٢٥ڕۆژ وەستان، واتە ڕێپێوانەکە لەمانگی ئەیلولی ساڵی ١٩٤٤=١٣٢٨ی کۆچی هەتاوی دەستی پێکردو لەمانگی کانونی یەکەمدا کۆتایی هات. لەماوەی ئەو سێ مانگەدا، مامە ڕەزا لەناوچەکەدا نەبوو، بەڵام لە ساڵی ١٩٤٩-١٣٢٨ی حکومەتی عێراق و نوێنەری سیاسی‌ی ئینگلیزەکان، ڕێگایان پێدا بگەڕێتەوە کلکەسماق بەو مەرجەی لەژێر چاودێریدا بێ و بێئاگاداری کاربەدەستانی حکومەت لەناوچەکە دەرنەچێ، بۆلەوە لەساڵی ١٩٥٢=١٣٣-ی پاش چەندین ساڵ سنووردارکردن، بۆ یەکەمین چار مۆڵەت بە مامە ڕەزا درا، سەردانی پەیڕەوانی خۆی لەناوچەی سورداش بکا.

(لێرەدا ئاماژەیەك بۆ ڕاپۆرتی ئەدمۆندزی ڕاوێژکاری وەزارەتی بەریتانیا دەکەم دەربارەی ئەو بەدگومانییە قووڵەی، بەرامبەر هەموو ئەو کەسانە هەیبووە کەدژی ڕەوتی کۆلۆنیالیزمیانەی بەریتانیا لەکوردستان دەجوڵانەوە، بەتایبەتی دەربارەی سەرەتاو دەرئەنجامی بزاڤی حەقە. لەو بارەیەوە، ئەدمۆندز نووسیویەتی کە نەقشبەندییەکانی کوردستان (گوندنشینەکان، بە تایبەتی گوندە دوورە دەستەکان، نەك ڕووناکبیری شارەکان) بەزۆری کاری سەیرو سەمەرەیان دەنواند. من گومانم لەوەدا

نی‌یە کە ئەو مەیل‌و داب‌ونەریت بەزاندنەکە بۆ ماوەیەکی زۆر لەو گوندە کوێستان‌و دوور دەستانەی سنووری سورداش‌و مەرگە، کە پەیوەندیی‌یان بە جیهانی دەرەوە نەبوو و کەمتر رووبەرووی بەرپرسانی حکومەت دەبوون، مەیلێکی خۆماڵی بوو. بەڵام پاش چەندین ساڵ، واتە لەساڵی ١٩٣٢=١٣١- ی کۆچی هەتاوی بۆ یەکەمین جار ئاگاداری ئەو رەوتە بووم. ژمارەیەك جەندرمە، کە بۆ کاری تەبلیغ کردن چووبوونە گوندی هەڵەدنی مەلیك شێخ مەحمود، لەچوار میلی سەرگەڵو، لەکاتی گەڕانەوە راپۆرتێکیان دەربارەی ئەو شتانەی بینیبویان نووسیبوو). کاربەدەستانی پارێزگاکە سەرەتا لەدروستی ناوەڕۆکی راپۆرتەکە دڵنیا نەبوون، بەڵام پاش ئەوەی ژمارەیەك بازرگانی جێ‌متمانەی تووتن، جگە لەوەی چەند دیاردەیەکی لەو جۆرەیان لەسەرگەڵو بینی‌بوو، سکاڵایەکیشان تۆمار کردبوو کە گوایە لەکاتێکدا بەرهەڵستی ئەو کەسانەیان کردووە، کوتەکیان خواردوە، تەنانەت لێکۆڵینەوەکان لەچیرۆکێکی سەیرەوە دەستی پێکرد: شێخ عەبدولکەریم ناوێ، دانیشتووی شەدەڵەیە نزیك سەرگەڵو کە یەکێك بوو لەخزمەکانی حاجی شێخ عارف‌و تەریقەتێکی بەناوی تەریقەتی حەقەوە داناوە یا ژیاندۆتەوە. تەریقەتەکەی لەسەر ئەم دەقی (رقصە الصوفیە)و دانرابوو، ونووسینی یەکێك لەباوباپیرانی دانرابوو. خودی حاجی (شێخ عارف) وەك کەسایەتییەکی گرنگی ناوچەکە، کە چەند بەرپرسێتی‌یەکێشی بەرامبەر بەحکومەت لەئەستۆدا بوو، بە وریاییەوە خۆی لەپشت رەوتەکە حەشار دابوو.

ئەو تەریقەتە نهێنی‌یە، زۆربەی بنەماو سلوکەکانی لابرد بوو(...) پاش روداوێك کە تیایدا ژمارەیەك سۆفی حاڵ لێهاتوو هەڵیان کوتابووە سەر

مزگـــەوتی ســـەرگەڵوو(...) یـــان ســـووتاندبوو، شـــێخەکان بانگکرانـــە سلێمانی وداوای روونکردنەوەیان لێکرا. شێخەکانیش لەوەڵامدا وتیان ئێمە ئەو رەفتارەو رەفتاری لەو جۆرە رسوا دەکەین، بەڵام ئەگەر موریدێك لەکاتی حاڵ لێهاتنداو بێ ئەوەی ئاگای لەخۆی بێ، بەشێوەیەکی کاتی کارێکی پێچەوانەی مەزهەبو ئەخلاق ئەنجام بدات، ئەوا گلەیی لێ ناکرێو پاساوی خۆی هەیەو بەو جۆرە کەوتنە هەڵوێستی بەرگریکردنەوە. ئەگەرچی من ناتوانم دروستی ئەو قسانەی سەرەوە بسەلمێنم، بەڵام گومانی تێدا نی‌یە کە ئەو راپۆرتانە راست نەبوون.. و بۆ ماوەی چەندین ساڵ لەسەر یەك، ناو بەناو زەنگی مەترسی لێدەدرا کە گوایە مەزهەبی حەقە پەیڕەوانی تازەی پەیدا کردوەو دزەی کردۆتە هەناوی ناوچە هاوسنوورییەکانەوە.

لەئابی ١٩٣٦شەهریوەری ١٣١٥=جەمادی دووەمی ١٣٥٤، واتا کاتێ کە مەزهەبی هەقـە لـەجۆش و خـرۆش کـەوتبوو، شـەوێکیان میوانـی شـێخ عەبدولکەریم بووم لەشەدەڵە. گوندی شەدەڵە دەکەوێتە دۆڵێکی تەنگەبەری بەشی سەرووی رووباری تابین، لەنێوان چەرمەبان* و پیرەمەگروون. گومانی تێدا نی‌یە کە شێخە گەورەکان، لەهەڵبژاردنی هەڵکەوتی گونددا، لەرووی سەربازیو سروشتی جوانـی ناوچەکـەوە، زەوق و سـەلیقەیەکی باشیان هـەبووە، لـەو سـۆنگەیەوە شێخ عەبدولکەریم بێهاوتـا بـووە، چونکـە تەکیەکەی لەشوێنێکی بڵندو دامێنی چیایەکدا دروست کردبوو، کە لەلای رۆژئاوایەوە، کۆتایی بەریزێ داری سپیدار دەهات و هێندەی تر سروشتی دۆڵەکـەی جوانتر کردبوو، بەتایبەتی کاتێ ئەو سروشتە جوانە تێکەڵ بەفەرشی جوانی ئێران دەبوو، ئەو فەرشانە بۆ پێشوازی کردن و لە لێواری

---

* دیارە نوسەر مەبەستی گوندی (چەرمەگا)یە (وەرگێر)

سەرەوەی حەوزێکی بەردینی گەورەدا راخرابوون و جۆگایەکی ئاوی چیاکانی تیّدەرژا. سپیێتی بیّگەردی عەمامەو عەبای خانە خویّ یەکەم، لەگەڵ ریشە رەش و درێژەکەی کە دیار بوو تازە بۆیەکراوە، جیاوازییەکی زۆریان هەبوو. شێخ بەهەمان شێوازی باوەڕدارە بێگەردەکان بە نازەوە قسەی دەکردو بەرواڵەت حەق لەکەسی تر لەو نزیکتر نەبوو، بەڵام ئەو روناکییە شادی بەخشەی، خۆی لەقوڵایی چاوەکانیدا حەشار دابوو، لەگەڵ ئەو جێدانەی شەوێلگەی(فك) خوارووی دەمی، دوو سیمای بەتەواوی جیاوازی دابووە روخساری. قسەکانی بەدەر لەحیکمەتی دنیایی نەبوون. من لەکاتێکدا لەو دامێنەی تری دۆڵەکە دانیشتبووم کە رەزو مێو پۆشیبووی، دەمڕوانییە پیرەمەگرون و هەرچیم دەکرد ئەوەم پیّ قبوڵ نەدەکرا کە ئەم کەسە هەمان ئەو ئیمامو پێشەوا داهێنراوە(بدعتی)بیّ کە تا پێش چەند مانگیّ، حکومەتی نیگەران کردبوو. لەساڵی ١٩٤٤ز=١٣٢٣ی کۆچی هەتاوی، واتە لەماوەی جەنگی دووەمی جیهانیدا، پێشهاتێکی ناخۆش لەناوچەکەدا رووی‌دا: پارێزگاری گەنج، بەڵام زۆر لێهاتووی هەولێر سەعید قەزاز بیّ ئاگادارکردنەوەی بەغداو بیّ‌راوێژکردن لەگەڵ هاوکارانی خۆی لەکەرکوك‌و سلێمانی، کە زیاتر پەیڕەوانی حەقەیان تێدا دەژیا، لەناکاو مامە رەزای جێگری شێخ عەبدولکەریم، کە لەگوندی کلکلە سماق دەژیا، دەستگیرکردو رەوانەی ئۆردوگای گیراوە سیاسییەکانی عیمارەی کرد. لەئەنجامی ئەو هەنگاوەدا، بە سەدان کەس لەپەیڕەوان بەژن‌و منداڵەوە، گوندەکانی خۆیان چۆڵکردو بۆ گەیشتن بەمورشدی دوورخراوەیان، دەستیان بە رێپێوانێکی ٥٠٠میلی کرد. حکومەت زۆر بەزەحمەت توانی رێپێوانەکە لەکەرکوك راگریّ‌و سەرباری ناخۆشی و ئازارو

مەینەتی زۆر، دەستیان لەرێپێوانەکە هەڵنەگرت، تا سەرەنجام مامە ڕەزا هێنرایەوە سلێمانی کە شوێنێکی لەبارتر بوو بۆ زیارەت و دەست ماچ کردنی شێخ و پەیڕەوان بەئاسانی سەردانیان دەکرد. پاش گەڕانەوەی بۆ سلێمانی، مامە ڕەزام بینی، پیرەمێردێکی ئارام و لەسەرخۆبوو. ئەگەرچی بواری ڕەخنە لەتەریقەتەکەی هەبوو، بەڵام خودی مامە ڕەزا، بەهیچ کلۆجێ مایەی مەترسی بۆ حکومەت نەبوو.(س.ج. ئەدموندز.کردها، ترکها، عربها، ترجمە یونسی بانە، ص٢٢٤-٢٢٦) ژمارەی مانگرتوانی حەقە تەنها لەسەربازگەی یارووەلی نزیک کەرکوك بە ١٢هەزار کەس لەقەڵەم دراوە. هەروەها ڕێپێوانەکە ئاشتیخوازانە و بێ بەکارهێنانی، هیچ جۆرە چەکێك بەرپاکرا. شایانی باسە هەموو یەکێك لەبەشداربوانی ڕێپێوانەکە، تەنها دارێکی سووری جۆری ئاڵ وباڵوی کێوی، یان چوالەی کێوی بەدەستەوە بوو، هەر لەبەر ئەوەش دوژمنانی بزاڤەکە نازناوی(دارەقوڵە) یان بە سەردا بڕیبوو.

مردنی مامە ڕەزاو بەردەوامی بزاڤی حەقە

ڕۆژی ۱۹۵۳/٦/۳۰=۱۳۳۲ی کۆچی هەتاوی-۱۳۷۲ی کۆچی مانگی

مامەڕەزا لەگوندی کلکلەسماق لەناکاو نەخۆش کەوت و بەهۆی سەکتەوە ئیفلیج بوو. ماوەیەکی دووروودرێژ خرایە ژێر چارەسەرکردنەوەو سەرەنجام توانی لەگەڵ پەرستارو یارمەتیدەرێك، بەدار بڕوا. نەخۆشیەکەی درێژەی کێشا تا لەرۆژی ۱۹٦۱/۲/۲٥=۱۳٤۰ی کۆچی هەتاوی. لەسلێمانی کۆچی دوایی کردو کاکە حەمەی کوڕی جێگای گرتەوە (بروانە: نگاهی دوبارە بە جنبش حقە، مصطفی عسکری، با مقدمەو حواشی و تصحیح محمد ملا کریمو...،۱۸۹۳ بغداد). ئەگەرچی بەهۆی ساردبوونەوەو دابڕانی چەند سەد ساڵەوە، بزاڤی حەقە سەربەخۆییەکی پێکهاتەیی لەگەڵ بنەما و ڕێورەسمی دێرینی عەلوییە توندڕەوەکان=ئەهل حەق=ئال حەق پەیدا کرد، بەڵام وەرگیراوو ژیاندنەوەی ئاینی پەردیوەرییەو پەیوەندییەکی ریشەیی و مێژوویی و پتەوی لەگەڵ مەکتەبی سوڵتان ئیسحاقدا هەیە. هاوکات لەگەڵ بزاڤی حەقەدا، لەنێوان ئەهلی حەقە=ئال حەقی ئێرانیشدا بزاڤێکی هاوشێوە دەستی پێکرد کە زۆر رووی هاوبەشی دەروونی و ریشەیی لەگەڵ حەقەدا هەبوو، کە لەجێگایەکی تردا لەوێش دەکۆڵینەوە.

٥

ڕاپەڕینو بزاڤی عەلەوییەکانی دەرسیم لەتورکیا
ساڵی ١٣١٥ی کۆچی هەتاوی ١٩٣٦ز

ناوچەی دەرسیمی تورکیا زێدی عەلەوییە توندڕەوەکان= ئەهلی حەق= ئال حەقەیە. ئەتاتورك پاش دەرکردنی یاسا عیلمانییەکانو گۆڕینی خەتی باوو ئاسایی دێرینی ناوچەکە بۆ خەتی لاتینو ئەولەویەت دان بەنەژادی زۆرینەو هەوڵدان بۆ لەناوبردنی کەلتووری ئەو کەمینانەی لەپانتایی جوگرافی تورکیادا، بەدرێژایی چەندین سەدە لەگەڵ خوشكو براکانیان بەشداری پێشخستنی ئەو سەر زەمینەیان کردبوو، ڕۆڵی گرنگو کاریگەریان هەبوو، کەواتە دژایەتیکردنو سەرکوتکردنی دانیشتوانی ئەو ناوچەیە، یەکەمین بەرپەرچدانەوەی هەنگاوەکانی ئەتاتوركو دیکتاتۆرییەتی عیلمانی لەهەناوی عەلەوییەکانەوە سەری هەڵدا. ئەتاتورك بەبیانووی ڕەتکردنەوەی داواکارییەکانی لەلایەن دانیشتوانی دەرسیمەوە، لەساڵی ١٩٣٦ (١٣١٥ی کۆچی هەتاوی) لەشکری ڕەوانەی ناوچەکە کردو ناوی دێرینی ناوچەکەشی لەدەرسیمەوە گۆڕی بۆ تۆنجەلی.

ئەو کات سەید ڕەزا کوردی عەلەوی سەرۆکایەتی ڕاپەڕینە مەزهەبییەکەی دەرسیمی دەکردو لەپەیامێکدا، لەشکری پەلاماردەری تورکی لەئاکامی هێرشی نایاسایی و زۆردارانە بۆ سەر خەڵکی ڕەشو ڕووت ئاگادارکردەوەو داوای لەسەرکردەکانی سوپای تورك، لەوانە جەنەڕاڵ ئالپ دوگان کرد تا بەبڕیارەکەی خۆیاندا بچنەوە.

بەڵام جەنەڕاڵ ئالپ دوگان، نەك تەنها پەیامەکەی سەید ڕەزای کوردی عەلەوی پشت گوێ خست، بەڵکو فەرمانی بۆمبارانی ناوچە شاخاویو دەشتاییەکانی دەرسیمیشی دەرکرد، پاش ئەوەی سەید ڕەزا لەڕێگای

یاسایی و ئاشتیخوازانەوە لەگەڵ سوپای تورك هیچی بۆ نەکرا، بەناچاری لەگەڵ خێڵەکانی زازا دەستیان دایە چەك و راپەڕینێکی چەکدارانەیان لەدژی سوپای دەستدرێژیکەر رێکخست، پەیڕەوانی سەید رەزا، بۆ بەرگریکردن لەئایین و باوەڕو زێدی خۆیان، کەوتنە خەباتی چەکدارانە، سوپای تورك بۆ دامرکاندنەوەی بزاڤەکە بەکۆرپەیی، دیسانەوە کەوتنە بۆمبارانی سەنگەرو بنکەو شوێنە شاخاوییەکان و گوندو شارۆچکەکان، تەنانەت کێڵگەو رەزو باخەکانیش بۆمباران کران، سوپای داگیرکەر، بەوەشەوە نەوەستاو کەوتە تەقاندنەوەی ئەشکەوتەکانی کێوەکانی دەرسیم، شادڕەوان زنار سلۆپی، کەیەکێ لەکەڵەپیاوانی راپەڕینی عەلەوییەکانی دەرسیم بوو، لەبیرەوەرییەکانی خۆیدا، نووسیویەتی: لەترسی کردەوە نامرۆڤانەکانی سوپای داگیرکەر، هەزاران ژن و منداڵ و نەخۆش و پیرو پەککەوتە خۆیان لەئەشکەوتەکانی کوتوزی داغ Kutuzikdoxی دۆڵی ئیسکوردا Eyskurحەشاردا بوو، بەڵام سوپای تورك هەر کەشوێنەکانی دەستینشانکرد، بەشێوازێکی زۆر وەحشییانەو نامرۆڤانە، دەرگاو رێگای دەرباز بوونیانی داخست و ئەشکەوت و پەناگاکانیانی تەقاندەوەو سووتاندی، لەکاتێکدا سەرانی سوپا بەباشی دەیانزانی کە ئەو خەڵکانە هەموویان کەسانی مەدەنین، کەچی زۆر دڕندانە بەزیندوویی سوتێنران، حکومەتی ناوەند لەپاساوی ئەوتاوانە گەورەیەداو بۆ چەواشەکردنی رای گشتی، ئەو قەتلوعامەی بەکاردانەوەی شارستانێتی لائیك بەرامبەر بە وەحشیگەری کۆنەپەرستی ناو بردو سەید رەزای کوردی عەلەویی بەپیاوی بێگانەو یەکێتیی سۆڤیت تاوانبار کرد(؟!).

سـەید ڕەزای کـوردی عەلـەوی، لـەپێناو ڕێکخسـتن و پێکـهێنانی سیستمێکی بەرگری، ئیسماعیل حەقی بەگی کردە فەرماندەی گشتی هێزە چەکدارەکانی بزاڤەکە، تا بەهاوکاری عەلی شێر کاروباری سەربازی ئەنجام بدەن، هەروەها دکتۆر محەمەد نوری دەرسیمی لەساڵی ۱۹۳۷ز (۱۳۱٦ی کۆچی هەتاوی) وەك نوێنەرو وتەبێژی بزاڤی عەلەوییەکانی دەرسیم هەڵبژاردو ڕەوانەی سوریای کرد، تا بەهۆی دیدارو چاوپێکەوتنەوە، ڕووداوەکانی دەرسیم بەجیهان ڕابگەیەنێت. لەو سۆنگەیەوە دکتۆر محەمەد نوری دەرسیمی لەسوریا، بەهاوکاری دکتۆر کامەران بەدرخان سەردانی میسریان کرد تا جیهانی ڕۆژاوا لەچۆنێتی جموجۆڵی عەلەوییەکان، بەرامبەر بە لەشکری لائیك ئاشکرا بکەن.

ئەتاتورك و حکومەتی ناوەند، کاتێ لەچالاکییەکانی دکتۆر محەمەد نوری دەرسیمی ئاگاداربوونەوە کەهەوڵی سەلماندن و دەرخستنی ڕەوایی بزاڤی عەلەوییەکان دەداو ڕوخساری دوژمنکارانەی دەستدرێژیکاران ئاشکرا دەکا، کەوتنە پیلان گێڕان و خەلاتێکی (٤) هەزار سکە ئاڵتونییان بۆ کوشتنی دکتۆر دەرسیمی تەرخانکرد. هەروەها حکومەتی ناوەندی تورکیا، بۆ لەباربردنی هەوڵەکانی دکتۆر دەرسیمی، گوشارێکی دیپلۆماسییان خستەسەر جیهانی ئیسلام و ئەورووپاو ئەو گوشارانە بەڕادەیەك کاریگەربوون کە ڕێکخراوی وڵاتانی یەکگرتوو و جیهانی ئیسلام بێ دەنگییان هەڵبژاردو وەڵامی نامەو داواکارییەکانی دکتۆر دەرسیمییان نەدایەوە.

پاش ئەوەی سەید ڕەزا لەکۆمەکی جیهان و سەرنج ڕاکێشانیان بۆ ئەو ستەمەی لەعەلەوییەکانی دەرسیم دەکرێ، نا ئومێد بوو، لەڕووی

ناچارییەوە داوای دانوستاندن لەگەڵ حکومەتی ناوەند دەکاو سەید برایمی کوڕی خۆی لە ساڵی ١٩٣٧ دەنێریتە لای جەنەڕاڵ دوگانی، فەرماندەی هێزە سەربازییە پەلامار دەرەکان، بەڵام جەنەڕاڵ دوگان نەك تەنها پێشوازی لەو هەنگاوە نەکرد، بەڵکو داوای خۆبەدەستەوەدانی بێ قەیدو شەرتی هێزە چەکدارەکانی کردو بەپێی ئەو داواکارییە دەبوایە ٨ هەزار چەك تەسلیم بەلەشکری تورك بکرێ. (لەهەندێ یادداشتدا، ٨٠هەزار چەك نووسراوە).

پاش ئەو پێشهاتە، جەنەڕاڵ دوگان بەهەموو هێزێکی و بەهەموو جۆرە چەك و کەلوپەلێکی سەربازییەوە، هێرشی کردە سەر دەرسیم و سڵی لەهیچ جۆرە دوژمنایەتی و خوێن ڕشتن و کردەوەیەکی نامرۆڤانە، دەرحەق بە هاوولاتییە مەدەنییەکانی ناوچە نەکردەوە، کەچی سەرەڕای ئەو هەموو هێزە سەربازی و قەتڵوعامە، نەیتوانی هیچ بەهیچ بکاو دزە بکاتە سنووری ژێر دەسەڵاتی خەباتگێڕەکانەوە. بەڵام بەداخەوە بزافی دەرسیم لەناوەوە، دووچاری ناکۆکی و خیانەت هات و سەرەنجام دڵی خەباتگێڕە ڕاپەڕیوەکانی سارد کردەوە، لەو سەروبەندەدا، کاتێ عەلی شێرو یەکێ لەفەرماندە گەورەکانی خەباتگێڕان، لەلایەن سەید ڕەزاوە ڕاسپێردران بۆ ئەنجامدانی کاروباری دەرەوەی بزاڤەکە، سەردانی یەکێ لەوڵاتانی هاوسنوور بکەن، کەچی ڕووبەڕووی ناڕەزایی سەید ڕەهبەری برازای سەید ڕەزا بووەوە، سەید ڕەهبەر لەژێرەوە، پەیوەندیی لەگەڵ حکومەتی ناوەند دروستکردبوو، بۆیە بەفەرمانی حکومەت، عەلی شێرو زەریفەی هاوسەری عەلیشێری سەربڕی و لاشەکانیانی ناردە خزمەت فەرماندەکانی لەشکری ئەتاتورك. لەسەرێکی ترەوە، شاهین ئاغای بەگی هۆزەکانی بەختیاریی دەرسیم،

کەیەکێ‌بوو لەپیاوە دیارو سەرکردەکانی هێزە چەکدارەکانی بزاڤەکە، بەپیلانی خدر ناوێ کوژرا.

ئەو رووداوە ناخۆشانە بوون بەهۆی پەرتەوازە کردنی بارودۆخی خەباتگێڕەکان، ئەگەرچی تا دەهات جەسوورانەتر بەرگرییان لەدژی سەرکوتکردن دەکرد، لەو رووەوە سەید رەزا لەزستانی ئەو ساڵەدا، نەخشەی هێرشێکی گورچکبڕی بۆسەر بارەگای سەرەکی لەشکری دوژمن داڕشت و خستیانە ژێر ئابلۆقەی خۆیانەوەو گورزی کاریگەریان لەو بارەگایە وەشاند، بەجۆرێ جەنەڕاڵ دوگان کەوتە ژێر گوشارەوەو بەناچاری پێشنیازەکەی پێشووی، لەبارەی دانوستاندن لەگەڵ سەید رەزا قبوڵ کردو پەیامێکی بۆ نارد، لەو سۆنگەیەوە کە سەید رەزا رێبەرێکی مەزهەبی راستگۆ بوو، پەیامەکەی جەنەڕاڵ دوگانی بە پێی یاسا نێو دەوڵەتییەکان رەوشی باوی هێزە ناکۆکەکان لێك دایەوەو پەسەندی کردو نەیزانی ئەوە پیلان و تەڵەیەکە بۆ چەواشەکردن و ساردکردنەوەی راپەڕیوەکان. دوا بەدوای ئەو بانگێشتە، سەید رەزاو ژمارەیەك لەسەرانی بزاڤەکەو گەورەپیاوانی هۆزو عەشیرەتەکان، ئەوانەی پەیوەندییان بەبزاڤەکەوە کردبوو، بەنیازی دانوستاندن و رەخساندنی گوزەرانێکی بەرێژە باشتر بۆ دانیشتوانی دەرسیم، بەرەو شاری ئەرزەنجان کەوتنەڕێ، بەڵام لەگەڵ گەیشتنیان بۆ ئەرزەنجان لەرۆژی ١٩٣٧/٩/٥، سەرجەم نوێنەران و سەرانی بزاڤەکە دەستگیرکران و رۆژی ١٩٣٧/١١/١٠ رەوانەی شاری (ئەلعزین) کران.

پاشان دادگاییکردنی سەید رەزا کوردی عەلەوی‌و هاوڕێکانی لەدادگایەکی سەربازی، سەردەمی جەنگدا دەستی پێکرد، خودی ئەتاتورك بەشداریی دانیشتنەکانی دادگای کردو لەنزیکەوە سەید رەزای ناسی، پاش

هەفتەیەك دادگاییکردن، دادگا بڕیاری لەسێدارەدانی سەید ڕەزاو ٢٧ هاوڕێی دەرکردو ٢٣ کەسی تریان بەزیندانیکردنی درێژخایەن حوکمدران.

ڕۆژی ١٩٣٧/١١/١٨، کەدەبێ بەڕۆژی ڕەشی ڕاپەڕینەکەی دەرسیم ناوببرێ، سەید ڕەزاو سەید رسییك حسێنیی کوڕیو قەنبەر ئاغای ئیلبێگی هۆزەکانی یوسفیانو سەید حسێن ئاغای ئیلبێگی هۆزەکانی کوڕەشییان لەتاریکی شەوی ئەو ڕۆژەدا، چوونە سەر داری ئازادیو لەسێدارەدران، لەساتەوەختی لەسێدارەدانی سەید ڕەزاداو بەپێی ئەو سەرچاوە ئاگادارەی چۆنێتی پرۆسەی ئیعدامکردنەکەیان تۆمار کردبوو، نووسراوە: سەید ڕەزا شیعرێکی بەزمانی کوردی خوێندەوە، ئەو زمانەی کە قەدەغەبوو لەئیداراتو دەوروبەری بنکە سەربازییەکانو تەنانەت شەقامەکانی ژێر دەسەڵاتی مستەفا کەمال پاشادا قسەی پێ بکرێو بەتاوان لەقەڵەم دەدرا، بەخوێندنەوەی ئەو شیعرە سەید ڕەزا بێ دەنگی شەوی شکاندو بەدەنگی بەرز وتی:

ئەز ڕۆڵەی سالاری کەربەلام
من لەکوشتن دەترسێنن؟
سوێندم بەیەزدانی پاك ئەو جنایەتەتان بێ تۆڵە
نامێنێتەوە، ئەی زاڵمینە شەرمەزار بن

(Armance. Jimare 99/1989 idamkirna seyid Reza. Capa sweden)

دکتۆر محەمەد دەرسیمی، دەربارەی ئیعدامکردنی سەید ڕەزا کوردی عەلەوی، لەلایەن حکومەتی کەمال پاشاوە نووسیویەتی: کاتێ سەید ڕەزایان بردە سەرداری ئیعدامکردن، سەر فرازو سەربەرزو سەرو ئاسا هەنگاوی دەنا، هەروەها لەدرێژەی ئەو شیعرە شەو شکێنەیدا دەیوت، من

تەمەنم٧٥ ساڵە، ئێوە من ناکوژن و من نامرم، بەڵکو شەهید دەبم و خوێنی هیچ شەهیدێك بەناحەق ناڕێژرێ و خوێنی منیش بێ تۆڵە نامێنێتەوە.

(Medya cunes Roya Mediya Jimara 38/1993 Istanbul)

پاشان زۆر لەسەرخۆ دەچێتە سەر سێدارەکەو بەشادمانی، وەك کەسێك کەبەدوا هەوارگەی خۆی گەیشتبێ، پەتی سێدارەکە دەکاتە ملی خۆی و وەك چۆن دوگمەی کراسێك دابخەی، ئاوها پەتی سێدارەکە توند گرێ دەدا، بەوجۆرە سەرکردەی تەمەن ٧٥ ساڵەی راپەرینی عەولەوییەکانی زاگرۆس، لەدژی حکومەتی لائیکیی مستەفا کەمال پاشا شەهید کرا. پاش ئیعدام کردنی سەید رەزا، عیسمەت ئینۆنۆی سەرۆك وەزیرانی تورکیا، لەچاوپێکەوتنێکی رۆژنامەوانیدا وتی: چیتر لەدەرسیمدا گرفتی ترمان نییەو ئەو ناوچەیەمان پاکسازی کردو یاخیبوونی چەکدارانە لەناوچەکەدا نەما، بەڵام ئەو قسانە لەپڕوپاگەندە بەو لاوە هیچی تر نەبوون، چونکە جەلال بایەری گەورە وەزیری ئەو لە کۆبوونەوەی رۆژی ١٩٣٨/٧/٣٠ی پەرلەمانی تورکیادا، رایگەیاندکە یەکێ لەگرفتەکانی ئێستای حکومەت، کێشەی دەرسیمەو پێویستە بەپێشبینی هەمەلایەنەو ئۆپراسیۆنی سەربازییەوە کۆتایی بەکێشەی ئەو ناوچەیە بهێنرێت.

یونس نادریی رۆژنامەوانی بەناوبانگی تورکیا، لەمانگی حوزەیرانی ١٩٣٨دا لەوتارێکدا نووسی: گوایە حکومەت ئەمساڵی بەساڵی پاکسازی کردنی دەرسیم ناولێناوەو بەنیازە لەو ناوچەیەدا ئۆپراسیۆنی سەربازی ئەنجام بدات.

ئەو لێدوانانە راست دەرچوون، چونکە عەلەوییەکانی دەرسیم بەهیچ جۆرێ حسابیان بۆ حکومەتە لائیکییەکەی کەمال پاشا نەکردو ملیان کەچ

نەکرد، بۆیە لەڕووی ناچاری کەمال پاشا پەنای بردەبەر دەرباری رەزا شای ئێران و حکومەتی عیراق، تاسنووری خۆیان بەڕووی خەباتگێرانی دەرسیمدا ببەستن، ئینجا هێزە سەربازییەکانی کەمال پاشا لەمانگی ئەیلول و ئۆکتۆبەری ١٩٣٨دا، جارێکی تر پەلاماری کێوو دەشت و دەوروبەری دەرسیمیان داو بەبەکارهێنانی تۆپ و بۆمب و چەکی پێشکەوتووی ئەو سەردەمە کەوتنە وێزەی خەڵکی ناوچەکە.

پرۆفسۆر دکتۆر جەلیل جەلیلی مێژوونووس و زانای گەورەی کورد مامۆستای بەشی کوردناسی لەئەکادیمیای رۆژهەڵاتناسیی لێنینگراد، دەربارەی مەزهەبی کوردە عەولەوییەکان و راپەڕینەکەی سەید رەزا کوردی عەلەوی نووسیویەتی: ئایین و ئایینداری لەژیان و گوزەرانی ئێمەدا، رۆڵێکی گەورەی لەئەستۆدایە، تورکەکان ئەو ئەندێشانەی ئێمەیان بەهەلزانی و سوودیان لێوەرگرت، هەروەها پرۆفیسۆر جەلیلی دەڵێ کەلەنێوان کوردەکاندا، زۆر بیروباوەڕو ئایین بوون بەهۆی لەناوبردنی ستەم و زۆردارانی سیاسی زاڵ بەسەر کۆمەڵدا، لەو سۆنگەیەوە راپەڕینی عەولەوییەکانی دەرسیم، ژێرخانێکی ئایینی و مەزهەبی هەبوو. کەمالیستەکان بۆ لەکەدارکردنی کەسایەتی سیاسی مەزهەبی سەید رەزا لەبەرچاو پەیڕەوانی، هەروەها لەبەرچاو گروپە ئیسلامییەکانی تری تورکیا پڕوپاگەندەیان بۆ ئەوە کرد کەگوایە سەید رەزا نەك هەر سەید نییە، بەڵکو لەبنەماڵەو رەچەڵەکی پێغەمبەریش نییە، تەنانەت لەسەردەمی منداڵیدا لەکەنیسەیەکدا گەورە بووە(!!؟) هەروەها پڕوپاگەندەکانی حکومەت لەوەش زیاتر رۆیشتن و بەپەروەردەی دەستی شەیتانیان لەقەڵەمدا، لەکاتێکدا کەدانیشتوانی دەرسیم بەپەیڕەوانی عەلەوییەکانی زاگرۆس دادەنرێن و

مەزهەبی عەولەوییەکانی زاگرۆس لەدێرزەمانەوە لەناویاندا باوبووەو بەپێی قسەی ئاگاداران، سەید رەزا وەك چۆن لەسەرداری سێدارە خۆی ناساندووە، لەسەیدەکانی حسێنیيەو زۆر دلێرانەو بەشانازییەوە، رێبەرێتی بزافی عەلەوییەکانی ئەو ناوچەیەی، تاساتەوەختی لەسێدارەدانی کردو ئەرکەکانی سەرشانی خۆی بەجێ گەیاند.(ئەحمەدی شەریفی- ئاوێنە- ژمارە ١٤-١٥، سالی ١٣٧٣، لاپەڕە ١٨-٢٠- راپەڕین سەیید رەزای کورد دژی ئەتا تورك)

زنجیرەی بڵاوکراوەکانی خانەی وەرگێڕان

ژ	ناوی کتێب	زمان	نووسەر	بابەت	ساڵی دەرچوون	وەرگێڕ
١	شائیسماعیلی یەکەم و جەنگی چاڵدێران	فارسی	هاشم حیجازی فەر	مێژوویی	١٩٩٩	کەمال رەشید
٢	رێکخراوە نێو دەوڵەتی و هەرێمییەکان	عەرەبی	ئەحمەد موسەوی	سیاسی	١٩٩٨	عەلی قادر عوبێد
٣	بنەماکانی داڕشتن لە میدیاکاندا	فارسی	ئومێد مەسعودی	راگەیاندن	١٩٩٩	مەجید سالح
٤	*History A Brief of Kordistan*	کوردی	فوئاد تاهیر سادق	مێژوو	٢٠٠٢	فوئاد تاهیر سادق
٥	کاریگەری نست	عەرەبی	د.عەلی وەردی	دەروونناسی	١٩٩٥	سەمەد زەنگەنە
٦	دیموکراسی	فارسی	ئانتونی ئاربلاستەر	دیموکراسی	٢٠٠٠	رێباز مستەفا
٧	شمشێری دیمەلکیس	عەرەبی	نازم حیکمەت	شانۆنامە	١٩٧٤	عەزیز گەردی
٨	بەڵگەنامەکانی ئینگلیز	ئینگلیزی	ئا/بلال ن.شمشیر	سیاسی	١٩٩١	سەلمان عەلی
٩	چۆن لەگەڵ منداڵەکەمدا رەفتار بکەم؟	فارسی	د.گاریر	پەروەردەیی	٢٠٠٠	شەیدا سەلاح
١٠	شەترەنج	ئەڵمانی	ستیڤان سڤایك	نۆڤلێت	٢٠٠٠	عەبدولمومین دەشتی
١١	سەرمایەداریی هاوبەشی	عەرەبی	ئالان مینك	سیاسی/ ئابووری	٢٠٠١	دلێر میرزا
١٢	جیهانێکی لێکترازاو	عەرەبی	ئەنتۆنی گیدنز	سیاسی	٢٠٠٠	عەبدوڵلا قەرەداغی
١٣	ناسنامە بکوژەکان	عەرەبی	ئەمین مەعلوف	سیاسی	١٩٩٩	کەژاڵ ئەحمەد
١٤	جريمة العراق في الابادة الجماعية	الانجليزية	منظمة حقوق الانسان	وثائقي	٢٠٠١	جمال ميرزا عزيز
١٥	دیموکراسی چییە	فارسی	دیڤید بیتهام	سیاسی	٢٠٠٠	شۆڕش جوانڕۆیی
١٦	دەربارەی دیموکراسی	فارسی	رۆبەرت داڵ	سیاسی	١٩٩٩	ئامانج عەزیزکەندی
١٧	سەرهەڵدانی ئاژاوەگێڕی	ئینگلیزی	رۆبەرت دی کاپلان	سیاسی	٢٠٠٠	شاخەوان مەنسور